જિંદગીનો આનંદ

શ્રી લક્ષ્મીનાં નવાં પ્રકાશનો

જય ચિતોડ	હરિલાલ ઉપાધ્યાય	૧૫-૦૦
મેવાડનો કેસરી	”	૧૬-૦૦
ચિતોડની રણગર્જના યાને રૂપરાણી પદ્મિની	”	૧૫-૦૦
મેવાડના મહારથી	”	૧૬-૫૦
મહારાણા પ્રતાપસિંહ	”	૧૨-૦૦
દેશગૌરવ ભામાશાહ	”	૧૪-૨૫
વીરની વાતો ૧ થી ૫ તારાચંદ પો. અડાલજા		૧૦૫-૦૦
વીરાંગનાની વાતો ૧-૨	”	૨૪-૫૨
ખાંડાના ખેલ	”	૧૧-૫૦
નરબંકા	”	૧૦-૦૦
વીર જગદેવ	”	૬-૦૦
કાઠિયાવાડની દંતકથાઓ	”	૧૧-૫૦
પ્રેમપ્રભાવ	”	૯-૫૦
યુગપુરુષ પતંજલિ	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	૧૪-૨૫
ભગવાન પતંજલિ	”	૧૪-૦૦
પુષ્યમિત્ર કલ્કી	”	૧૪-૦૦
ગ્રીકની રાજકન્યા	”	૧૪-૨૫
અવંતીપતિ વિક્રમ	”	૧૫-૫૦
મહારાજ ચક્રપાલિત	નૌતમકાન્ત સાહિત્યવિલાસી	૧૩-૦૦
સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક ૧-૨	”	૨૪-૫૦
સમ્રાટ શાલિવાહન	”	૧૫-૫૦
મહાકવિઓની પ્રસાદી ૧-૨	વિવિધ લેખકો	૩૦-૦૦
ધરતી ધમધમી ઊઠી	દેવેન્દ્રકુમાર પંડિત	૨૪-૨૫
મૃગનયની (૧-૨)	વૃંદાવનલાલ વર્મા	૧૭-૫૦
ખરડાની રાજમાતા કલાંબાઈ	દેવકુમાર મોદી	૭-૦૦

☆

જિંદગીનો આનંદ

પંડિતપ્રવર શ્રી પુષ્કર મુનિજી

સંપાદકો :
દેવેન્દ્ર મુનિ સાહિત્યરત્ન
પંડિત મુનિ નેમિચંદ્રજી

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ

Jindagino Anada

Pandit pravar
Shri Pushkar Munji

પ્રકાશક
ધનરાજ ઘાસીરામ કોઠારી
શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર
ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૧

પહેલી આવૃત્તિ : ૧૯૬૧
પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૭૭

મૂલ્ય : રૂ. ૧૨.૫૦

મુદ્રક :
રાજુભાઈ સી. શાહ
ડેનિમેક પ્રિન્ટર્સ
મામુનાયકની પોળ,
ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ

આપણાં નિત્યકર્મોના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી શકાય તેટલા માટે 'જિંદગીનો આનંદ' અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે........

'જિંદગીનો આનંદ' એક મૂલ્યાંકન

(આગલી આવૃત્તિમાંથી)

'જિંદગીનો આનંદ' જીવનવિષયક એક વિશિષ્ટ અને મહત્ત્વપૂર્ણ સંદેશ લઈને ભારતના એક પ્રબુદ્ધ કલાકાર સંતના હૃદયમાંથી જુદાજુદા પ્રસંગોએ પમરેલું છે. આ સંતનું વ્યક્તિત્વ પ્રોજ્જ્વળ છે, હૃદય વિરાટ છે અને ચિંતન પ્રભાવશીલ છે. જેમણે તેમનાં પ્રવચનામૃતનું પાન કર્યું છે, તે જાણે છે કે તેમનાં માધુર્યપૂર્ણ પ્રવચનો ચુંબકની જેમ આકર્ષક છે. સાંભળનાર મંત્રમુગ્ધ થઈ જાય છે. જેમને આ પ્રવચનો સાંભળવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત નથી થયું, તેમના કરકમળમાં આ પ્રેરણાદાયી પ્રવચનોનો સંગ્રહ છે જ. આ સંગ્રહ વાંચતાં જ આપને શ્રદ્ધેય મંત્રી પંડિતપ્રવર શ્રી પુષ્કર મુનિજી મહારાજની બહુશ્રુતતા, અગાધ પાંડિત્ય અને ઓજસપૂર્ણ વક્તૃત્વનાં દર્શન થશે. સાથોસાથ ભાષાની સજીવતા, ભાવોની ગંભીરતા અને શૈલીની પ્રોજ્જ્વળતા પણ આપને સ્પર્શી જશે. આપની હૃદયતંત્રીના તાર ઝણઝણી ઊઠશે : 'આ પ્રવચનોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રત્યક્ષ આત્મા બોલી રહ્યો છે.' આ પ્રવચનો નવી દિશા, નવી સ્ફૂર્તિ અને નવી જ પ્રેરણા આપે છે. પ્રાણીમાત્રને માટે તે પ્રકાશસ્તંભ બની રહે છે. આપણા રાષ્ટ્રનું ગૌરવ છે.

આજનું લોકજીવન સમસ્યાઓમાં અટવાયેલું છે. કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર–બધે જ સમસ્યાઓનો વંટોળ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં અસંતોષ અને ઝઘડાનો દાવાનળ-

પ્રગટયો છે. અલગતાવાદનાં નગારાં વાગી રહ્યાં છે. મનમાં તોફાનોનો વંટોળ જાગે છે, હૃદયના ધબકારા વધી જાય છે, રાષ્ટ્રની પરેશાનીનો પાર નથી, સમાજની હેરાનગતિનો પાર નથી અને વ્યક્તિની મુસીબતોનો પણ પાર નથી. ગરીબી અને શ્રીમંતાઈ વચ્ચેનો વિખવાદ છે, માલિકો અને મજૂરો વચ્ચેના મતભેદ છે. બાકી રહી જતું હોય તેમ વિશ્વની ક્ષિતિજે અણુશસ્ત્રોના ભડકા સળગી રહ્યા છે. વિશ્વ મોતના કિનારે ઊભું રહ્યું છે. માણસે ભૌતિક વિકાસ તો સુપેરે સાધ્યો છે, પરંતુ તે આધ્યાત્મિક અને નૈતિક વિકાસ જોઈએ તેટલો સાધી શકયો નથી. પરિણામે તેની દશા લકવાના દર્દી જેવી થઈ રહી છે. માનવતા મરી રહી છે અને દાનવતાને છૂટો દોર મળી રહ્યો છે. જિંદગીનો સાચો આનંદ કરમાઈ ગયો છે. આવા સમયે એક ક્રાંતદર્શી સંતની આ જાદુભરી વાણીનો મધુર અને સુંદર પ્રવાહ હતાશ થયેલા માનવીને શાંતિનાં દર્શન કરાવશે. આ પ્રવાહ સહેજ પણ રોકટોક વિના અસ્ખલિત વહયે જ જાય છે. તે જીવનના ઊંડાણને સ્પર્શી જાય છે. તે ભૂલેલાંને સાચો જીવનપથ ચીંધે છે

બીજા શબ્દોમાં આ પ્રવચનોને જીવનનું બોલતું નવું ભાષ્ય કે મહાભાષ્યં કહી શકાય. નવા યુગનો માનવી લાલસાતૃપ્તિ પાછળ ગાંડો થયો છે, પ્રગતિને નામે સંહારક શસ્ત્રાસ્ત્રોનું ઘડતર કરે છે, ભોગવિલાસમાં

ગળાબૂડ ખૂંપી ગયો છે, સંકુચિત સ્વાર્થવૃત્તિ ધરાવે છે, ખોટા રીતરિવાજો અને રૂઢિઓના સકંજામાં સપડાયેલો છે; જ્ઞાતિ, ધર્મ અને પ્રાંતીયતાના બખેડામાં ડૂબેલો છે. તેને આ મહાભાષ્ય 'સત્ય, શિવ અને સુંદર'ની કલા શિખવાડશે, જીવનોત્કર્ષનાં પ્રેરણાપીયૂષ પાશે અને જ્ઞાતિ, ધર્મ અને પ્રાંતની સાંકડી દીવાલોમાંથી બહાર કાઢીને શુદ્ધાતિશુદ્ધ માનવતાનાં દર્શન કરાવશે.

શ્રદ્ધેય મંત્રી મુનિશ્રીનો છેલ્લા વરસનો જોધપુર વર્ષાવાસ સંઘ માટે વરદાનરૂપ નીવડ્યો છે. આ કંડિકાઓના લેખકને પણ તેમનાં પ્રવચનો સાંભળવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. પ્રવચનો સાંભળ્યા પછી મને ખાતરી થઈ છે કે શ્રદ્ધેય મંત્રી મુનિશ્રી એક પ્રતિભાશીલ વક્તા–વ્યાખ્યાનકાર છે. તેમના વિચારો મૌલિક અને વૈજ્ઞાનિક છે. ગમે તેવા વિષયને પણ તેઓ સરળ, સરસ અને મધુર બનાવીને બોધગમ્ય અને મર્મવેધી શૈલીમાં રજૂ કરે છે. લોકમાનસ પર તેની ખૂબ જ સારી અસર પડે છે. આ પુસ્તકમાં વિવેચકશ્રીએ જે નિર્ભયતાથી પ્રગતિશીલ અને ગંભીર વિચારો રજૂ કર્યા છે, તે નિઃસંશય જૈનાજૈન સૌને પોતાના તરફ આકર્ષી શકશે. આટલા માટે જ હું તેની પ્રશંસા કરું છું. આશા રાખું છું કે આ કીમતી વિચારોનું અધ્યયન કરીને લોકો તેનો લાભ ઉઠાવશે....

જોધપુર
એપ્રિલ, ૧૯૬૦

ઇન્દ્રનાથ મોદી
(ન્યાયમૂર્તિ : રાજસ્થાન હાઈકોર્ટ)

આપને કંઈક કહેવાનું છે

(આગલી આવૃત્તિમાંથી)

ગુરુવર્ય મંત્રી પંડિતપ્રવર શ્રી પુષ્કર મુનિજી મહારાજનાં પ્રવચનોનો આ મૌલિક સંગ્રહ 'जिन्दगी की मुस्कान' શીર્ષક હેઠળ હિંદીમાં પ્રગટ થયો. ભારતના પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાનોએ આ સુપ્રસિદ્ધ દૈનિકો, સાપ્તાહિકો, પાક્ષિકો અને માસિકોએ આ ગ્રંથની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી. તેમની પ્રશસ્તિનો સૂર આ પ્રમાણે હતો : 'આ પ્રકાશનમાં સંગ્રહાયેલાં વ્યાખ્યાનો વિચારપૂર્ણ અને કલ્યાણકારી છે. આ વ્યાખ્યાનો આવતી કાલની પેઢીની સમસ્યાઓનો મૌલિક તોડ કાઢવા જેટલાં સામર્થ્યશીલ છે. તે સાચા જીવનપથના ભોમિયાની ગરજ સારે છે.'

આ પુસ્તક આટલા ટૂંકા ગાળામાં આટલું બધું લોકપ્રિય થઈ પડશે એવો અમને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો. સાક્ષરવર્ગમાં પણ આ પ્રકાશને સારો આદર પ્રાપ્ત કર્યો છે. ગુજરાતી ભાષાના વાચકો માટે પણ આ ગ્રંથ સુલભ બનવાનો છે.

ગુજરાતની ધર્મપ્રેમી જનતા આ પુસ્તકમાંથી જીવનોત્કર્ષની મંગલમય પ્રેરણા ગ્રહણ કરીને જીવનને મહાન બનાવે એવો વિચાર સૌપ્રથમ પરમસ્નેહી સંત-માનસ શ્રી નેમિચન્દ્રજીના મગજમાં પ્રાદુર્ભૂત થયો અને તેમણે અમદાવાદના શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડારના સંચાલક શ્રી ધનરાજભાઈ કોઠારી સમક્ષ રજૂ કર્યો. આ વિચારને તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી લીધો. આ પુસ્તકના ગુજરાતી સંસ્કરણનો બધો યશ શ્રી કોઠારીને છે. બસ, હવે આપને એટલું જ કહેવાનું છે કે આ પ્રવચનો વાંચીને આપ આપના જીવનને પ્રોજ્જવળતા બક્ષો.

જૈન સ્થાનક
ભીમ (મેવાડ)
૧ જાન્યુઆરી, '૬૧

દેવેન્દ્ર મુનિ
'શાસ્ત્રી' : 'સાહિત્યરત્ન'

જિંદગીનો આનંદ

અનુક્રમ

જિંદગીનો આનંદ

[૧]

જિંદગીનો આનંદ

જગતના બધા ધર્મો, દર્શનશાસ્ત્રીના વિચારપ્રવાહો, વાદો અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનનું આખરી ધ્યેય છે–માનવજીવનને સર્વશ્રેષ્ઠ બનાવવાનું,માણુસમાં રહેલી માણુસાઈને જગાડીને તેને દેવત્વ અને ભગવત્ત્વ સુધી દોરી જવાનું. જો માણુસ પોતાની જિંદગીની સંભાળ રાખે, પોતાના જીવનની ઉજ્જવળતા અને કિંમત સમજે અને માનવજીવનની મહત્તાનું સાચું મૂલ્યાંકન આંકે, તો જ આ ઉદ્દેશ પાર પડી શકે. જ્યાંસુધી કોઈ માણુસ પોતાના જીવનને સારી રીતે ઓળખતો નથી, પોતાતા જીવનના વિરાટ તત્ત્વને ગ્રહણુ કરતો નથી, ત્યાંસુધી તેના જીવન પર કોઈ નવો ઢોળ ચડી શકતો નથી, તેના પર પોલીસ કે રંગરોગાન કરી શકાતાં નથી, તે જિંદગીને માંજી કે અજવાળી શકાતી નથી.

એક રંગરેજ છે. તે જૂના કપડા પર નવા રંગ ચડાવવા ઇચ્છે છે. પહેલાં તો તેને પેલો જૂનો રંગ કાઢી નાખવો પડશે. આમ કરે તો જ તે પેલા કપડા પર બીજો રંગ ચડાવી શકે. આ જ રીતે જો કોઈ માણસ પોતાના જીવન-પટ (વસ્ત્ર) પર નવો ચમકદાર રંગ ચડાવવા ઇચ્છતો હોય, તો તેણે પહેલાંનો રંગ કાઢી નાખવો જોઈએ. આ રંગ કેટલાંય વર્ષ પહેલાંનો છે. તેના પર હજારો અને લાખો વર્ષના સંસ્કારોનું પડ બાઝેલું છે. જો તે પહેલાંનો જૂનો રંગ ન કાઢી નાખે, તો તેના પર નવો રંગ બરાબર નહીં લાગે અને તેનું જીવન-પટ ખરાબ રંગનું થઈ જશે. આ જ રીતે એક ચિત્રકારની સામે ચિત્ર દોરવાનાં બધાં જ સાધનો પડ્યાં છે, ચિત્રકાર પણ હાથમાં પીંછી લઈને સ્વસ્થ ચિત્તે ચિત્ર દોરવા તૈયાર બેઠો છે; પરંતુ જે દીવાલ પર ચિત્ર દોરવાનું હોય તે જ જો પહેલેથી સાફ ન હોય, મેલી હોય, ખાડા-ટેકરાવાળી, સરખી ન હોય, તો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાંય તે સારું ચિત્ર નહીં જ દોરી શકે. આ જ રીતે જો તમારી જિંદગીરૂપી દીવાલ મેલી અને ખરબચડી હોય, સરખી ન હોય અને તમારે તેના પર સુંદર ચિત્ર દોરવું હોય, તો તમે સારું ચિત્ર નહીં જ દોરી શકો. તમારી પાસેનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને વાણી જેવાં સાધનોથી પણ તમારું ચિત્ર ઉત્કૃષ્ટ નહીં જ થઈ શકે. તમારે તમારી જિંદગીરૂપી દીવાલને પહેલાં સરખી કરવી જ પડશે, તેનું ખરબચડાપણું કાઢી નાખવું પડશે અને તેનો મેલ કાઢી નાખવો પડશે. તેમ કરવામાં

આવે, તો જ જુદાં જુદાં સાધનોથી સુંદર ચિત્ર દોરી શકો. જો આપણી જિંદગીરૂપી ચાદર કાળી હોય, મસોતા જેવી હોય, દુર્ગંધ મારતી હોય, તો તેના પર બીજો રંગ ન ચડી શકે. કવિના શબ્દોમાં કહેવું હોય તો–

સુરદાસની કાળી કામરી, ચડે ન બીજો રંગ.

જિંદગીની કાળી કામળ કે મેલી કામળ પર રંગ ચડાવવાના પણ આ જ હાલ છે. જીવનના અદ્વિતીય કલાકાર ભગવાન મહાવીરે આ જ વસ્તુ જીવનના જિજ્ઞાસુઓને કહી હતી :

ધમ્મો સુદ્ધસ્સ ચિટ્ઠઈ.

જે જીવન-પટ શુદ્ધ હોય તેના પર જ રંગ ચડી શકે છે અને ટકી શકે છે. સારો રંગ ચડાવવા માટે જીવન-પટ શુદ્ધ હોવું જોઈએ, સાફ હોવું જોઈએ, ડાઘાડૂઘી વિનાનું હોવું જોઈએ.

તમારું જીવન એ જ સૌથી વધારે કિંમતી ધન છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધરોએ બાહ્ય ભૌતિક સંપત્તિઓ-જેવી કે રૂપરંગ, બુદ્ધિ, ઇંદ્રિયો, મન, શરીર, ધન, ધાન્ય, વૈભવ ઇત્યાદિ કરતાં માનવજીવનને જ વધારે મૂલ્યવાન ગણાવ્યું છે.

આ વિશ્વની અપાર લીલાને જો તમે વિવેકની ખુલ્લી આંખે જોશો, તો તમને ખબર પડશે કે આ દુનિયામાં ચિત્ર-વિચિત્ર જીવો છે, ભાતભાતના જીવો છે. કોઈ અમુક રંગનો હોય છે, કોઈ અમુક ભાત(ડિઝાઈન)નો હોય છે,

કોઈ અમુક આકાર–પ્રકારનો હોય છે, તો કોઈ જુદા જ રૂપરંગનો હોય છે. વિશ્વના અનેકવિધ જીવ–બાહુલ્યમાં માણસ જ એક જુદી જાતનું પ્રાણી છે. તેનો આકાર બીજાં પ્રાણીઓ કે પશુ–પક્ષીઓની જેમ નીચું મોં અને માથું રાખીને ઢળી પડતો નથી. તે ઊંચું અને સીધું મોં રાખે છે. આ તેની પ્રગતિ અને ઉન્નતિનું ચિહ્ન છે. તેનાં રૂપરંગ બીજાં પ્રાણીઓથી જુદાં પડે છે. તેના શરીરનો બાંધો પણ જુદી જ જાતનો છે. સમગ્ર જીવ-સૃષ્ટિમાં મનુષ્યજીવનથી વધારે સારું બીજું કોઈ જ જીવન નથી. મનુષ્યજીવન જ મુક્તિનું દ્વાર છે. મનુષ્યને એટલા બધા ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન પ્રાપ્ત થયું છે કે તે તેની મારફત પરમાત્મા સુધી પણ જઈ શકે છે. દેવત્વ સુધી પહોંચવું તે તો તેના માટે રમત વાત છે. જગતમાં જે જે પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકો થઈ ગયા છે, તીર્થંકરો, સંતો, સાધુઓ, ઋષિઓ, મુનિઓ અને પેગંબરો થઈ ગયા છે, તે બધાએ માનવજીવનની મહત્તાનાં ગુણગાન એક સ્વરે ગાયાં છે. જૈનાગમોમાં માનવજીવન માટે 'દેવાનુપ્રિય' શબ્દ આવે છે. ભૌતિક સત્તાના અધિષ્ઠાતા દેવોના જીવન કરતાં માનવજીવન ચઢિયાતું છે, એટલા માટે દેવતાઓને આ જીવન ખૂબ જ ગમે છે. આ જીવન તેમનું પ્રિય જીવન છે. દેવતાઓનું કેવળ આ હાડ-માંસથી બનેલા મનખા દેહ પ્રત્યે જ આકર્ષણ નથી, તેમનું આકર્ષણ માનવના આત્મા, મન, બુદ્ધિ, વાણી અને ઇંદ્રિયોના સ્વામી માનવજીવન પ્રત્યે છે.

તમને માણુસ તરીકેનું જીવન મળ્યું છે. તમે તેનો વિકાસ કરી શકતા નથી, તેને ચમકાવી શકતા નથી કે તેની કિંમત પણ સમજી શકતા નથી. તમે તેને મફતના ભાવે લૂંટાવી દેવા તૈયાર થાઓ છો. આ પ્રમાણે થતું હોય, તો તમારે સમજવું જોઈએ કે તમને માનવજીવન મળ્યું છે તો ખરું, પરંતુ તમે તેને સમજ્યા જ નથી, તેની પરીક્ષા જ કરી નથી, તમારા જીવનમાં આનંદ નથી. જે જીવનમાં આનંદ નથી, જે જીવનમાં હાસ્ય નથી, જે જીવનમાં વિકાસનો અભાવ છે, તે જીવન પૃથ્વી પર ભારરૂપ છે. વાસનાનો ભાર ઊંચકીને તે જીવન પસાર કર્યે જાય છે. આવા માણુસનું જીવન કેવળ શરીરને શણુગારવામાં, ધનના ઢગલા એકઠા કરવામાં, બંગલા બાંધવામાં અને વિલાસપૂર્ણ વસ્તુઓની લંગાર લગાડવામાં જ ખર્ચાઈ જાય છે. તેનું જીવન નીરસ, નિરુદ્દેશ્ય અને ખટકા વિનાનું થઈ જાય છે. જે જીવન આપમેળે જ ચિમળાઈને પૂરું થઈ જતું હોય, તેની શી કિંમત? જે કોઈના કામમાં ન આવતું હોય કે બીજાને પ્રેરણાદાયી ન બનતું હોય, તેનો અર્થ પણ શું?

કલ્પના કરો : એક માણુસ તેના મિત્રને પત્ર લખવા ઇચ્છે છે. પરબીડિયું ખૂબ જ મજબૂત અને સુંદર છે. તેના પર વેલની સરસ ભાત પણ છે. આર્ટ પેપરનો ચીકણો કાગળ છે. પરબીડિયા પર તેણે પોતાના મિત્રનું સરનામું પણ લખ્યું છે. પરંતુ તેણે તેના મિત્રને સમાચાર

બિલકુલ લખ્યા જ નથી. તેનો મિત્ર પરબીડિયું ઉઘાડે છે. પરંતુ તેને કંઈ સમાચાર તો જાણવા મળતા જ નથી. તો પછી આ કોરું પરબીડિયું શા કામનું ? તેના પર દોરેલી વેલ અને લખેલા સરનામાનો શો અર્થ ?

આ જ દશા માનવજીવનરૂપી પત્રની પણ છે. જો કોઈ માણસ પોતાના શરીરરૂપી પરબીડિયાને વ્યવસ્થિત રીતે શણગારે, મોં પર પાવડર અને ક્રીમ ચોપડે, શરીર પર સુંદર રેશમી વસ્ત્રો ધારણ કરે, હીરા–રૂપાના દાગીના પહેરે, પરંતુ જીવનમાં જે મૂળ તત્ત્વ–સત્ત્વ હોવું જોઈએ તે ન હોય, જીવનવ્યવહારમાં માણસાઈ, સંયમ, વિનય, વિવેક જેવા સદ્ગુણો ન હોય, તો તે જીવન પણ સમાચાર વિનાના પરબીડિયા જેવું જ છે. આવા જીવન–પરબીડિયાથી માણસનો કોઈ પ્રશ્ન હલ થતો નથી, તેનાથી જીવનમાં નિરાશા જ જન્મે છે.

એક બગીચામાં અમુક જાતનાં ફૂલ ખીલે છે. આ ફૂલમા સુવાસ તો હોતી જ નથી. તેમાં કેવળ રંગનો જ ભભકો હોય છે. તમને આ ફૂલ પાસે જવાનું મન જ નહીં થાય. આ રીતે એક માણસને લાંબું, પહોળું, સુંદર અને દેખાવડું શરીર મળ્યું છે. પરંતુ તેનામાં વિનય, વિવેક, માનવતા, સંયમ, સત્ય અને અહિંસા જેવા સદ્ગુણોની સુવાસ જ નથી. આ માણસ પ્રત્યે જગતના કોઈ પણ ડાહ્યા માણસનું આકર્ષણ નહીં જ થાય. કવિઓની કલમો, લેખકોની લેખણો અને ચિત્ર-

કારોની પીંછીઓ પણ આવા સુવાસરહિત જીવનનું રેખાચિત્ર દોરવા નહીં જ પ્રેરાય. પ્રેરાશે તોપણ કેવળ તિરસ્કારની લાગણીથી જ. જે જિંદગીમાં સત્ય, શિવ અને સુંદર નથી હોતું, તે જિંદગી કરમાઈ ગયેલી છે. તેની પાસે ફરકવામાં પણ લોકોને સંકોચ થાય છે. કોઈ તેનું અનુકરણ કરવા લલચાતું નથી. આવી જિંદગીમાં અને પશુની જિંદગીમાં ખાસ અંતર નથી હોતું.

જગતના ઇતિહાસમાં આવા કેટલાય દાખલા મળી આવશે. કેટલાય માણસોની જિંદગીનું તત્ત્વ–સત્ત્વ ખૂટી ગયું હતું, તેમની જિંદગી અકાળે ચિમળાઈ ગઈ હતી, તેમની જિંદગીમાં વિષયની જ્વાળાઓએ કાલિમા ચોપડી હતી, તેમની જિંદગીને ઈર્ષ્યાની કાળી નાગણે ડસી લીધી હતી, તેમની જિંદગીને સ્વાર્થ અને મોહના રાક્ષસોએ ચોરી લીધી હતી, તે જીવતા હતા, પરંતુ મરેલા જેવા જ, ભારરૂપ થઈને, જીવનથી નિરાશ થઈને. તેમના જીવનમાં કોઈ આકર્ષણ નહોતું. તેમના જીવનમાં સૌંદર્ય, માધુર્ય, સૌરભ કે શિવત્વ પણ નહોતાં. તેમના જીવનને આપણે નિષ્ફળ–અસફળ જીવન કહી શકીએ. તેમની પાસે પૈસાનો ઢગલો હોવા છતાંય, અઢળક વૈભવ હોવા છતાંય, સાધનોનો સંગ્રહ હોવા છતાંય તેમના જીવનને સફળ ન જ કહી શકાય.

કંસ અને રાવણની વાત પણ આ જ પ્રકારની છે. તેમના જીવનમાં આનંદ નહોતો. આ બે જણા ખૂબ જ

મોટા વૈભવશાળી સમ્રાટો હતા. કેટલાય લોકો તેમના તાબેદાર હતા. પૈસાનો તો અભાવ જ નહોતો. શરીરે પણ સુંદર અને સશક્ત. પરંતુ તેમના જીવનમાં જે વસ્તુનો અભાવ હતો, તેનું નામ છે આનંદ, જિંદગીનો આનંદ, જીવનનો આનંદ! તેમણે આખી જિંદગી સુધી લોકો પર અત્યાચાર આદર્યા, પારકાની જિંદગી સાથે ખેલ ખેલ્યા. કોઈના જીવન તરફ તેમને લાગણી જ નહોતી. તેમના જીવન દરમિયાન તે કોઈને સંતોષ આપી શક્યા નહોતા. આ કારણને લીધે જ કોઈ ઇતિહાસકાર કે લેખક તેમનું ચરિત્ર આલેખે છે, ત્યારે તેનામાં કેવળ તિરસ્કારની જ લાગણી હોય છે. તેમના જીવનનો ઇતિહાસ વાંચીને વિચારકો, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તેમના નામ પર થૂંકે છે. ગોશાલક અને ગોડસેનું જીવન પણ આ પ્રકારનું જ છે. તેમણે પણ લોકોનો તિરસ્કાર વહોરી લીધો હતો. આ લોકોએ તેમના જીવનમાં કેટલાંક સારાં કાર્યો પણ કર્યાં જ હશે; પરંતુ તેમના જીવનનો ઘણોખરો ભાગ ત્રાસદાયક જ હતો. હેર હિટલરનું જીવન પણ મારકાપમાં જ પસાર થયું. એક દિવસ તે જર્મનીનો સર્વેસર્વા (All in all) હતો. આ લોકોએ તેમના જીવનમાં આનંદનાં દર્શન ન જ કર્યાં. જે જીવનમાં હિંસા અને વેરની ભાવના કામ કરતી હોય, તે જીવન તિરસ્કારપાત્ર છે જ. લોકો આવા જીવનની આશા નથી રાખતા. આવા માણસોને પોતાને પણ અજંપો રહે છે. આનંદ તેમના જીવનનું મુખ્ય અંગ બનીને રહી

શકતો નથી. જાપાનના હિરોશિમા નગરનો સર્વનાશ થઈ રહ્યો હતો. એટમ બૉમ્બને લીધે બધી વસ્તુઓ બળીને ભસ્મ થઈ ગઈ હતી. આ ગરમાગરમ રાખના ઢગલા પર એક માણસ દોટ મૂકીને કંઈક ખોળતો હતો. તે ઘડીકમાં આ તરફ દોડતો હતો અને ઘડીકમાં બીજી તરફ. કોઈ કોઈ વખત તે જોરથી બરાડા પાડતો હતો :

'He shall go to hell, who has destroyed this beloved town of Japan.'

(જેણે જાપાનના આ સુંદર શહેરનો વિનાશ કર્યો છે, તે નરકમાં જ જશે.)

કોઈક વખત તે થાંભલા પર ચડીને ચારે બાજુએ નજર દોડાવતો, પરંતુ તેને ક્યાંય તેની ઇચ્છિત વસ્તુનાં દર્શન થતાં નહોતાં. વૃક્ષો, છોડવાઓ અને પાંદડાં–બધું જ કરમાઈને રાખ થઈ ગયું હતું. ગરમ રાખ પર ચાલવાને લીધે તે પણ દાઝી ગયો હતો. તેનું શરીર કાળુંમેશ પડી ગયું હતું.

એટલામાં જ સ્વયંસેવકો ભરેલી એક એમ્બ્યુલંસ કાર ત્યાં આવી પહોંચી. સ્વયંસેવકોએ માની લીધું કે આ કોઈક ચસકેલ ભેજાનો ભારતીય છે. તેઓ તેને સહાયતા કેન્દ્રમાં લઈ ગયા. ત્યાં તેના ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

બીજી બાજુ અમેરિકામાં અણુ બૉમ્બના શોધક ડૉ. ચાર્લ્સ નિકોલસની શોધાશોધ ચાલી રહી હતી. તેની

પત્ની 'મેરી' અને તેના પ્રિય મિત્ર 'રોબર્ટ સિડની'એ તેને શોધી કાઢવા માટે દોડધામ મચાવી મૂકી હતી. તેમના હૃદયમાં આ જ વિચારતરંગો ઉછાળા મારતા હતા: 'અમે નિકોલસને કેટલું બધું સમજાવ્યો હતો કે એટમ (અણુ) બૉમ્બની શોધના ઉપયોગથી જગતનો કેટલો વિનાશ થઈ જશે, કેટલા લોકો જીવ ગુમાવશે ? આ સ્વર્ગ જેવી દુનિયા નરક બની જશે. પરંતુ તેણે અમારું કહેવું ન જ માન્યું. આ કારણને લીધે તો અમે તેનાથી અળગાં થયાં. તેણે ચાળીસ વર્ષની આ શોધને સરકારના હાથમાં સોંપીને જગતમાં ગૌરવનું દૃશ્ય ખડું કરી દીધું છે. આમ હોવા છતાંય સ્નેહી તરીકે અમારે તેની ભાળ કાઢવી જ જોઈએ.' આ રીતે વિચાર કરીને તે લોકો તેની પ્રયોગશાળામાં ગયાં. પરંતુ ત્યાં એક દીવાલ પર નિકોલસના હાથે જ લખાયેલું વાક્ય હતું: 'He shall go to hell.' (તે નરકમાં જ જશે.) આ જ વખતે નિકોલસના વૃદ્ધ નોકર ટોમીએ તેમને જણાવ્યું કે જે સમયે હિરોશિમાના વિનાશના સમાચાર રેડિયો પર સંભળાયા, તે જ વખતે તે ઊભા થઈ ગયા અને ગાંડાની જેમ બૂમો પાડીને આંખો બંધ કરી દીધી, તે ત્યાંથી દોટ મૂકીને ભાગ્યા હતા. ત્યારબાદ તેમના કોઈ સમાચાર નહોતા.

વર્તમાનપત્રોમાં ડૉ. ચાર્લ્સ નિકોલસના ગુમ થવાના સમાચાર આપીને 'સિડની' અને 'મેરી' અમેરિકાથી જાપાન ગયાં. ત્યાં શાંતિ સંઘના સભ્યોએ તેમનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. તેમને સહાયતા કેન્દ્રનું નિરીક્ષણ કરવા

માટે લઈ ગયાં. ત્યાંના પ્રસિદ્ધ ડૉક્ટર વિલિયમે ઇસ્પિતાલનું નિરીક્ષણ કરાવતાં પૂછ્યું : 'તમે કહી શકો તેમ છો ખરાં કે આવા ભયંકર અણુબૉમ્બનું શોધક કોણ હતું ?' સિડનીએ ડૉ. ચાર્લ્સ નિકોલસના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો. આ જ વખતે તેમના કાને એક પાગલના શબ્દો અથડાયા :

'Alas, he shall go to hell!'
(અફસોસ, તે નરકમાં જ જશે!)

આ શબ્દો સાંભળીને તે એકદમ ચોંકી ઊઠયાં. તેમને ખાતરી થઈ કે આ પાગલ જ ચાર્લ્સ નિકોલસ હતો. પ્રયોગશાળાની દીવાલ પર પણ આ જ શબ્દો લખેલા હતા. ટૉમીએ પણ આ જ હકીકત કહી હતી.

તે સીધાં જ તેની પાસે ગયાં અને આંખોમાંથી આંસુ વરસાવતા કહ્યું : 'ઓ નિકોલસ! તારી આ દયાજનક સ્થિતિ!' નિકોલસ પણ પોતાની પ્રિય પત્ની અને મિત્રને ઓળખી ગયો. તેણે લથડતી જીભે પોતાનાં દુષ્કૃત્યો પર પશ્ચાત્તાપ કરતાં કહ્યું : 'મેરી! તારા શબ્દો સાચા પડ્યા છે. હું નરકમાં જ જવાનો છું. જે પારકાના આનંદને ખતમ કરીને પોતે આનંદ ભોગવવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે કેવળ કલ્પનાથી પાંખે જ ઊડતો હોય છે. મેં બીજાનો વિનાશ કરવા માટે મારી શોધનો ઉપયોગ કર્યો. આ કારણને લીધે મારો આનંદ આજે અદૃશ્ય થઈ ગયો છે.'

આ છે જિંદગીનું દેવાળું! જે જીવનમાં આનંદ નથી હોતો, ત્યાં અકાર્ય કરતી વખતે કેટલું દુઃખ પડે છે? નિકોલસના જીવન પરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે જેણે પોતાના જીવનનાં ચાળીસ વર્ષ આ મહાભયંકર વિનાશક વસ્તુની શોધખોળ પાછળ ગાળ્યાં, તે વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન હોવા છતાંય, અનિષ્ટ તરફ અનિચ્છાએ પણ ધકેલાયો અને તેની જીવનલીલા પણ આ જ રીતે આનંદરહિત થઈ ને સંકેલાઈ ગઈ. જો તેણે ઇચ્છા રાખી હોત અને તેના જીવનમાં કિંમતીમાં કિંમતી સાધનો–બુદ્ધિ, હૃદય, ઇંદ્રિયો ઇત્યાદિ–નો સદુપયોગ કર્યો હોત, તો આજે તેના જીવનમાં સાચો આનંદ ઊભરાતો હોત, તેનું જીવન સોળે કલાએ ખીલી ઊઠયું હોત.

તમે ચંદ્રમાને તો જોયો જ હશે. જુઓ છો પણ ખરા! ચંદ્રમામાં જ્યારે બધી જ કલાઓ ખીલી ઊઠે છે, ત્યારે તે કેટલો આનંદપ્રેરક દેખાય છે! લોકોના જીવનને તે આહ્લાદભર્યું બનાવી મૂકે છે! લોકોના હૃદયમાં શાંતિનો સંચાર કરે છે! પૂર્ણિમાના ચંદ્રને બધાં જ પ્રાણીઓ પ્રસન્ન ચિત્તે આનંદથી જોઈ રહે છે. આનું રહસ્ય કેવળ એટલું જ છે કે તેનામાં બધી જ કલાઓનો વિકાસ થયેલો છે, તે પૂર્ણ છે!

આ પ્રમાણે જે પુરુષોનું જીવન સોળે કલાએ ખીલી ઊઠે છે, તેમના જીવનમાં આનંદની છોળો ઊડે છે. લોકો તેમના જીવનનું અનુકરણ કરે છે. બધાં જ પ્રાણીઓ તેમનું ભલું થાય તેમ ઇચ્છે છે. સૌના માટે આ જિંદગી

આહ્લાદભરી બને છે. લોકોનાં હૃદય ઠંડાં થાય છે. લોકો આવા જીવનની ઝંખના રાખે છે. મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામ, કર્મયોગી કૃષ્ણ, ભગવાન મહાવીર, મહાત્મા બુદ્ધ, ઈસુ ખ્રિસ્ત અને મહાત્મા ગાંધી જેવા જગતના મહાપુરુષોનું જીવન પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું આનંદપૂર્ણ હતું. તેમના જીવનમાં શાંતિ, પ્રેમ, ક્ષમા, ન્યાય અને સત્ય જેવી કલાઓ ખીલેલી હતી. આ કારણને લીધે જ આજે હજારો વર્ષ કે થોડાંક વર્ષ પસાર થઈ ગયા પછી પણ જગતના લોકો તેમના જીવનનાં ગુણગાન ગાય છે, તેમના જેવું જીવન જીવવાની આશા રાખે છે અને તેમના જીવનને અનુકરણીય માને છે. તેમની જીવનકલા આનંદ સાથે ખીલી ઊઠી હતી. તેમના જીવનમાં સ્વાભાવિક–સાહજિક આનંદનો ધોધ વહેતો હતો. નિકોલસે શોધેલા અણુ બૉમ્બને બદલે તેમણે 'પ્રેમાણુ બૉમ્બ'ની શોધ કરી હતી. પ્રેમની પરિપૂર્ણતા અને વ્યાપકતાએ જ તેમની જિંદગીના પ્યાલાને આનંદથી છલોછલ ભરી મૂક્યો હતો. તેમણે જીવનની કલા સારી રીતે હસ્તગત કરી લીધી હતી. ગમે તેવી મુસીબતોનો, આંધીનો અને દુઃખોનો તેમણે સહાસ્ય સામનો કર્યો હતો. તેમના હૃદયને નિરાશાએ ન ઘેરી લીધું. સારાં કાર્યો કરતી વખતે તેમણે કોઈ દિવસ નિરાશાનો સૂર કાઢ્યો નથી, થાક લાગવાનું બહાનું કાઢ્યું નથી. આ કારણને લીધે જ તેમના જીવનનો આનંદ છેવટ સુધી ટકી રહી શક્યો. યોગીશ્વર આનંદઘનજીનું જીવન પણ આનંદમય ગયું. તેમના જીવનમાં જે મસ્તી

હતી, જે એફિકરાઈ હતી, તે તેમના જીવનના આનંદના પ્રતીક સમી હતી.

યોગીશ્વર આનંદઘનજી એક નિઃસ્પૃહી સંત હતા. એક વખત તેઓ કોઈક ગામમાં ઊતર્યા હતા. ત્યાં એવો નિયમ હતો કે 'નગરશેઠ' વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવે, ત્યારે જ કોઈ પણ સાધુ પોતાનું વ્યાખ્યાન સંભળાવવાની શરૂઆત કરી શકે. અન્ય શ્રોતાઓ તરફ બેપરવા રહીને એક શ્રીમંતની ખુશામત કરે તેવા યોગીશ્વરજી નહોતા. તેઓ કોઈને વધારે પડતું ખોટું મહત્ત્વ ન આપતા. સંજોગવશાત્ એક દિવસ નગરશેઠ વ્યાખ્યાનમાં સહેજ મોડા પડયા. આનંદઘનજીનું વ્યાખ્યાન શરૂ થઈ થઈ ગયું હતું. આ વસ્તુ નગરશેઠને ખૂબ જ ખટકી. તે વખતે તો તે મન મારીને વગર બોલ્યે બેસી રહ્યા. વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં જ તેમણે આનંદઘનજી પાસે જઈને કહ્યું : 'મહારાજ આપને અહીંના રિવાજ અને નિયમની ખબર નથી ? નગરશેઠની પધરામણી થયા પછી જ અહીં વ્યાખ્યાનની શરૂઆત થાય છે. આપે આ ગામની મર્યાદાનો ભંગ કર્યો છે. આપે જોઈ વિચારીને આ પગલું ભરવું જોઈતું હતું.' આનંદઘનજી ફક્કડરામ સાધુ હતા. નગરશેઠ આવે ત્યાં સુધી વ્યાખ્યાન આપ્યા સિવાય બેસી રહેવાની તેમને શી પડી હોય ? તેમણે મસ્તીમાં જ જવાબ આપ્યો : 'હું આવી ગેરવાજબી મર્યાદાઓમાં માનતો જ નથી. તે કેવળ ભૌતિક સંપત્તિવાળા જ અભિમાનને પોષે છે.'

શેઠે ગુસ્સે થઈને કહ્યું : 'મહારાજ, આપને આ ગામ અને સંપ્રદાયમાં જ રહેવાનું છે. પછી આટલી અક્કડાઈ કરવાથી જિંદગી કેવી રીતે પૂરી કરશો ?' આનંદઘનજીએ જોયું કે શેઠનો પારો ગરમ થઈ ગયો હતો. તેમણે શાંતિથી જવાબ આપ્યો : 'શેઠજી, એવું હોય તો હું અત્યારે જ આ ગામ છોડીને ચાલ્યો જાઉં છું અને સંપ્રદાય સાથે મેં મારા આત્માને બાંધી દીધો નથી. જો તમે એવો ગર્વ કરતા હો કે આનંદઘનનું તમે જ પોષણ કરો છો, તો તે ખોટી માન્યતા છે. મારે તમારા આ ભવ્ય ઉપાશ્રયોની આવશ્યકતા નથી. મને શેઠિયાઓની ગુલામી પણ પસંદ નથી.' આટલું કહીને તેઓ તે જ વખતે જંગલમાં સાધના કરવા ચાલ્યા ગયા. તેઓ જુદે જુદે સ્થળે ફરીને સાધના કરવા લાગ્યા. આ છે જીવનના આનંદનો એક નમૂનો ! જ્યાં આવો આનંદ હોય છે, ત્યાં કોઈ પણ ઉત્તમ કાર્ય, ઉત્તમ સાધના અટકી પડતાં નથી. દુઃખ અને આફત પણ અગિયારા ગણી જાય છે. યોગીશ્વર આનંદઘનજીએ પોતાની રચેલી 'તીર્થંકર ચોવીસી'માં ત્રીજા તીર્થંકર સંભવનાથજીની પ્રાર્થના કરતાં જીવનના સાચા આનંદનું રહસ્ય પ્રગટ કરતાં કહ્યું છે :

સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે
અભય, અદ્વેષ, અખેદ;
ભય ચંચલતા જે પરિણામની રે,
દ્વેષ અરોચક ભાવ.

ખેદ પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકિયે રે,
દોષ અબોધ લખાવ;
સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સર્વે રે,
લહી પ્રભુ સેવન ભેદ.

કવિ આનંદઘનજી જીવનનો આનંદ પ્રગટ કરવા માટે કેટલા ઊંડા ઊતર્યા છે ? તેઓ કહે છે કે પ્રભુની સેવા કરવા માટે અર્થાત્ પ્રભુપદ મેળવવા માટે, જીવનને પ્રભુત્વસંપન્ન બનાવવા માટે પ્રભુત્વસેવનનું રહસ્ય જાણી –સમજીને સેવન કરો. પ્રભુત્વસેવનનો અર્થ જ 'જીવનનો વાસ્તવિક આનંદ પ્રાપ્ત કરવો' એમ થાય છે, 'જીવનને પ્રભુત્વની મસ્તીથી ઓતપ્રોત કરી દેવું' એવો થાય છે. તેના માટે પહેલાં ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી લો. તેની ભૂમિકા તૈયાર કરવા માટે સૌથી પહેલાં ત્રણે તત્ત્વોની આવશ્યકતા રહે છે: અભય, અદ્વેષ અને અખેદ. અભયનો અર્થ આમ તો નિર્ભયતા થાય છે. પરંતુ અહીં ગમે તેવી રીતે અસ્ત-વ્યસ્ત જીવન જીવવું તેને નિર્ભયતા કહેવામાં આવી નથી. વિનાશક શસ્ત્રો કે અણુબોમ્બની શોધને પણ નિર્ભયતા કહેવામાં આવી નથી. એવરેસ્ટ જેવાં ઉત્તુંગ ગિરિશિખરો પર આરોહણ કરવાની હિંમતને પણ અભય ન જ કહે-વાય. કોઈ માણસ લાખો લડવૈયાઓની વચ્ચે ઊભો રહીને છાતી પહોળી કરીને ધનાધન ગોળીઓ ચલાવતો હોય કે કોઈ ભૌતિક સાધનની કે વિનાશક શસ્ત્રોની શોધ કરતો હોય, તો તેના અંતરની લાગણીઓને પંપાળવા–ઢંઢોળવાથી જણાઈ આવશે કે તેના હૃદયમાં જીવનની

કેટલી ચંચળતા છે, તેના હૃદયના ધબકારાને જીવવાનો મોહ કેટલાગણો વધારી મૂકે છે. બાહ્ય રીતે ત્યાં નિર્ભયતાનો સ્વાંગ દેખાશે, પરંતુ અંદરની નાડીની પરીક્ષા કરતાં તેમાં મૃત્યુનો ભય ધબકતો હશે. એટલા માટે નિર્ભયતાનો અર્થ અહીં 'આંતરિક વૃત્તિઓની ચંચળતાનો અભાવ' એવો થાય છે. જ્યાં આંતરિક પરિણામોની ચંચળતા હોય, ત્યાં બાહ્ય નિર્ભયતા કે બાહ્ય આનંદ જીવનને પ્રભુત્વસંપન્ન બનાવી શકતાં નથી.

તેમણે જિંદગીના આનંદનું બીજું તત્ત્વ બતાવ્યું છે–અદ્વેષ. અદ્વેષનો અર્થ કોઈની સાથે દ્વેષ ન કરવો, એટલો જ નથી. તમે જાણો છો કે સામાન્ય પથ્થર કે એકેન્દ્રિય જીવ કોઈનો દ્વેષ કરતા નથી. આ જ કારણથી તેમને કોઈ અદ્વેષી નહીં કહી શકે. જ્યાં ઉપેક્ષા, તિરસ્કાર કે સદંતર ઉપેક્ષાવૃત્તિ હોય, ત્યાં પણ અંદરોઅંદર દ્વેષ દોડધામ કરી મૂકતો નજરે પડે છે. જીવનથી થાકી જઈને બેસી રહેવું, કોઈ માણસે આપણું કહેવું ન માન્યું તેટલા માટે તેનાથી રિસાઈને દૂર બેસવું તે પણ અદ્વેષ નથી. તેના મનમાં બળાપો ન હોવો જોઈએ. જ્યાં મનના પડદામાં દ્વેષનો દાવાનળ સળગી રહ્યો હોય ત્યાં ઉદાસીનતા કે ભાગેડુ વૃત્તિની રાખનો અભિષેક કરવાથી જ આ દ્વેષાગ્નિ બુઝાઈ જતો નથી, પરંતુ કંઈક કારણ કે પ્રસંગની હવા અડતાં જ ભભૂકી ઊઠે છે. આ કારણને લીધે આનંદઘનજી દ્વેષનો અર્થ 'અરોચક ભાવ'

એવો કરે છે. કોઈ પણ વિચાર, વસ્તુ કે વ્યક્તિથી કેવળ દૂર ખસી જવું, તેમાં રસ ન બતાવવો, તેના તરફ તિરસ્કારની લાગણી બતાવવી, તેના તરફ નિષ્ક્રિય ઉદાસીનતા ધારણ કરવી—આ બધું પણ દ્વેષની કક્ષામાં જ આવી જાય છે. જ્યાં દ્વેષ હોય છે, ત્યાં મોહ, આસક્તિ, મૂર્છા ઇત્યાદિ પણ અંદરના પડમાં છુપાયેલાં હોય છે જ. એટલા માટે પોતાનો સ્વાર્થ ન સધાતાં, મોહની ભૂખ ન સંતોષાતાં કે મૂર્છાને ખોરાક ન મળતાં કોઈ માણસ સાથે ન બોલવું, તેની સાથે સંપર્ક ન રાખવો, તેના તરફ તિરસ્કારની લાગણીથી જોવું કે તેની અવહેલના કરવી તે પણ દ્વેષ જ છે. જ્યાં વિરોધીમાં વિરોધી વ્યક્તિ પ્રત્યે પણ મનમાં સદ્ભાવ હોય, મળવાનું થાય ત્યારે પ્રેમભાવ હોય, વાણીમાંથી સ્નેહ નીતરતો હોય, હૃદયમાં તેના પ્રત્યે પ્રેમપૂર્ણ સ્થાન હોય, અંતરમાં દયા હોય, ત્યાં જ અદ્વેષનું સાચું સ્વરૂપ હોય છે. તેમના વિરોધને લીધે આપણી શુભ કે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિને અવરોધવી, સાચાં કાર્યો પ્રત્યે ઉદાસીન થવું, તોફાન થશે એવી આશંકાથી સત્કાર્યોથી અળગા થવું અને અરુચિનું પ્રદર્શન કરવું આ બધાનો પણ એક રીતે દ્વેષવૃત્તિમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે. જ્યાં દ્વેષવૃત્તિ કે અરોચકવૃત્તિ હોય છે, ત્યાં જીવનના સાચા આનંદનો અભાવ હોય છે, જીવનની મસ્તીનો આનંદ નથી હોતો.

અને જિંદગીના આનંદનું ત્રીજું તત્ત્વ છે—અખેદ. અખેદનો અર્થ ખિન્ન ન થવું એટલો જ નથી. એક

મજૂર ગમે તેવા કામથી થાકતો નથી કે કંટાળતો નથી. એક વૈજ્ઞાનિક અણુબૉમ્બ કે હાયડ્રોજન બૉમ્બ બનાવતાં કંટાળતો નથી આ પ્રમાણે કરવાથી જ અખેદ ભાવ આવી જતો નથી. અહીં ખોટા કામનો પસ્તાવો હોય છે. હૃદયમાં અઘટિત કર્યાનો ડંખ હોય છે. આ ડંખ હરઘડીએ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે, શોક જન્માવે છે. માણસે પહેલેથી જ વિવેકના પ્રકાશમાં એવી પ્રવૃત્તિ આદરવી જોઈએ, એવાં કાર્ય કરવાં જોઈએ કે જેથી પાછળથી પસ્તાવાનું રહે જ નહીં. હાથમાંથી એક વખત તીર છૂટી ગયા પછી તેને પાછું વાળી શકાતું નથી. એટલા માટે કોઈ પણ કાર્યનું તીર છોડતા પહેલાં માણસે હજાર વખત વિચાર કરવો જોઈએ, જેથી જિંદગીના આનંદમાં ભંગ ન પડે.

શ્રી આનંદઘનજીએ અખેદનો અર્થ પણ સમજાવ્યો છે: સમજી-વિચારીને કામ કરતાં કંટાળવું નહીં તે. જો અજ્ઞાનપૂર્વક કામ કરવામાં આવે, તો તેમાં દોષ આવી જાય છે. તેમ થતાં દ્વેષ-ખિન્નતા પણ થાય છે અને તે કામ જીવીએ ત્યાં સુધી કાળજામાં ઘાની જેમ વાગે છે. એટલા માટે પૂરતો વિચાર કર્યા પછી જ કોઈ પણ સારા કાર્યની શરૂઆત કરવી અને શરૂઆત કર્યા પછી તેનાથી કંટાળવું નહીં, તેને અટકાવવું નહીં, તેનાથી ખિન્ન ન થવું. આ કાર્ય કરતી વખતે બોજારૂપ ન જ થઈ પડવું જોઈએ. અખેદનું રહસ્ય આ જ છે.

જો માણસ તેના જીવનમાં જિંદગીના આનંદનાં આ ત્રણ તત્ત્વોને અપનાવે, તો તેનું જીવન સોળે કલાએ

ખીલેલા કલાનિધિ(ચંદ્રમા)ની જેમ ખીલી ઊઠે. જીવનનો સઘળો આનંદ તે માણી શકે. એક વસ્તુ ભુલાવી ન જોઈએ કે ઉપરનાં ત્રણેય તત્ત્વો એકબીજાં સાથે સંકળાયેલાં છે. જો આ ત્રણ તત્ત્વોમાંથી કોઈ એક કે બે જ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરીને સર્વાંગી આનંદ માણવા ઇચ્છા રાખશે, તો તેની આ ઇચ્છા બર નહીં આવે. આ ત્રણેય તત્ત્વો જીવન સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય, ત્યારે સંપૂર્ણ આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ ત્રણેય તત્ત્વોનો જીવનમાં મેળ બેસવો જ જોઈએ. જિંદગીના આનંદનો આ એક કીમિયો છે.

જિંદગીના સંપૂર્ણ આનંદનો અર્થ એવો થાય છે કે જેનો એક વખત પ્રારંભ થયા પછી અટકાવ થાય જ નહીં, જે આગળ ને આગળ પૂર્ણત્વ તરફ વધ્યે જ જાય, જે છેવટ સુધી ટકી રહે. બીજનો ચંદ્ર બીજથી પૂનમ સુધી વધ્યે જ જાય છે, તેની કલામાં ઉત્તરોત્તર વધારો થયે જ જાય છે. તેવી જ રીતે માનવજીવનમાં પણ આનંદની કલા ઉત્તરોત્તર વધવી જ જોઈએ. આ કલાએ પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. જો તમે અધવચ્ચેથી જ કામ છોડી દેશો, દૂર ખસી જશો કે આગળ વધતા અટકી જશો, તો લખી રાખજો કે તમે સંપૂર્ણ આનંદ માણી શકવાના નથી.

લોકોમાં એક જૂની વાત ખૂબ જ જાણીતી છે. એક રાજા હતો. તેની રાણીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. કોઈક

જ્યોતિષીએ તેને કહ્યું કે આ કુમાર ભરયુવાનીમાં જ મરી જશે. રાજકુમારના ગ્રહો પણ આ પ્રમાણે જ બોલતા હતા. હવે શું કહેવાનું હોય? રાજાને પુત્રજન્મનો જે આનંદ થવો જોઈએ, તે ક્યાંય ભૂલાઈ ગયો. છોકરાનાં માબાપની–રાજા અને રાણીની–ચિંતાનો પાર ન રહ્યો. રાજકુટુંબનાં બધાં જ માણસો ચિંતામગ્ન રહેવા લાગ્યાં. આ રીતે તેમના જીવનનો આનંદ વિસરાઈ ગયો. સૌના મગજમાં પેલા જ્યોતિષીના શબ્દો જ ખટકવા લાગ્યા. રાજા અને રાણી પોતાનું પોતાનું કર્તવ્ય પણ ભૂલી ગયાં. લોકવ્યવહારને લીધે તે પેલા છોકરાનું પાલન–પોષણ પણ કરતાં હતાં, તેને કેળવણી પણ આપતાં હતાં, તેને ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ કરાવતાં હતાં, પરંતુ તેમના હૃદયમાં આ બધાં કાર્યો તરફ ઘૃણાભાવ હતો. છોકરો ઉંમરલાયક થાય ત્યાં સુધી તેને મોટો કરવાનો ને સાચવવાનો જે નૈસર્ગિક આનંદ હતો, તે હવે નહોતો રહ્યો. કર્તવ્યપાલનનો માધુર્યપૂર્ણ આનંદ ઊડી ગયો હતો. વાતવાતમાં જિંદગીનો બધો આનંદ ખતમ થઈ ગયો, રસ સુકાઈ ગયો. આ બધી મહેનત કેવળ ઔપચારિક(formal) જ હતી. આ રીતે બાળકની મા પણ તેને ખોળામાં લેતી ખવરાવતી, પિવરાવતી અને બધી જ ફરજો અદા કરતી. પરંતુ રહી રહીને તેના મગજમાં એક જ પ્રકારના વિચારો આવતા : 'મારો લાલ યુવાન થતાં જ મરી જશે' તેના સ્નેહ–સ્રોતનો જે આનંદ મળવો જોઈએ, તે વસૂકી ગયો હતો. તેના જીવનમાંથી આનંદની મસ્તી ઊડી ગઈ હતી.

હું તમને એમ કહેતો હતો કે આજ રીતે જીવનમાં પણ કેટલાય પ્રસંગો એવા આવી જાય છે કે જ્યારે માણસ કર્તવ્યપથ ભૂલી જઈને ભય અને લાલચનાં રસ્તે દોરવાઈ જાય છે. ભય અને પ્રલોભનથી પ્રેરાઈને જ જે કાર્ય થાય છે, તેમાં જીવનનો સાચો આનંદ નથી હોતો.

આજકાલ આપણા ધર્મના ધુરંધરોના જીવનમાં સાચો આનંદ કેમ નથી ? ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં જ દિવસ-રાત તલ્લીન રહેનારાઓના જીવનમાં આનંદ કેમ નથી ? તેનું કારણ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો જણાઈ આવશે કે તેમની બધી જ ક્રિયાઓ ભય અને પ્રલોભનને લીધે જ થતી હોય છે. તેમને સ્વર્ગની લાલચ હોય છે કે નરકની બીક હોય છે. આ દુનિયાની વાત કરીએ તો સ્વાર્થ સાધવાની, પ્રસિદ્ધ થવાની કે માલેતુજાર બની જવાની લાલચ હોય છે અને બદનામી થવાની, નુકસાન થવાની કે કાયદેસર સજા-શિક્ષા થવાની બીક હોય છે. તેમની જીવનયાત્રા કર્તવ્યની કેડીથી દૂર ફંટાય છે. આ કારણને લીધે તેને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં જોઈએ તેટલો રસ નથી પડતો. ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ ભય અને પ્રલોભનનું વિસ્મરણ થઈ શકતું નથી.

તમે ઈશ્વરભક્ત રેબિસાનું નામ તો સાંભળ્યું હશે. તે મહાન તત્ત્વવેત્તા હતી, વિચારક હતી. તે પોતાના જમણા હાથમાં મશાલ અને ડાબા હાથમાં પાણીની ડોલ લઈને શહેરનાં બજારોમાં અને ગલીઓમાં થઈને પસાર

થતી, ત્યારે લોકોની જિજ્ઞાસાનો વિષય થઈ પડતી. જો કોઈ પ્રશ્ન પૂછનારું નીકળી આવતું, તો તેના જવાબમાં તે આટલું જ કહેતી: 'મશાલની આગથી હું સ્વર્ગનાં સુખોને બાળી મૂકવા ઇચ્છું છું અને ડોલના પાણીથી હું નરકની આગ ઓલવવા ઇચ્છું છું. હું ઇચ્છું છું કે માણસ સ્વર્ગની રંગીન કલ્પનાઓનો શિકાર ન બને અને નરકનાં ભયંકર દૃશ્યોથી ચલાયમાન ન થાય. મારી એક જ ઇચ્છા છે કે માણસ ધર્મનું પાલન કરે, ઈશ્વરભજન કરે અને કર્તવ્યનિષ્ઠ બને.' લોકોએ પૂછ્યું: 'તમને આ કલ્પના ક્યાંથી સૂઝી?' વૃદ્ધા થેરિસાએ જવાબ આપ્યો: 'આ વિરાટ વિશ્વમાં જે જે સાધકો છે, તેમનામાંથી ઘણાંનાં મગજ પર નરકનું ભયંકર ભૂત સવાર થઈ બેઠું છે અને ઘણાંના મગજમાં સ્વર્ગની સોનેરી કલ્પનાઓના ઘોડા દોડી રહ્યા છે. કોઈ પણ કર્તવ્યનિષ્ઠ બનીને જિંદગીનો સાચો આનંદ માણવા તૈયાર નથી. જેને ભય ન હોય, તેવું તો કોઈ દેખાતું જ નથી. કોઈને પોતાના સ્વાર્થની પડી હોય છે, તો કોઈને પોતાની આબરૂની. કોઈ પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે સારાં કાર્યો કરે છે, તો કોઈ સ્વાર્થ સાધવા માટે. કોઈ માલેતુજાર થઈ જવાય તેટલા ખાતર સારાં કાર્યો કરે છે, તો કોઈ બીજી લાલચને લીધે. હજારો લાખો સાધકો પર બાહ્ય રંગનું જ પડ હોય છે. આ કારણને લીધે હું સ્વર્ગની લાલચ કે આ દુનિયાનાં રંગીન પ્રલોભનોને સળગાવી મૂકવા માટે હાથમાં મશાલ રાખીને ફરું છું.

ભયની આગને ઓલવવા માટે મેં પાણીની ડોલ પણ રાખી છે. હું ભય અને લોભને આ દુનિયામાંથી દેશવટો અપાવીને જ જંપીશ. હું મારા મનમાં અને સમાજના મનમાં એવી ભાવના જન્માવવા માગું છું કે જીવનનો આનંદ કર્તવ્યની કેડીએ ચાલવાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. મારી એક જ ભાવના છે–ધર્મ ધર્મની ખાતર જ હોવો જોઈએ, સત્યાચરણ સત્યની ખાતર જ હોવું જોઈએ.'

વૃદ્ધાના શબ્દો પરથી એક સિદ્ધાંત તારવી શકાય છે કે, માણસે જીવનમાં કાંટા–કાંકરા કે આંધી–તોફાનથી ન ડરવું જોઈએ. તેણે પ્રલોભનની જાળમાં પણ ન ફસાવું જોઈએ. આ પ્રમાણે થાય, ત્યારે જ જીવનનો આનંદ માણી શકાય.

જિંદગીનો આનંદ આત્મા સહિત શરીરના બધા જ અવયવોનો આનંદ છે. જ્યાં કેવળ શરીર કે શરીરના અવયવોનો જ આનંદ હોય છે અને આત્મામાં આનંદ નથી હોતો, ત્યાં સંપૂર્ણ આનંદ છે એમ ન કહી શકાય. આત્મા તો સમગ્ર શરીરના, ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિના આનંદના 'પાવર હાઉસ' જેવો છે. જો આત્મામાં આનંદ નહીં હોય, તો બૌદ્ધિક, માનસિક, હાર્દિક, શારીરિક કે ઐન્દ્રિયક આનંદ જીવનને એટલું બધું જોમવંતુ નહીં બનાવી શકે. આમ હોવા છતાંય આ બધા આનંદો જીવનના આનંદને સંપૂર્ણ બનાવવામાં મદદરૂપ તો થઈ જ પડે છે. વસંતઋતુના આગમનની સાથે કેવળ

વૃક્ષોને જ નવાં પાંદડાં નથી આવતાં, ફૂલો, મંજરીઓ, ફળ, કૂંપળો ઇત્યાદિ પણ નવું જ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, બનીઠનીને તૈયાર થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થતાં વસંતનો સર્વાંગ સંપૂર્ણ આનંદ ખીલી ઊઠે છે. જાણે કુદરતે જ નવાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હોય એમ લાગે છે. એક બાજુ કોયલના ટહુકાર શરૂ થઈ જાય છે, બીજી બાજુ રંગબેરંગી ફૂલો પર ભમરા અને પતંગિયાંનું ઉડ્ડયન શરૂ થઈ જાય છે. એક બાજુ જૂનાં પાંદડાં વારાફરતી ખરી પડે છે, બીજી બાજુ બધે લીલાં લીલાં કોમળ નવાં પાંદડાં ફૂટે છે. પક્ષીઓનો કલરવ સંભળાય છે. પોપટ અને બીજાં પક્ષીઓના માળા બંધાય છે. આ રીતે વસંતઋતુનાં બધાં જ અંગોપાંગો એકઠાં થઈને કુદરતના આનંદને પૂર્ણ બનાવે છે. આ જ રીતે જિંદગીના આનંદમાં અભિવૃદ્ધિ કરવા માટે આત્મા તો મુખ્ય નાયક છે જ. મન, બુદ્ધિ, હૃદય, ઇંદ્રિયો અને શરીર પણ તેનાં મદદગાર છે.

સૌથી પહેલાં માનસિક દૃષ્ટિએ આનંદને અવલોકીએ. જ્યાં જીવન અનેક મુસીબતો, તોફાનો, આપત્તિઓ અને વિઘ્નોથી ઘેરાયેલું હોય, જીવનમાં પ્રગતિ કરવાનો કોઈ પણ રસ્તો જોખમ વિનાનો ન હોય, તેવા સમયે માણસનું અપરિપક્વ મન પછડાટ ખાય છે, તે કર્તવ્યમાર્ગેથી આડું ફંટાય છે, સીધા અને સરળ રાજમાર્ગ પર અટવાય છે. માનસિક દૃષ્ટિએ આનંદ આ બધી

વસ્તુઓમાં જ છે. જ્યાં મોટામાં મોટી મુસીબતો સામે પહાડની જેમ અડગ રહેવાનું હોય, પોતાના નિશ્ચિત ધ્યેયમાંથી સહેજ પણ ચલાયમાન ન થવાનું હોય, ત્યાં જ માનસિક દૃષ્ટિએ સાચો આનંદ છે. જે મનમાં સાચો આનંદ નથી હોતો, તે ઝાડ જેવું હોય છે, બાહ્ય ઇષ્ટ-અનિષ્ટ, સારા-નરસા સંયોગોરૂપી હિલોળાથી હાલી ઊઠે છે. કોઈ વખત આમ ડોલે છે, તો કોઈ વખત તેમ. તે પોતાના ધ્યેયને વળગી રહેતું નથી. તે કલ્પનાની દુનિયામાં જ ઉડ્ડયન કરે છે, ચિંતામાં ગળાબૂડ ડૂબી જાય છે, વિચારોના ગગનચૂંબી મહેલ ચણે છે. તે વાસ્તવ-વાદની ભાષામાં વિચાર નથી કરતું, તથ્યની ભાષામાં નજર સમક્ષની સમસ્યાઓનું પૃથક્કરણ નથી કરતું. તેનાથી પણ વધારે નાજુક મનવાળો સહેજ સહેજ વાતમાં નાસી છૂટે છે. બાહ્ય સંયોગોનો એકાદ હળવો ધક્કો પણ તેને ક્યાંયનો ક્યાંય ફેંકી દે છે. તેની પાસે ભલે લાખો રૂપિયાનો ઢગલો હોય, પુત્ર-પુત્રીઓથી ઘર ભર્યું ભર્યું લાગતું હોય અને આલિશાન બંગલાઓ હોય, પરંતુ તેનું નાજુક મન તેના માનસિક આનંદને એકાદ ક્ષણ જેટલોય ટકવા દેતું નથી. નાનીશી મુસીબત પડતાં જ તે હાય હાય કરી મૂકે છે. નાનીશી આપત્તિ આવતાં જ તે કર્તવ્યચ્યુત થાય છે. તે આખો દિવસ ચિંતામાં જ ડૂબી જાય છે. ગગનચૂંબી કલ્પનાઓ સાંભળીને તેનું મન ચલાયમાન થઈ જાય છે. પરંતુ જેના મનમાં માન-

સિક આનંદનું ખિલખિલાટ હાસ્ય રમતું હશે, તેના મનનો એક પણ ખૂણો એવો નહીં હોય, જ્યાં ભય અને લોભને લીધે વિચલિતતાનો પ્રાદુર્ભાવ થતો હોય. કર્તવ્યના તીક્ષ્ણ પ્રવાહ પર તેનું મન ચાલવા લાગશે, ખડકનો પથ્થર આવશે તો તેને પણ ઓળંગી જશે. અનિષ્ટનું ગંદું પાણી આવશે તો તેને પણ વટાવી જશે.

ઘણા વખત પહેલાંનો આ પ્રસંગ છે. સિયાલકોટમાં એક વખત બૌદ્ધ સંઘનું સંમેલન હતું. તેમાં એક વિચાર ચર્ચાની એરણ પર ચડ્યો હતો. સિયાલકોટમાં એક વિદ્વાન રહેતો હતો. તે બૌદ્ધ શ્રમણો તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતો હતો. આ બ્રાહ્મણના હૃદયની સંકુચિતતા દૂર કરી શકે, તેની ઘૃણાને સ્નેહ અને પ્રેમના પવિત્ર પંથે વાળી શકે, એવો કયો ભિક્ષુ છે?

એક શ્રમણે આ મહાન કાર્ય પૂરું પાડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. તેણે કહ્યું: 'હું સ્નેહ અને સદ્ભાવનાથી તેના કોમળ હૃદયને જીતી લેવાનો પ્રયત્ન કરીશ.' શ્રમણ હાથમાં ચીવર (ભિક્ષાપાત્ર) લઈને પેલા વિદ્વાન બ્રાહ્મણના ઘેર જઈ પહોંચ્યો. પરંતુ ત્યાં તો પહેલેથી જ વાતચીત કરવાની મના હતી. ઘરનાં બધાં જ માણસો તેને નફરત ભરી નજરે જોઈ રહ્યાં. શ્રમણને ભિક્ષા ન મળી. તે પોતાના સ્થળે પાછો ફર્યો. બીજા દિવસે ફરીથી ભિક્ષા માટે જઈ પહોંચ્યો. આજે પણ નિરાશાદેવીનો જ અવાજ સાંભળવાનો હતો. આ રીતે તે હંમેશાં પેલા બ્રાહ્મણના

ઘેર જતો અને કંઈ પણ લીધા વિના કેવળ સ્મિત ફરકાવીને પાછો ફરતો. દસ મહિના જેટલો સમય પસાર થઈ ગયો, પરંતુ શ્રમણના મોં પર કંટાળાનાં ચિહ્નો નહોતાં. તેમના મોં પર આનંદનું હાસ્ય જ ફરકતું હતું. તેમની આ શાંતિ અને સહનશીલતા જોઈને બધાં અવાક્ થઈ ગયાં, ચકિત થઈ ગયાં.

એક દિવસ ગોરાણીએ ઘરમાં કોઈ નહોતું તે તકનો લાભ લઈને કહ્યું : 'તમે મારા ઘેર હંમેશાં ભિક્ષા લેવા આવો છો, પરંતુ હું પરાધીન છું. ઘરના માલિકે કંઈ પણ આપવાની ના પાડી છે. તેમની આજ્ઞા વિના મારાથી કંઈ જ આપી શકાય તેમ નથી.'

શ્રમણે સહાસ્ય કહ્યું : 'બહેન ! સાધુ–સંતોને ભિક્ષાનો કંઈ તોટો નથી. આપનારા માઈના લાલ કેટલાય મળી રહે છે. મને આપવાથી જો તારા ઘરમાં દ્વેષનો દાવાનળ સળગતો હોય, તો તે ભિક્ષા મને ન ખપે.' શ્રમણે વિહાર તરફ પાછાં ડગલાં મૂક્યાં. રસ્તામાં જ તેને પેલો વિદ્વાન મળી ગ૰ા. શ્રમણ તેને ઉપદેશ આપવા ઇચ્છતો હતો.

ભિક્ષુકને ખાલી હાથે પાછો ફરતો જોઈને પેલા વિદ્વાનને મશ્કરી કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તેણે ભિક્ષુકને પૂછ્યું : 'તમે ક્યાં ગયા હતા ? ત્યાંથી કંઈ મળ્યું ખરું ?'

શ્રમણે શબ્દોમાં ગળપણ મેળવીને કહ્યું : 'વિપ્રવર ! હું આપને ત્યાં ભિક્ષા લેવા ગયો હતો. આજે મને ખૂબ જ આનંદ થાય છે કે દસ મહિના પછી પંડિતાણીએ મને કંઈક આપ્યું છે.'

'કંઈક આપ્યું છે' એવા શબ્દો સાંભળતાં જ વિપ્રવર તો ક્રોધથી બેભાન થઈ ગયા. શ્રમણને ત્યાં જ ઊભો રાખીને તે સીધા ઘર તરફ દોડયા. તેમણે ગોરાણીને ગુસ્સે થઈ ને પૂછ્યું : 'બોલ, આજે તેં પેલા સાધુને શું આપ્યું છે ?'

'પતિદેવ ! મેં તો કંઈ જ આપ્યું નથી. આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન હું કેવી રીતે કરી શકું ?'

પંડિતજી ઘરમાંથી બહાર આવ્યા. તેમણે એક વક્તાની અદાથી ઉપદેશ આપવા માંડયો : 'ભાઈઓ ! કળિયુગ આવ્યો છે, કળિયુગ ! આ લોકો સાધુ થઈને દુનિયાને કેવી છેતરે છે, તે તો જુઓ ! તેમને ખોટું બોલતાં વાર લાગતી નથી. હજી હમણાં જ પેલો સાધુ કહેતો હતો કે પંડિતાણીએ મને કંઈક આપ્યું છે. હું આ સાધુને પૂછું છું કે બોલ, તને શું આપ્યું છે ?'

શ્રમણે મધુર હાસ્ય કરતાં કહ્યું : 'પંડિત મહોદય ! આપને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે પંડિતાણીએ મને 'ના' આપી છે. તમે જાણો તો છો જ કે હું કેટલાય વખતથી હંમેશાં તમારા ઘેર આવું છું. પરંતુ આજ પહેલાં મને કદી 'ના' પણ મળી નહોતી. આજે 'ના' મળી છે. હવે તે દિવસ દૂર નથી કે જ્યારે 'હા' પણ મળશે.'

શ્રમણનો આ જવાબ સાંભળીને પંડિતજીનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો. તેમણે પૂછ્યું : 'તારો આ પ્રયત્ન ક્યાં

સુધી ચાલુ રહેશે ?' ભિક્ષુકે પહેલાંના જેવી જ શાંતિથી કહ્યું : 'આ જીવન હશે ત્યાં સુધી.' તેના આ જવાબની પેલા વિદ્વાન પર ખૂબ જ સારી અસર થઈ. તેમણે કહ્યું: 'ધન્ય છે આ જીવનને ! આપ માણસ નથી, દેવતા છો ! દસ દસ મહિના સુધી તમને સહેજ પણ સન્માન આપવામાં આવ્યું નથી, અનાજનો દાણો પણ આપવામાં આવ્યો નથી. આમ હોવા છતાં ય તમે સ્મિત સાથે પાછા ફરતા હતા. તમારી માનસિક સહનશીલતાને ધન્ય છે. તમારા આનંદને પણ ધન્ય છે ! તમારા હાસ્યમાં કેટલી શાંતિ હોય છે, કેટલો પ્રેમ હોય છે !' બ્રાહ્મણ તે જ વખતે પેલા ભિક્ષુના ચરણોમાં ઢળી પડ્યો અને માફી માગવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું : 'હું તમને સમજી શક્યો નહોતો. તમે તો મારા જીવનને સ્પર્શદીક્ષા આપવા આવ્યા છો ! મારા સદ્ભાગ્યે જ તમને આવી પ્રેરણા થઈ હશે.' બ્રાહ્મણ પેલા ભિક્ષુકને ઘેર લઈ ગયો, ભિક્ષા આપી અને તેનું જીવન સાત્ત્વિક રીતે વિતાવવા લાગ્યો.

આ છે માનસિક આનંદનું સાચું નિદર્શન ! જ્યાં માણસ હરકોઈ પ્રસંગે સાત્ત્વિક બુદ્ધિથી, વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિથી, કર્તવ્યાકર્તવ્યનો, સારાસારનો યોગ્ય નિર્ણય કરી શકે, ત્યાં બૌદ્ધિક દૃષ્ટિએ આનંદ હોય છે. જ્યાં બુદ્ધિ રાજસી હોય છે, ત્યાં તે પોતાની ચંચળતાને લીધે ખોટો નિર્ણય લેવડાવે છે, અવળા રસ્તે દોરે છે. કોઈ કોઈ વખત સંહારક પણ બને છે. આવી બુદ્ધિ વિનાશ-

કારી બને છે. તે તારક, રક્ષક કે હિતકારક નથી. નિકોલસની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હોવા છતાંય રજોગુણી હોવાને લીધે વિનાશક હતી. આ રીતે તમોગુણી બુદ્ધિવાળો જડતાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. તે સારીનરસી વસ્તુનો વિચાર કરતો નથી. પારકાંએ નિર્દેશેલા ખોટા માર્ગે વગર સમજ્યે-વિચાર્યે ચાલવા માંડે છે. આવી જડ બુદ્ધિ કરતાં ચંચળ બુદ્ધિવાળો કંઈક વધારે સારો. તામસી બુદ્ધિવાળો માણસ વધારે પડતો અંધવિશ્વાસુ, અંધશ્રદ્ધાળુ, આંધળું અનુકરણ કરનારો, રિવાજોમાં માનનારો અને વિવેકભ્રષ્ટ હોય છે. આ ઉભય પ્રકારની બુદ્ધિવાળાના–રાજસી અને તામસી બુદ્ધિવાળાના જીવનમાં સાચો બૌદ્ધિક આનંદ નથી હોતો. જ્યારે બુદ્ધિ લોકકલ્યાણનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જ બૌદ્ધિક આનંદનું પ્રાગટ્ય થાય છે. વેદકાલીન ઋષિઓએ ધનના અભાવ કરતાં બુદ્ધિના અભાવને ખૂબ જ ભયંકર ગણેલો છે. સાથે સાથે જ તેમણે પોતાના અનુયાયીઓને જીવનના મેદાનમાં પ્રવેશ કરતી વેળાનો સંદેશો પણ આપ્યો છે :

धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्ते महदस्तु च ।

'હે સ્નાતક! તારી બુદ્ધિ ધનમાં નહીં, પરંતુ ધર્મમાં રમો; તારું મન સંકુચિત નહીં, પરંતુ વિરાટ બનો.'

જ્યાં માણસનું હૃદય વિરાટ હોય, તેના વિશાળ હૃદયમાં સમગ્ર વિશ્વ પ્રત્યે સ્નેહ, વાત્સલ્ય અને પ્રેમનો નિર્ઝર વહેતો હોય, પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે વાત્સલ્યનાં અમી છંટાતાં હોય, ત્યાં હાર્દિક દૃષ્ટિએ આનંદ હોય છે. જ્યાં હાર્દિક સંકુચિતતા હોય છે, જ્યાં મારા તારાની ભાવના હોય છે, સ્વાર્થમય દૃષ્ટિ હોય છે, નાત-જાતના ભેદ, રંગભેદ, રાષ્ટ્રભેદ, પ્રાંતભેદ અને સાંપ્રદાયિકતાની ઘેરી ભાવના હોય છે, ત્યાં આનંદનો અભાવ વરતાય છે. પારકાનું દુઃખ જોઈને તેનું હૃદય પીગળતું નથી, ગુણીજનો પ્રત્યે તે સન્માનની નજરે જોતો નથી (અલબત્ત, આ ગુણીજન તેના સંપ્રદાય, જ્ઞાતિ, ધર્મ, દેશ, રંગ કે રાષ્ટ્રનો ન હોય તો !). આવું હૃદય માનવતાના ટુકડે ટુકડા કરી નાખે છે, માનવતાને છિન્ન-ભિન્ન કરીને જ તે જીવે છે. આવું ક્ષુદ્ર હૃદય દાન કે પરોપકાર પણ કરી શકતું નથી. આવો માણસ સેવાના મંચ પર આવતો જ નથી. આવે છે તોય ભય કે લાલચ-ને લીધે જ. આ કારણને લીધે ત્યાં હાર્દિક આનંદનો અભાવ હોય છે. જ્યાં હાર્દિક આનંદ હોય છે, ત્યાં માનવતા અખંડ હોય છે. તે પોતાના હૃદયમાં સમગ્ર વિશ્વની માનવજાતને સમાવી લે છે. કોઈ પાપી, દુર્ગુણી કે ખરાબ માણસ હોય, તોપણ તેના પ્રત્યે તેના હૃદયમાં પ્રેમની સરવાણી વહેતી હોય છે. તે આવા પાપી, દુર્ગુણી કે ખોટી ટેવોવાળા માણસની સેવા કરીને તેમને સ્નેહ-પૂર્વક સાચા રસ્તે દોરી જાય છે. આપણા આજકાલના

નેતાઓની જેમ કોઈની નાની સરખી ભૂલ થઈ જતાં બહિષ્કારનું શસ્ત્ર નથી ઉગામતો, તેને સુધરવાની તક આપે છે, તેને પ્રેમથી સમજાવે છે, તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે.

જ્યાં વાણી સાથે ફૂલ ઝરતાં હોય, અમૃતમય મધુર, શિષ્ટ, સંયમિત અને સત્ય ભાષા બોલાતી હોય, ત્યાં વાચિક દૃષ્ટિએ આનંદ હોય છે. માણસના જીવનમાં બૌદ્ધિક, હાર્દિક કે માનસિક આનંદનું દર્પણ મીઠી વાણી છે. આ કારણને લીધે જોખી જોખીને સંભાળપૂર્વક બોલનાર માણસ વાચિક આનંદનો અધિષ્ઠાતા બને છે. જેના શબ્દોમાં કર્કશતા હોય, જેના મોંમાંથી હિંસોત્તેજક અને પાપોત્તેજક શબ્દો નીકળતા હોય, અંદરોઅંદર ઝઘડા કરાવે તેવી વાણી હોય, ત્યાં જીવનનો સાચો આનંદ નથી હોતો. દ્વેષ, ઘૃણા અને વેરમાં અભિવૃદ્ધિ કરાવે તેવા શબ્દો બોલાતા હોય, ત્યાં જીવનનો આનંદ ક્યાંથી હોઈ શકે? સંસ્કૃતના પંડિતોએ કહ્યું છે:

'वचने का दरिद्रता।'

'મીઠી ભાષા બોલવામાં શા માટે કરકસર કરવી?' એટલે વાચિક દૃષ્ટિએ આનંદ પણ આવશ્યક છે.

જ્યાં શરીરથી થતી હરકોઈ પ્રવૃત્તિમાં વિવેકનો પ્રકાશ હોય, જ્યાં હરકોઈ વ્યવહાર, હરકોઈ પ્રવૃત્તિ અને ક્રિયા નિરીક્ષણ, અનુભવ અને અધ્યયનના આધારે વિશાળતાની દૃષ્ટિએ થતી હોય, ત્યાં કાયિક દૃષ્ટિએ

પ્રાપ્ત કરવા માટે અનીતિમય હોય એવી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ન કરવી જોઈએ. સમાજ, રાજ્ય, રાષ્ટ્ર અને ધર્મની દૃષ્ટિએ માણસ પતનના પંથે દોરવાય તેવું કોઈ પણ કાર્ય ન કરવું જોઈએ. જુગાર, માંસાહાર, ચોરી, મદ્યપાન, વેશ્યાગમન, પરસ્ત્રીગમન, શિકાર, કેફી અને માદક પદાર્થોનું સેવન અને બીજાં વ્યસનો માણસના જીવનને અનીતિમય બનાવી મૂકે છે, તેના નૈતિક આનંદને ફિક્કો પાડે છે. આ બધી વસ્તુઓથી બચવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જ્યાં આત્માના મૂળભૂત ગુણો—સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, અસ્તેય, અનાસક્તિ, ક્ષમા, દયા, સંયમ ઇત્યાદિ—નો સ્વીકાર થતો હોય અને જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગે તેનું દૃઢતાપૂર્વક પાલન થતું હોય, ત્યાં આત્મિક દૃષ્ટિએ આનંદ હોય છે. જ્યાં આ ગુણો નથી હોતા અને કેવળ શિષ્ટતા, સભ્યતા જેવા બાહ્ય નૈતિક ગુણો હોય છે, ત્યાં આત્માની તેજસ્વિતામાં અભિવૃદ્ધિ થતી નથી, આત્માનો સાચો આનંદ મંદ પડી જાય છે. ખરું જોતાં તો આ બધા આનંદોનું ઉદ્ભવસ્થાન આત્મા જ છે. જીવનમાં જો આત્માના સદ્ગુણો ન હોય, તો જીવનનો આનંદ સર્વાંગસંપૂર્ણ બની શકતો નથી.

આ બધાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી જોતાં જીવનમાં આનંદ હોય તો જ માણસનું જીવન સર્વાંગસંપૂર્ણ બને છે. માણસ કુદરત પાસેથી આ વિષયમાં ઘણું ઘણું શીખી શકે

તેમ છે, કુદરત તેને પ્રેરણા આપી શકે તેમ છે. પ્રાતઃકાળની ઉષાનું નયનરમ્ય દૃશ્ય, ત્યારબાદ અરુણોદય, આકાશમાં યથેચ્છ આવ-જા કરતો પવન અને બાલ સૂર્યનાં કિરણોનો પ્રકાશ-આ બધાં પ્રાકૃતિક દૃશ્યો જીવનના સાચા આનંદને અમૂલ્ય પ્રેરણા આપે છે. કવિના શબ્દોમાં :

'ઊઠો ન કિંઇરિણ લિયે જગા રહી ઉષા,
ઊઠો, ઊઠો નયે સંદેશ દે રહી દિશા-દિશા.
ખીલે કમલ અરુણ તરુણ પ્રભાત મુશ્કરા રહા,
ગગન વિકાસકા નવીન સાજ હૈ સજા રહા.
ઊઠો, ચલો, બઢો, સમીર શંખ હૈ બજા રહા,
ભવિષ્ય સામને ખડા પ્રશસ્ત પથ બના રહા.'

(સત્યનારાયણ લાલ)

તમારા જીવનમાં આનંદ આનંદ થવા દો. તમારું જીવન ઉલ્લાસમય બની જશે, હાસ્યમય બની જશે. તમે ફરતા રહેશો, તો તમારું ભાગ્ય ખીલી ઊઠશે અને તમે બેસી રહેશો, તો તમારું ભાગ્ય પણ ચિમળાઈ જશે. તમારે તમારા જીવનમાં સર્વાંગ સંપૂર્ણ સાચો આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આ આનંદ તમારા જીવનને અમરતાના પંથે દોરી જઈ શકશે; નરકના ગંદકીપૂર્ણ રસ્તેથી ઉગારી શકશે અને સ્વર્ગની પગદંડી તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરશે.

[૨]

જીવન જીવવાની કલા

ભારતવર્ષ શાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનનો દેશ છે. અહીં પ્રત્યેક વસ્તુને શાસ્ત્ર, ધર્મ અને દર્શનની કસોટી પર કસવામાં આવે છે. ફિલસૂફી અને વિચારણાની એરણ પર ચડાવવામાં આવે છે. જે વસ્તુ કસોટી અને એરણ પર ચડાવ્યા પછી સાચી પુરવાર થાય, તેનો જ અહીં સ્વીકાર થાય છે, તેને જ ગ્રાહ્ય માનવામાં આવે છે. ભારતીય વિચારકોએ જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રને અસ્પૃશ્ય રહેવા દીધું નથી. તેમણે તેના ખૂણેખૂણાનો વિચાર કર્યો છે. આ કારણને લીધે જ આદિકાળથી આજ સુધીના જીવન વિશે જુદા જુદા મહાપુરુષો અને વિચારકોએ જુદી જુદી રીતે વિચાર કર્યો છે.

પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી જ, જીવનમાં સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિએ પ્રવેશ કર્યો તે વખતથી જ કલા વિશે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તે સમયથી જ કલા માનવજીવનના અલગ ન પાડી શકાય તેવા અંગ જેવી બની ગઈ છે.

કલાના અભાવવાળા માનવજીવંનના કોઈ પણ કાર્ય, પ્રવૃત્તિ કે કર્મને અધૂરું ગણવામાં આવે છે. માનવજીવનને સરસ, મધુર અને સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન થવા માંડ્યો, તે વખતથી જ કલાએ પણ જાણ્યે–અજાણ્યે માનવજીવનના ભવ્ય મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો છે.

આદિ કાળમાં જ્યારે માનવને વિશિષ્ટ રીતે જીવન પસાર કરવાની પદ્ધતિનું જ્ઞાન નહોતું, સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનાં તેને દર્શન થયાં નહોતાં, તે સમયે જીવનના એક મહાન કલાકાર યુગાદિ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવે માનવને જુદી જુદી કલાઓનું જ્ઞાન આપ્યું. તેમણે પુરુષો માટે બોતેર અને સ્ત્રીઓ માટે ચોસઠ કલાઓનો પ્રચાર કર્યો.

પ્રશ્ન થાય છે: માણુસની જિંદગી તો આમ પણ પૂરી થાય છે. જે જીવનું જેટલું આયુષ્ય હોય છે, ત્યાં સુધી તે જીવે છે. ત્યાં સુધી તે જીવતો રહેવાનો જ છે. તો પછી કલાની એવી શી આવશ્યકતા હતી કે જેના વિના માનવજીવન ચાલી જ ન શકે? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં પહેલાં આપણે માનવજીવન અને કલા બન્ને પર ગંભીરતાથી વિચાર કરવો પડશે.

કોઈ માણુસ શ્વાસ લે છે, હરેફરે છે; જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે, પોતાનું કે પોતાનાં કુટુંબીજનોનું પેટ ભરે છે. બાળકો પેદા કરે છે અને રહેવા માટે એકાદ ઝૂંપડી પણ બાંધે છે. શું એટલા પરથી જ આપણે

તેને માનવજીવન કહી શકીશું? શું આપણે માનવ-જીવનનું મૂલ્યાંકન આ બધી વસ્તુઓ પરથી જ કરીશું? શું માણસની જિંદગીના માપતોલનો આધાર આ બધી વસ્તુઓ જ છે? ખરેખર, માણસની જિંદગીના માપતોલનો આધાર આ બધી વસ્તુઓ પર નથી જ કે તે બીજા પ્રાણીઓની જેમ ગમે તે રીતે કેવળ જીવતો જ રહે કે જીવવાની આશા રાખે. અડધા બળેલા છાણાની જેમ વિકારોનો, વાસનાઓનો ધુમાડો ફેલાવીને તે સો વર્ષ સુધી જીવતો રહે, તોપણ તે માનવજીવનની કંઈ જ કિંમત નથી. એક નીતિકારે કહ્યું છે:

'काकोऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुंक्ते।'

કાગડો પણ લાંબો સમય જીવે છે અને બલિ આપવાની વસ્તુઓ ખાઈને પેટ ભરે છે.

જિંદગી તો કાગડા, કૂતરા, સમળી, ગીધ અને બિલાડીને પણ મળી છે. તેમને પણ તેમની જિંદગી એટલી જ વહાલી હોય છે. માણસને એકલાને જ જિંદગી વહાલી હોય છે એમ નથી. પૂર્વોક્ત કાર્યોમાં પણ તેમની વચ્ચે સમાનતા હોય છે. કાગડાં, કૂતરાં ઇત્યાદિ પશુ-પક્ષીઓ પણ તેમની જિંદગી ચલાવવા માટે ખોરાકની શોધમાં આમતેમ ભટકે છે અને એઠવાડ ક્યાં પડ્યો છે તેનું ધ્યાન રાખે છે. મડદું ક્યાં પડ્યું છે તે જોવા માટે સમળી પણ આકાશમાં આંટાફેરા કરે છે. ગીધડાં

પણ લાશની શોધમાં આકુળવ્યાકુળ ફરતાં હોય છે. અસુરો, દૈત્યો અને રાક્ષસોને જિંદગી તો મળી જ છે; પરંતુ તે પારકાની જિંદગી સાથે રમત કરવા જ જીવે છે. પારકાંના લોહીથી તેમની જિંદગી ટાઢી થાય છે. આવી અધમ જિંદગીનું મૂલ્ય એક કોડી જેટલું પણ નથી. પશુપક્ષીની જેમ જિંદગી પસાર કરવી તેને વાસ્તવિક માનવજીવન ન જ કહી શકાય. તે વાસ્તવિક માનવજીવન હોતું જ નથી.

માનવજીવન શું છે? ભારતના મહાપુરુષોએ આ પ્રશ્નને એરણ પર ચઢાવ્યો છે. માનવજીવનની વ્યાખ્યા બાંધતાં એક આચાર્યે કહ્યું :

'किं जीवनं दोषविवर्जितं यत् ।'

સાચું માનવજીવન શું છે? તેના જવાબમાં તેણે ખાવુંપીવું, હરવું ફરવું, જિંદગી ટકાવવી, શ્વાસ લેવો ઇત્યાદિ ન કહેતાં એટલું જ કહ્યું કે જીવન દોષો–વિકારોથી રહિત થઈને જિવાય છે, તે જ વાસ્તવિક માનવજીવન છે. જે વિકારો સાથે ઝઘડીને જીવે છે, તે જ વ્યક્તિનું જીવન સાચું જીવન છે. જે સિંહની જેમ નીડરતાથી ગર્જના કરતો અન્યાય અત્યાચાર, અનાચાર અને ભ્રષ્ટાચાર સાથે લડતો–ઝઘડતો આગળ વધે છે, જે હાથીની જેમ મસ્તીમાં ચાલે છે અને દુઃખ, ગરીબાઈ, અસંતોષ, કલહ ઇત્યાદિ પાપોને હઠાવીને નિશ્ચિંતપણે આગળ વધે છે, તે જ સાચું જીવન છે.

વિકારો સાથે અને વાસનાઓ સાથે ઝઝૂમવું તેનું નામ જ સાચી જિંદગી. ભલે એકાદ ક્ષણ માટે જ જીવવાનું હોય, પરંતુ દીવાની જેમ પ્રકાશ પાથરીને જ જીવવું જોઈએ, સત્કાર્યો કરીને જ જીવવું જોઈએ. ભારતીય તત્ત્વચિંતકોએ કહ્યું છે કે,

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।'

હે અમૃતપુત્રો! હે માનવો! આ જગતમાં તમારું જીવન એમ ને એમ જ વિતાવી દેવા માટે નથી, કેવળ જુદી જુદી યોનિઓમાં ભટકવા માટે, પેટ ભરવા માટે જ નથી. તમારે સત્કાર્યો કરી ને જ સો વર્ષ સુધી જીવવાની ઇચ્છા રાખવાની છે. દુષ્કૃત્યો કરવા માટે એક ક્ષણ પણ જીવવાનું નથી.

જીવન એટલે શું? જિજ્ઞાસુએ પૂછેલા એક પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉયે એક વાર્તા કહી સંભળાવી :

'એક વખત એક મુસાફર રણમાં થઈ ને પસાર થતો હતો. એકાએક એક જંગલી હાથીએ તેના પર તરાપ મારી. બચાવનો બીજો કોઈ રસ્તો ન જડતાં તે રસ્તા પરના એક કૂવામાં કૂદી પડ્યો. કૂવાની વચ્ચે જ વડનું એક ઝાડ હતું. પેલો મુસાફર તેની પાતળી ડાળી પકડીને લટકી ગયો. થોડાક સમય પછી તેની નજર કૂવાના તળિયા તરફ ગઈ, ત્યાંથી કદાચ કોઈક રસ્તો જડી આવે; પરંતુ ત્યાં તો સાક્ષાત્ મોત જ ઊભું હતું. એક ભયંકર

મગર તેના પડવાની રાહ જોઈને મોં ફાડીને ઊભો હતો. મુસાફરે ભયથી ધ્રૂજતી આંખે ઉપર નજર કરી. આ જ ઝાડ પરના એક મધપૂડામાંથી ટીપેટીપે મધ ટપકતું હતું. મધના ગળપણની લાલચમાં તેનો ભય ભુલાઈ ગયો. મધ ટપકતું હતું, તે દિશા તરફ તેણે મોં લંબાવ્યું. તે એક-ધ્યાન થઈ તે મધના ટીપેટીપાનો રસ માણવા લાગ્યો. પરંતુ આ શું? તેણે સાશ્ચર્ય જોયું કે જે ડાળીને પકડીને તે ભૂલથી લટકતો હતો, તેને એક સફેદ અને કાળો ઉંદર કોતરતા હતા. મુસાફરનો ભય એકદમ વધી ગયો.'

જિજ્ઞાસુના પ્રશ્નસૂચક મુખભાવો જોઈને મહાત્મા ટોલ્સ્ટૉયે કહ્યું: 'તને ખબર ન પડી? પેલો હાથી જ કાળ હતો, મોત હતો. પેલો મગરમચ્છ પણ યમરાજનો સગો ભાઈ હતો. મધ એટલે જીવનરસ–કાળો અને ધોળો ઉંદર એટલે દિવસ અને રાત–આ બધાની વચ્ચે રહીને, આ બધાંની સાથે ટક્કર ઝીલીને જિંદગી વિતાવવી, તે જ માનવજીવન છે.'

જૈન સાહિત્યમાં પણ આ જ પ્રકારની એક રૂપક કથા છે. તે 'મધુબિંદુ' નામે જાણીતી છે: બૌદ્ધ સાહિત્યમાં 'અવદાન' નામે. ગમે તેમ, પરંતુ માનવજીવનને સાચી રીતે જીવવા માટે સતત સાવધાની રાખીને ચાલવું જોઈએ.

મેં પહેલાં કહ્યું છે કે માનવજીવનને સાચી રીતે જીવવા માટે જ માણસે કલાને અપનાવી. કલા વિના

જીવન જીવન જ રહેતું નથી. કલા માનવજીવનને ઉન્નત કરે છે, માનવજીવનના વિકાસનો એક પ્રયોગ છે, જીવન જીવવાની એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે, શૈલી છે. બીજા શબ્દોમાં કહું તો માનવજીવનની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિની એક સુંદર પ્રક્રિયા છે.

કલાની ચોક્કસ વ્યાખ્યા તો આજ સુધી નક્કી થઈ નથી; આમ હોવા છતાં ય કલાની જીવનમાં અનિવાર્યતા વિશે બે મત છે જ નહીં. કલાનું ક્ષેત્ર અમર્યાદ છે. તેને એકાદ વ્યક્તિની વ્યાખ્યામાં જકડી શકાય તેમ નથી. કલા શબ્દનો આજે તો એટલો બધો પ્રચાર થયો છે કે દરેક વસ્તુ કલા બની ગઈ છે. રાંધવું એ પણ કલા, મકાનનો નકશો દોરવો એ પણ કલા, મખમલનાં પગરખાં પર આકૃતિ દોરવી તે પણ કલા, બુટ પર પૉલિશ કરવી તે પણ કલા, પિત્તળનાં વાસણો પર નકશી-કામ કરવું તે પણ કલા, વર્તમાનપત્રની નવલિકા માટે ચિત્ર દોરવું તે પણ કલા, દૈનિકોમાં કટાક્ષ ચિત્રો દોરવાં તે પણ કલા, લેખોનાં મથાળાં બાંધવાં તે પણ કલા અને લેખ લખવા તે પણ કલા, ચિત્ર દોરવું તે પણ કલા, કોઈ કામ બીજા માણસને પસંદ પડે, જેનાથી કંઈક પણ સ્વાર્થ સાધી શકાય, અર્થોપાર્જન કરી શકાય કે મનો-રંજન થઈ શકે–આ બધી જ વસ્તુઓને આજે 'કલા' શબ્દથી નવાજવામાં આવે છે. એટલે સુધી કે ચોરી કરવી કે ખિસ્સું કાપવું તે પણ કલા છે. કાળાં બજાર કરવાં

તે પણ કલા. શોષણના નવા નવા રસ્તા શોધી કાઢવા, જાહેરાત કરીને પોતાના માલની ખપત વધારવી અને તેનાં ધરાઈ ધરાઈ ને વખાણ કરવાં, તે પણ કલા કહેવાય છે. સંગીતની ગણના તો કલામાં થતી જ હતી. પરંતુ હસવામાં, રડવામાં અને સૂઈ જવામાં પણ કલા છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભાષામાં જેટલાં ક્રિયાપદો છે, તે બધાંની પાછળ કલાનું પૂછડું લગાડી શકાય છે. આના લીધે સામાન્ય માણસ મૂંઝવણમાં પડી જાય છે કે કલા સાચે-સાચી કઈ વસ્તુ છે? પાશ્ચાત્ય કલાવિદોએ યુનાનની સંસ્કૃતિના આરંભકાળથી માંડીને આજ સુધી 'કલાની પરીક્ષા' પર ઘણું ઘણું લખ્યું છે. યુનાની આચાર્ય અફલાતુન અને તેના શિષ્ય અરસ્તુથી માંડીને આજના જમાનાના કેન્ટ, શેલિંગ, હેગલ, શોપનહાર, વોલ્ટેર, હર્બર્ટ સ્પેન્સર અને જૉન રસ્કિન ઇત્યાદિ કલાપારખુ-ઓએ કલાની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ બાંધી છે. પોતાની સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથા 'જ્યાં ક્રિસ્ટોફીન'ની પ્રસ્તાવનામાં રોમાં રોલાંએ જીવનવિષયક દૃષ્ટિએ કોણની રજૂઆત કરતાં લખ્યું છે: 'નિયંત્રિત, સંયમિત અને મર્યાદિત જીવન કલા છે.' પાણિનીના વ્યાકરણ અનુસાર 'કલૃપ્ત' ધાતુ પરથી કલા શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે. તેનો અર્થ થાય છે–કલ્પના કરવી, રચના કરવી. ક્ષેમરાજ કૃત 'શિવ-સૂત્રવિમર્શિની'માં કલાના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં લખ્યું છે: 'कलयति, स्वरूपं आवेशयति, वस्तूनि वा तत्र तत्र प्रमातरि

सा कला।'* અર્થાત્ પોતાના નવા સ્વરૂપને વસ્તુમાં કે પ્રમાતામાં પ્રગટ કરે તે કલા.

દુનિયામાં કોઈપણ વસ્તુ નથી સુંદર કે નથી અસુંદર. બન્નેનો આધાર જોનારની રસવૃત્તિ પર છે. પ્રત્યેક વસ્તુને નોખાનોખા દષ્ટિકોણથી જોવાથી તે જુદા જુદા સ્વરૂપે દેખાય છે, એક કામિની(સ્ત્રી)નો મૃતદેહ છે. કામાસક્ત વ્યક્તિ તેના તરફ કામની નજરે જોશે. સાધુ પુરુષ તેના તરફ માતૃભાવથી નજર કરશે. ગીધડાં અને કૂતરાં તેનું માંસ કોચવાની અન હાડકાં ચાટવાની નજરે જોશે. આ રીતે દષ્ટિકોણની ભિન્નતાને લીધે એક જ વસ્તુ એક જણની દૃષ્ટિએ સુંદર દેખાય છે અને બીજાની દૃષ્ટિએ નિંદવા યોગ્ય. જીવનના કલાકારની દૃષ્ટિ પ્રત્યેક વસ્તુમાં સત્ય અને સૌંદર્ય શોધવાની હોય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં કલા આત્મસ્થ કે હૃદયસ્થ વસ્તુ હોય છે. જ્યારે હૃદયસ્થ કે આત્મસ્થ રસપૂર્ણ અમૂર્ત ભાવોને બાહ્ય ઉપકરણો કે ઉપાદાનો દ્વારા મૂર્ત સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે, ત્યારે જ દુનિયા તેને કલા શબ્દથી ઓળખે છે. એક ચિત્રકાર પોતાની પીંછી, રંગ અને કસબ વડે કાગળ પર કે ભીંત પર એક એવું ચિત્ર દોરે છે કે તે ચિત્ર બોલવા માંડે છે. તેમાં કલાકારના અંતરાત્માનો ભાવ સાકાર થાય છે. મૂર્તિકાર પોતાની તીક્ષ્ણ નજરથી છીણી અને હથોડા વડે વાંકાચૂંકા અને બેડોળ પથ્થરને કોતરીને,

* અલ્પવિરામનાં ચિહ્નો સગવડ ખાતર મૂકયાં છે.

કાપીને અને ખોદીને સુંદર મૂર્તિ બનાવે છે. તેમાં કલાકારના ભાવોનું જીવંત ચિત્રણ હોય છે. એક સંગીતકાર પોતાના તાલ, લય અને કંઠ વડે વીણા પર એવું સંગીત રેલાવે છે કે તેની આંતરિક રસાનુભૂતિ હૃદયગ્રાહ્ય અને અવર્ણનીય રૂપે ઉપસ્થિત થાય છે. એક પ્રજાપતિ (કુંભકાર) માટીનો કદરૂપો લોચો લઈને પોતાના હૃદયની કલ્પના પ્રમાણે તેનો ઘડો, કુંજો કે પ્યાલો બનાવે છે. કલા એક તરફ સુંદરને સુંદરતમ (સૌથી વધારે સુંદર) તરીકે રજૂ કરે છે અને બીજી તરફ અસુંદરને પણ એવું સ્વરૂપ આપે છે કે તે પણ ઉપેક્ષણીય રહેતું નથી.

આ બધી વ્યાખ્યાઓ પર વિચાર કરવાથી એક જ નિર્ણય પર આવી શકાય છે કે, કલા માનવજીવનના અંતઃસ્થ સૌંદર્ય, આકસ્મિક સૌંદર્ય, સામાજિક સત્ય અને શિવની સુભગ અભિવ્યક્તિનું નામ છે. પછી ભલે તે જુદી જુદી વસ્તુઓ કે ક્રિયાઓ દ્વારા પ્રગટ થતી હોય.

કલાનો ઉદ્દેશ માનવજીવનને વિકૃત બનાવવાનો નથી કે અકૃત જ રાખવાનો નથી; પરંતુ તેને સંસ્કૃત બનાવવાનો છે. ભોગ અને વિલાસનાં સાધનો (ઉપકરણો) અને પ્રસાધનોના અર્થમાં કલા શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે કલાની મશ્કરી કરવા જેવું છે. આ કલાની વિકૃતિ છે, કલાનો આભાસ છે, સાચી કલા નથી. આજકાલ સિનેમાની જાહેરખબરોના ચિત્રકારો, વિલાસભવનોમાં નગ્ન મૂર્તિઓ ઘડનારા મૂર્તિકારો, શ્રીમંતોને રીઝવવા માટે નૃત્ય કર-

નારી વેશ્યાઓ, રેડિયો અને સિનેમાના સ્ટુડિયોમાં પૈસા–પૈસા માટે ગાવાનો અભિનય કરતા સંગીતજ્ઞો અને કેટલાક ગંદી રાજરમતની રાણીનાં દલાલાં કરતા કવિઓ કલાના વ્યભિચારીઓ છે. આવા અનધિકારીના હાથમાં જવાને લીધે જ કલાની આટલી બધી બદનામી થઈ છે. ચાંદીના થોડાક સિક્કાના બદલામાં કલાનું વેચાણ ન થઈ શકે. સાચો કલાપારખુ કલાકાર પોતાની કલાથી સમાજને સત્યની, સિદ્ધાંતની અને કલ્યાણની અનુભૂતિ કરાવે છે. પોતાની ફરજ તરફ બેદરકાર રહીને તે આત્મપ્રવંચના નથી કરતો.

ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘડવૈયાઓએ કલાનું લક્ષ્ય શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ સત્યનું પ્રકટીકરણ ગણેલું છે. વાસ્તવમાં કલા દ્વારા જીવનમાં આનંદની અનુભૂતિ થતી હોય છે. કોઈ વસ્તુ દ્વારા કંઈ ને કંઈ જ્ઞાન થાય છે, કોઈ ને કોઈ સત્યની અભિવ્યક્તિ થાય છે, તે વસ્તુમાં સમ્યક્-નિષ્ઠાનો જન્મ થાય છે, ત્યારે જ કોઈ વસ્તુ આનંદ આપી શકે છે. આ બધું કલા દ્વારા જ થઈ શકે. એટલા માટે ભારતીય સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધરોએ કલાનું લક્ષ્ય બતાવતાં લખ્યું છે :

' विश्रान्तिर्यस्य संयोगे सा कला न कला मता ।
लीयते परमानन्दे यदात्मा सा परा कला ॥ '

જેના સંયોગથી માનવજીવનમાં વિશ્રાંતિ, થાક કે નિષ્ક્રિયતા (અકર્મણ્યતા) જન્મતાં હોય, જીવનમાં સ્થિરતા

આવતી હોય, વિચારોના પ્રવાહ અટકી પડતા હોય, તે કલા કલા નથી, કલાભાસ છે. જેનાથી આત્મા પરમ આનંદમાં લીન થઈ જતો હોય તે જ સાચી કલા છે.

પાશ્ચાત્ય કલાવિવેચકોએ આજે કલાના પ્રયોજન વિશે એક નવા જ સૂત્રનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો છે: 'કલા ખાતર કલા' (Art for Art's Sake)નો. સંભવ છે કે તેમણે કલાનો દુરુપયોગ થતો જોઈને આ પ્રમાણે બોલવાની શરૂઆત કરી હશે. પરંતુ ભારતીય વિદ્વાનોએ તો પ્રારંભથી જ કલાનો સત્યની અભિવ્યક્તિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે. જ્યાં કલાનો ઉપયોગ સ્વાર્થ સાધવા ખાતર, વિલાસિતા ખાતર કે અર્થોપાર્જન ખાતર કરવામાં આવે છે, ત્યાં સત્ય મરી જાય છે, ત્યાં સત્યનો સહેજ પણ આવિર્ભાવ નથી થતો. એટલા માટે તો હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે કલાનો આવિર્ભાવ જ્યારે આત્મા સાથે કે હૃદય સાથે થાય છે, ત્યારે તેનો ઉપયોગ સત્યને માટે, સિદ્ધાંતને માટે, ધ્યેયને માટે કે કલ્યાણને માટે થવો જોઈએ. કલામાં બાહ્ય સૌંદર્ય એ મુખ્ય વસ્તુ નથી. જ્યાં સત્ય અને શિવ (કલ્યાણ) હોય છે, ત્યાં સૌંદર્ય–આંતરિક સૌંદર્ય તો આપમેળે જ આવી જાય છે.

એક સ્ત્રી સૌંદર્યપ્રસાધન માટે કલાનો ઉપયોગ કરે છે. તે બાહ્ય રીતે ઘણી જ સુંદર દેખાય છે. પરંતુ જો તેનામાં આંતરિક સૌંદર્ય નહીં હોય, તો તેની સાથે

સંપર્કમાં આવનાર લોકો સાથે માનવતાપૂર્ણ, સહાનુભૂતિ-પૂર્ણ વ્યવહાર નહીં રાખે, પોતાના બાળકો અને કુટુંબી-જનો પર ક્રોધ વરસાવશે, અભિમાનમાં છકી જઈને બીજાંને તુચ્છ લેખશે. આ કલાનો દુરુપયોગ છે. તેની આ કલા સત્ય માટે નથી, તેની કલામાં શિવત્વ નથી. આ કલા સાચી કલા નથી. કલાનો કેવળ આભાસ જ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધર ભર્તૃહરિએ આ કથનને ટેકો આપતાં કહ્યું છે :

'साहित्यसंगीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।'

જે જીવનમાં સાહિત્યની સાધના—હિતકર સત્યપ્રધાન સાધના—નથી, સંગીતની ઉપાસના નથી અર્થાત્ શિવત્વની નિષ્ઠા નથી અને કલાની આરાધના નથી, તે જીવન પશુનું જીવન છે. આવા જીવનને માનવજીવન કહી શકાય જ નહીં. ભલે માનવદેહ ધારણ કર્યો હોય, પરંતુ તે છે તો પૂંછડા અને શિંગડા વિનાનું પશુ જ.

માનવજીવનમાં જ્યારે સત્યં, શિવં અને સુંદરમ્ સાથે કલાનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે તે માણસને પશુત્વ-માંથી ઊંચે લઈને માનવત્વની પ્રાપ્તિ કરાવવાનું છે. આનું એક દૃષ્ટાંત જોઈએ. માટીમાં આકર્ષણ જેવું કંઈ જ હોતું નથી; પરંતુ આ જ માટીમાંથી માનવજાતની સેવા માટે ઓછામાં ઓછા ખર્ચે અને ઓછામાં ઓછા સમયમાં પ્રજાપતિ પોતાની કલાથી ઘડો બનાવે છે. પેલી માટી હવે ગ્રાહ્ય બને છે. આ રીતે લોટ અને પાણી એનાં એ જ હોય છે; પરંતુ જે બહેનના હાથમાં રોટલો કે

રોટલી બનાવવાની સુંદર કલા હોય છે અને તે રોટલી બનાવવાની કલાનો પ્રયોગ એક સત્યને માટે, કુટુંબીજનોના કલ્યાણને માટે કરે છે, ત્યારે તેની કલા પ્રશંસાપાત્ર બને છે. પરંતુ એક ફૂવડ સ્ત્રી લોટ અને પાણી યોગ્ય પ્રમાણમાં ન લેતાં વધારે-ઓછું લેતી હોય, કેવળ વેઠ ઉતારવા ખાતર જ ગમે તેવી કાચીપાકી રોટલીઓ શેકી નાખતી હોય, તો તે કલા નથી, તેમાં સત્ય નથી, શિવ પણ નથી, પછી સૌંદર્ય તો હોય જ ક્યાંથી ? જે વસ્તુમાં કેવળ સુંદરતા જોઈને કલાની કલ્પના કરવામાં આવે છે, ત્યાં કલાના નામનો પ્રપંચ છે, ધંતૂરાનાં ફળ કુદરતે કેટલાં સરસ બનાવ્યાં છે ? તેમાં સૌંદર્ય પણ છે અને સુગંધ પણ છે. પરંતુ આ સુંદર ફળ સત્ય માટે નથી, સંહાર માટે છે. આ જ વસ્તુ જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયાને લાગુ પડે છે. સત્ય અને શિવની કસોટીએ ચડાવ્યા પછી જ કલાનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. એક વાર્તાકાર પોતાની વાર્તાને ખૂબ જ સારી રીતે આલેખે છે, વાર્તાનું વસ્તુ(Plot) પણ તેણે બહુ જ સરસ પસંદ કર્યું છે, તે વાર્તા લોકોનું મનોરંજન પણ કરે છે; પરંતુ જો આ વાર્તાથી માનવજીવન વિલાસિતા તરફ દોરાતું હોય, તે વાર્તા વાંચીને માનવજીવન અધમતાને પંથે જતું હોય, તો કહેવું પડશે કે તેમાં 'સત્ય' નથી, 'શિવ' પણ નથી, છે કેવળ 'સુંદર'. આ જ રીતે કોઈપણ કાવ્ય, નાટક, નવલકથા, ચિત્ર, ચલચિત્ર, સંગીત, વાદ્ય, શિલ્પનિર્માણ કે બીજી કોઈ પણ

વસ્તુના ઘડતરમાં 'સત્ય' અને 'શિવ'ની દૃષ્ટિ હોય અને તેમાં 'સૌંદર્ય' ઓછું હોય, તોપણ આપણે તેને કલા કહી શકીએ; પરંતુ જ્યાં કેવળ 'સુંદર'ને જ નજર સમક્ષ રાખીને કોઈ રચના કરવામાં આવતી હોય, તેનાથી લોકોનું કલ્યાણ ન થતું હોય, માનવજીવનને પતન અને વિકૃતિના પંથે જવાની પ્રેરણા મળતી હોય, માનવજીવનને પશુત્વ કે દાનવત્વ તરફ વધવામાં મદદરૂપ થતું હોય, તે સાચી કલા નથી. પેટના ચક્કરમાં ફસાયેલો માણસ માનવસમાજના અકલ્યાણને માટે ગમે તે વસ્તુ કરવા માટે તત્પર થાય છે. તે ગમે તેવી વિકૃત કલાનું પણ પ્રદર્શન કરી શકે છે. પરંતુ તેને સાચા કલાકારનું બિરુદ મળી શકતું નથી.

આ કારણને લીધે જ યુગાદિ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવે તે જમાનાની માનવજાતને પણ કલાનું શિક્ષણ આપ્યું. તે લોકોને પશુત્વમાંથી માનવત્વ તરફ દોરી જવા ઇચ્છતા હતા. તેમણે આ કલાઓનો પ્રયોગ સત્યને માટે અને શિવત્વને માટે જગતને બતાવ્યો હતો. 'જમ્બુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર' આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. છે. તેમા લખ્યું છે :

'પયાહિયાએ ઉવદિસઇ.'

ભગવાન ઋષભદેવે પ્રજાના કલ્યાણને માટે, સત્ય અને શિવને માટે આ કલાઓનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. તેમણે જે કલાઓ કે વિદ્યાઓનું શિક્ષણ આપ્યું, તેની

પાછળ માનવતાનો સંદેશો હતો. તેની ગાછળ સહકાર અને સેવાભાવનાની પ્રેરણા હતી. આ કલાઓમાં જીવનનું મહાન સત્ય છુપાયેલું હતું. આ કારણને લીધે તેમણે તે જમાનાની માનવજાતને કલાઓના શિક્ષણ સાથે તેનો ઉદ્દેશ પણ સમજાવ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે કલાનું જે સ્વરૂપ સત્યને ખાતર, સેવાને ખાતર, કોઈ સિદ્ધાંત કે ધ્યેયને ખાતર આપણી સમક્ષ શુભદાયી થઈને આવે છે, તે જ કલા જીવનમાં આનંદદાયક છે, વાસ્તવિક સૌંદર્ય સાથે તાણાવાણાની જેમ વણાયેલી છે. કલાનું જે સ્વરૂપ માનવની રાક્ષસી વૃત્તિઓનું દમન નથી કરી શકતું, માનવના ક્ષુદ્ર દ્વૈતભાવ અને અહંનો નાશ નથી કરી શકતું, વિશ્વની સમરસતાને ઓળખવાની દિવ્ય દૃષ્ટિ નથી આપી શકતું, પરંતુ જીવનમાં વિકૃતિ–કદરૂપાપણું જ પેદા કરે છે, તે કલા નથી, કલાની પ્રેત–છાયા હોવા સંભવ છે. એટલા માટે કલાની પરીક્ષાનું સૌથી સુંદર માપયંત્ર એક જ હોઈ શકે છે–તેનાથી ઉત્પન્ન થતી સારી અસર છે, જીવનના કલ્યાણનું પ્રાગટ્ય છે.

હવે તમે સારી રીતે સમજી ગયા હશો કે 'જીવન' અને 'કલા' શું છે. બન્ને વચ્ચે કેવો સંબંધ છે. કલા સાચી કલા ક્યારે કહેવાય છે અને કલાની વિકૃતિ ક્યારે થાય છે. કલાનો ઉદ્દેશ, લક્ષ્ય કે પ્રયોજન શું હોઈ શકે? મને લાગે છે કે આટલું સમજ્યા પછી માનવજીવન જીવવાની કલાને પણ તમે સરળતાથી સમજી શકશો.

પ્રત્યેક વ્યક્તિ જીવતા રહેવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ જીવતા રહેવું તે પણ એક કલા છે. જીવતા રહેવાનો અર્થ ગમે તે રીતે, યેન કેન પ્રકારેણ, આડીઅવળી રીતે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું એવો નથી. અસ્તિત્વ તો પશુ-પક્ષી, કીડા-મંકોડા અને કૂતરાં-બિલાડાં પણ ટકાવી રાખવા ઇચ્છે છે, સિંહ અને વાઘ જેવાં ભયંકર જાનવરો પણ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા ઇચ્છે છે. જો તમારે માણસ તરીકે તમારું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાની ઇચ્છા હોય, તો જીવન જીવવાની કલાને કોઈક જ જાણી લે છે. જેને સારી રીતે જીવતાં આવડી ગયું, તે પોતાની જિંદગી આરામથી વિતાવી શકે છે અને બીજા માટે પણ પોતાના તેજસ્વી જીવનનો આદર્શ મૂકી જાય છે. જો કોઈના પગમાં કાંટો વાગે છે કે આંખમાં કણું પડે છે, તો તે અસહ્ય થઈ પડે છે. પહેરેલાં કપડાંમાં કે દાંતમાં ફાંસ વાગે છે, તો તે પણ સહન થતી નથી. આ જ રીતે પ્રત્યેક માણસને પણ કલાવિહીન જીવન અસહ્ય થઈ પડવું જોઈએ. જે જીવન જીવવાની કલા જાણી લે છે, તે માણસ પોતાના જીવનની હરકોઈ નાની-મોટી પ્રવૃત્તિ આદરતી વેળાએ સાવધાની રાખે છે. તે પોતાની હરકોઈ પ્રવૃત્તિ, ક્રિયા કે હિલચાલ સત્યને ખાતર, જગતના કલ્યાણને ખાતર, સેવાને ખાતર અને શિવ(ભલા)ને ખાતર કરે છે, તે બીજાના જીવનનું ધ્યાન રાખીને, બીજાને જિવાડીને જીવે છે. તે એવું કોઈ પણ કાર્ય નથી કરતો જેનાથી બીજાનું અહિત થાય કે બીજાને દુઃખ પડે.

આમ તો ચાલતાં સૌ કોઈને આવડે છે. બાળપણથી ચાલતાં શિખાય છે, તેના માટે ક્યાંય 'ટ્રેઈનિંગ' નથી લેવી પડતી. એ જ રીતે ખાવું-પીવું, બેસવું-ઊઠવું, સૂવું-જાગવું, બોલવું-લખવું ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ પ્રત્યેક માણસ કરી શકે છે, કરે છે પણ ખરો. ખાવા-પીવા જેવી ક્રિયાઓ તો પશુ-પક્ષીઓ પણ કરી શકે છે. પરંતુ જીવન જીવવાની કલા જાણનાર અને ન જાણનાર વ્યક્તિઓની પૂર્વોક્ત ક્રિયાઓમાં ઘણું જ અંતર હોય છે.

એક માણસ જીવવા માટે ખાય છે, જ્યારે બીજો માણસ ખાવા માટે જ જીવતો હોય છે. એક ઠંડી-ગરમીથી બચવા માટે અને શરમ ઢાંકવા માટે કપડાં પહેરે છે, બીજો મોજશોખ અને ફેશનને માટે કપડાં પહેરે છે; એક વ્યક્તિ પૈસા કમાવા માટે, પ્રતિષ્ઠા વધારવા અને સ્વાર્થ સાધવા માટે મીઠા શબ્દો બોલે છે કે લખે છે, બીજી વ્યક્તિ જગતના, સમાજના અને પોતાના ભલા માટે નિઃસ્વાર્થભાવે, નિષ્કામભાવે બોલે છે કે લખે છે; એક ચાલે છે બીજાંને હેરાન કરવા માટે, બીજાંને મારવા માટે, બીજાં પર શિરજોરી કરવા માટે, લૂંટફાટ કરવા માટે, અન્યાય, અનીતિ અને અત્યાચાર કરવા માટે, બીજો ચાલે છે ન્યાયપૂર્વક, જગતના કલ્યાણને ખાતર, સેવાને ખાતર, આત્મસાધનાને ખાતર; એક જાગે છે બીજાંને હેરાન કરવા ખાતર, પાપાચાર કરવા ખાતર, જગતમાં મારપીટ કરવા ખાતર, જગતનું અહિત કરવા ખાતર;

બીજો જાગે છે કર્તવ્ય બજાવવા ખાતર–આ રીતે સૂવા, ઊઠવા ઇત્યાદિ બધી ક્રિયાઓ એક વ્યક્તિ ખરાબ ઉદ્દેશથી કરે છે અને બીજી વ્યક્તિ સારા ઉદ્દેશથી કરે છે. આ બે પ્રકારની વ્યક્તિઓની ક્રિયાઓમાં કે પ્રવૃત્તિઓમાં શું તફાવત નથી હોતો ? જો તફાવત હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે જીવન જીવવાની કલા જાણકાર વ્યક્તિ પ્રત્યેક ક્રિયાને વિવેકપૂર્વક, સારા આશયપૂર્વક, સારી રીતે, અંતઃકરણ નિચોવીને ઓછામાં ઓછા ખર્ચે અને ઓછામાં ઓછા સમયમાં કરશે અને જીવન જીવવાની કલા ન જાણનાર વ્યક્તિ આ જ ક્રિયાઓ ખોટા ઉદ્દેશથી, ખોટી રીતે, બેધ્યાનપણે, વધારે ખર્ચ કરીને અને વધારેમાં વધારે સમય બગાડીને કરશે. જીવનના મહાન કલાકાર ભગવાન મહાવીરને કોઈ સાધકે જીવન જીવવાની કલા વિશે પ્રશ્ન કર્યો :

'કહં ચરે, કહં ચિટ્ઠે, કહમાસે, કહં સએ ?
કહં ભુજંતો ભાસંતો, પાવકમ્મં ન બંધઈ ?'

'હે ભગવન્ ! કલામય જીવન વિતાવનારે કેવી ચર્યા રાખવી જોઈએ અર્થાત્ કેવી રીતે ચાલવું જોઈએ, કેવી રીતે બેસવું જોઈએ, કેવી રીતે ઊભા થવું જોઈએ, કેવી રીતે સૂઈ જવું જોઈએ, કેવી રીતે ખાવું જોઈએ અને કેવી રીતે બોલવું જોઈએ કે જેનાથી તેના જીવતરની કલામાં પ્રત્યવાયી પાપકર્મથી ન બંધાવાનું હોય ?'

ભગવાન મહાવીરે તોળેલા મર્મસ્પર્શી શબ્દોમાં તેનો જવાબ આ પ્રમાણે આપ્યો :

'જયં ચરે, જયં ચિટ્ઠે, જયમાસે, જયં સએ,
જયં ભુજંતો ભાસંતો, પાવકમ્મં ન બંધઈ.'

'હે જીવનકલાના સાધક! તારે સાવચેતી કે વિવેક-પૂર્વક ચાલવું જોઈએ, પ્રયત્નપૂર્વક બેઠા થવું, બેસવું, સૂઈ જવું, ખાવું કે બોલવું જોઈએ કે જેનાથી જીવતરની કલામાં પ્રત્યવાયી પાપકર્મ ન થઈ શકે.'

આ છે જીવન જીવવાની કલાનું દર્શન! જો માણસ આ રીતે જીવનની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ આદરતા પહેલાં વિવેકપૂર્વક વિચાર કરે, સત્ય, શિવ અને સુંદરની કલ્યાણ-મય ભાવના રાખે, તો તેના જીવનને કલામય થતાં વાર ન લાગે.

કર્મયોગી શ્રીકૃષ્ણને અર્જુન જેવા જિજ્ઞાસુએ પણ આ જ રીતે જીવનકલાના મર્મજ્ઞ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો વિશે પૂછ્યું છે:

'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥'

'હે જીવનકલાકોવિદ શ્રીકૃષ્ણ! જીવનકલામર્મજ્ઞ સ્થિતપ્રજ્ઞની પરિભાષા શી છે? આ સમાધિસ્થનાં લક્ષણો ક્યાં છે? તે સ્થિરબુદ્ધિ પુરુષ કેવી રીતે બોલે છે, કેવી રીતે બેસે છે અને કેવી રીતે ચાલે છે?'

અને શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રશ્નનો મર્મસ્પર્શી જવાબ પોતાની હૃદયંગમ ભાષામાં લગભગ અઢાર શ્લોકોમાં વિસ્તારપૂર્વક આપ્યો છે. ખરેખર, જીવન જીવવાની કલાના જાણકાર

થવા માટે આ બધા શ્લોકો પર વિવેકપૂર્વક મનન-ચિંતન કરવું જોઈએ. તે પ્રમાણે જીવનચર્યા રાખવાથી જીવન જીવવાની કલા હસ્તગત થાય છે.

જીવન જીવવાની કલાનો જાણકાર કોઈ પણ કાર્ય કરશે, ત્યારે પોતાની આસપાસની દુનિયાનું પણ ધ્યાન રાખશે. તે એટલો તો વિચાર કરશે જ કે મારી આ પ્રવૃત્તિથી કે ક્રિયાથી કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ તો નથી થતું ને ? કોઈનું અકલ્યાણ તો નથી થતું ને ? કોઈની જિંદગી તો ધૂળધાણી નથી થતી ને ?

એક મોટર ડ્રાઇવર છે. તે સભાનપણે મોટર ચલાવે છે. તે ડાબા-જમણી, આગળ-પાછળ ચાલનાર માણસોનું ધ્યાન રાખે છે. આડી-અવળી વસ્તુઓનું પણ ધ્યાન રાખે છે. કોઈ પણ માણસ કચડાઈ ન જાય, કોઈ પણ વસ્તુ સાથે અથડાઈ ન પડાય, તે ઉદ્દેશથી તે જોખમ જેવું જણાય છે ત્યારે મોટરને બ્રેક મારીને રોકે છે. કોઈ વ્યક્તિ મોટર આગળ થઈને પસાર થતી હોય, તો તેને હોર્ન વગાડીને ચેતવણી આપે છે, જેથી તે મોટરની ઝપટમાં ન આવે. આ રીતે મોટર ચલાવનાર ડ્રાઇવર નક્કી કરેલા સ્થળે સહીસલામત પહોંચી જાય છે. તેને પણ આનંદ થાય છે અને માલિકને પણ.

આ એક રૂપક જ છે. આ રીતે આપણી જિંદગી પણ એક મોટર જેવી જ છે. તેને કેવળ ગેરેજમાં રાખી મૂકવાની નથી. જિંદગીમાં આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ

તો કરવી જ છે. અનિવાર્ય ક્રિયાઓ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી હોતો જીવનરૂપી ગાડીના આપણે ડ્રાઇવર છીએ. જો આપણે જીવનરૂપી ગાડી ચલાવતી વેળાએ ધ્યાન રાખીએ, ડાબા-જમણી નજર રાખીએ, આગળ-પાછળ ચાલતાં લોકોને પણ નજર બહાર ન છટકવા દઈએ, તેમના જીવનને કચડી ન નાખીએ, તેમની જિંદગી આપણા માર્ગમાં આવતી હોય, તો તેને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ, શબ્દો કે લેખરૂપી હોર્ન વગાડીને તેમને ચેતવણી આપીએ, તેમને આપણી ગાડીની ઝપટમાંથી બચાવવા માટે બ્રેક મારીએ છીએ, જેથી અકસ્માત ન થાય. આ રીતે સાવચેતીપૂર્વક જીવનગાડી ચલાવનાર કુશળ સંચાલક પોતાના નિયત સ્થળે સહીસલામત પહોંચી જાય છે અને પોતાની સાથે પોતાના કુટુંબ, સમાજ કે જાતિવાળાઓને પણ લઈ જાય છે.

પરંતુ એક ડ્રાઇવર એવો છે કે જેણે નશો કર્યો છે. તે નશામાં બેભાન થઈને મોટર ચલાવે છે. ડાબા-જમણી ચાલતાં માણસોનું ધ્યાન નથી રાખતો, આડી-અવળી મોટર ચલાવે છે, કોઈ માણસ મોટરની અડફટમાં આવીને કચડાઈ જશે તેની ચિંતા નથી કરતો, અકસ્માત થવાની પરવા નથી કરતો, તેને પારકાંની જિંદગીની પડી નથી. ક્યાંક ને ક્યાંક અધવચ્ચે જ તે 'એક્સિડેન્ટ' કરી મૂકે છે. આ કારણને લીધે તેને વચગાળેથી જ પકડી લેવામાં આવે છે, તેનું 'લાઇસેંસ' પડાવી લેવામાં આવે છે અને તેનો દંડ કરવામાં આવે છે. પછી તેને

આખી જિંદગી સુધી મોટર ચલાવવાનો અધિકાર મળી શકતો નથી.

આ જ રીતે જીવન જીવવાની કલાથી અજાણ એવા માણસને માનવજીવનની ગાડી મળી જાય છે, ત્યારે તે પારકાની જિંદગીને ખેદાનમેદાન કરતો, કચડતો, અકસ્માતોનો શિકાર બનતો, પોતાના જીવનની ગાડીને અગાડી મૂકતો આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મોહ-માયાના શરાબના નશામાં ચકચૂર થઈને તે પારકાની જિંદગીને તુચ્છ સમજે છે. આવા માણસને પાપકર્મરૂપી સિપાઈઓ પકડી લે છે, તેનું માનવજીવનરૂપી ગાડી ચલાવવાનું 'લાઈસેંસ' (અધિકાર) છીનવી લેવામાં આવે છે અર્થાત્ તેને બીજા કેટલાય જન્મો સુધી મનુષ્યાવતાર મળતો નથી અને પાપકર્મની શિક્ષા પણ થાય છે. આ રીતે તે પોતાના નિયત સ્થળે જઈ શકતો નથી.

જીવન જીવવાની કલાના જાણકાર અને જીવન જીવ-વાની કલાથી અજાણ એવા માણસોની જીવનચર્યામાં કેટલું અંતર હોય છે, તે પૂર્વોક્ત રૂપક દ્વારા સારી રીતે સમ-જાવ્યું છે. જીવન જીવવાની કલામાં બાહ્ય સૌંદર્યનું સ્થાન ગૌણ હોય છે. અહીં તો આંતરિક સૌંદર્યની જ વાત થાય છે. સત્ય અને શિવ—આ બે તેનાં ફેફસાં છે. આ ફેફસાંથી તે શ્વાસ લે છે. જે જીવનમાં સત્ય અને શિવ નથી, ત્યાં કલા જીવ વિનાના ખોળિયા જેવી છે.

એક રાજાના વૈભવની વાતો દેશ–વિદેશના લોકોની જીભે રમતી હતી. એક દિવસ એક પ્રસિદ્ધ મહાત્મા

પર્યટન કરતા કરતા રાજમહેલમાં આવી પહોંચ્યા. રાજાએ તેમને ભક્તિભાવથી જેમાડચા. રાજકુટુંબના માણસોને ધર્મોપદેશ આપીને મહાત્મા વિદાય થવા લાગ્યા, ત્યારે રાજાએ વિનંતિ કરી કે તેઓ રાજભંડારમાં પધારીને તેના રત્નસંગ્રહનાં એકાદવાર દર્શન કરે; કારણ કે સાધુઓના આશીર્વાદથી જ તે આટલો મોટો સંગ્રહ એકઠો કરી શક્યો હતો. આ રત્નભંડાર જોઈને મહાત્મા ચકિત પણ થયા અને ચિંતાતુર પણ. મહાત્માએ રાજાને પૂછ્યું: 'રાજન્! સૌથી મોટો અને સૌથી વધારે કિંમતી પથરો આમાંથી કયો છે તે બતાવો.' રાજાએ એક મૂઠી જેવડો મોટો તેજસ્વી હીરો બતાવ્યો. મહાત્માએ સહેજ હસીને કહ્યું: 'મહારાજ, મેં આનાથી પણ મોટા અને આનાથી પણ વધારે કિંમતી પથરા (પાષાણ) આપના રાજ્યમાં જોયા છે. આપને તેની ખબર જ નથી.' રાજા મહાત્મા સાથે આ બધું જોવા માટે ગયો. રાજા ક્રોધથી ગાંડા જેવો થઈ ગયો હતો અને પ્રેક્ષકો સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. મહાત્માએ એક જીર્ણકાય મેલાં લૂગડાંવાળી વૃદ્ધાની ઝૂંપડીમાં જઈને તેની ઘંટીનાં બે પડ દેખાડતાં કહ્યું: 'આપના રાજ્યમાં ખૂબ જ કિંમતી પાષાણ (પથરા) આ છે. પ્રજાને કહો કે તે આ રત્નોનાં હંમેશાં દર્શન કરે.' રાજા મૌન ઊભો રહ્યો. તે શું સમજે કે બોલે? રાજા આ ગડમથલમાં હતો તે જ વખતે મહાત્માએ સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું: 'રાજન્! આ નિરાધાર વૃદ્ધાની આજીવિકાનું એકમાત્ર સાધન આ ઘંટીનું પડ છે. તેના આધારે તે બીજાનો લોટ દળે

છે અને પોતાના જીવનનું પોષણ કરે છે. આપના ભંડારનાં રત્નો તેનો જીવ બચાવી શકશે ખરાં? તેનાથી કંઈ આવક થાય છે ખરી? કે પછી તેનું રક્ષણ કરવા માટે ખર્ચ જ કરવો પડે છે? જે પથ્થર ઉપયોગી હોય તે જ સાચો મૂલ્યવાન. કેવળ સૌંદર્ય, કેવળ ભભકો જ શા કામનાં?' રાજાની વિવેકદૃષ્ટિ જાગૃત થઈ ગઈ.

જ્યાં કેવળ સૌંદર્યની જ અભિવ્યક્તિ હોય, સત્ય અને શિવત્વ ન હોય, સેવાભાવના અને સિદ્ધાંતની જાળવણીનો પ્રશ્ન ગૌણ હોય, ત્યાં જીવન બાહ્ય સૌંદર્યવાળું હોવા છતાંય કલામય ન કહી શકાય; અને આદર્શપાલનનો પ્રશ્ન અગ્રસ્થાને હોય, ત્યાં જ કલામય જીવન છે પછી ભલે શરીર કદરૂપું કે બેડોળ કેમ ન હોય.

રાજા જનકની રાજસભામાં અષ્ટાવક્ર માતામહને મુક્ત કરાવવા માટે અને રાજાના ગૂઢ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે જઈ પહોંચ્યા. તે સભામાં દાખલ થયા, ત્યાં જ તેમને જોઈને બધા વિદ્વાનો હસવા લાગ્યા, કારણ કે અષ્ટાવક્ર કદરૂપા હતા, બેડોળ હતા, આઠ અંગે વાંકા હતા. તપસ્વી અષ્ટાવક્ર પણ હસવા લાગ્યા. વિદ્વાનોએ પૂછ્યું: 'આપ શા માટે હસ્યા?' તેમણે સસ્મિત જવાબ આપ્યો: 'મને મારી ભૂલ પર હસવું આવે છે. હું માનતો હતો કે રાજા જનકની સભામાં મોટા મોટા અધ્યાત્મવાદી વિદ્વાનો હશે, પરંતુ અહીં આવ્યા પછી મને મારી માન્યતા ભૂલભરેલી હતી એમ લાગે છે. અહીં આવીને મેં જોયું કે અહીં તો ચામડાંના રૂપરંગની જ પરીક્ષા

થાય છે, જાણે ચમારોની સભા ન હોય! આત્માના સૌંદર્ય તરફ કોઈ નજર પણ કરતું નથી. જીવન જીવવાની કલાને અહીં કેવળ બાહ્ય સૌંદર્યથી જ માપવામાં આવે છે.'

ખરેખર, અષ્ટાવક્ર મુનિના શબ્દોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો આત્મા બોલતો હતો. તે જીવન જીવવાની કલાના સાચા 'પારેખ' હતા. જીવનના આંતરિક સૌંદર્યનો ઉપયોગ તે યોગમાં કરતા, ભોગમાં નહીં.

જીવન જીવવાની કલાથી અભણ માણસના જીવનમાં ભોગ હોય છે, યોગ નહીં; સ્વાર્થ હોય છે, સમય નહીં. તેનું જીવન નીરસ હોય છે, સરસ નહીં; તેના જીવનમાં મોજશોખની વૃત્તિ હોય છે, સાચો આનંદ નહીં. એકાદ દાખલો આપવાથી આ વસ્તુ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

મિસ્ટર પિટરસન નામે એક વિદ્વાન લખે છે કે, 'મને થોડાક સમય પહેલાં એક માણસ મળ્યો. તેની ઉંમર ચાળીસ વર્ષની હતી. તેના મોં પરથી તે સાઠ વર્ષનો હોય એમ લાગતું. તેણે જીવનમાં મોજશોખ ભોગવવા સિવાય કંઈ જ કર્યું નહોતું. તે કેવળ ભોગ ભોગવવામાં જ રચ્યોપચ્યો રહેતો હતો. તેણે દુનિયાની હરકોઈ વસ્તુનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. તેના જીવનમાં તેણે બધી જ વસ્તુઓનો રસ ચૂસી લીધો હતો, પરંતુ બદલામાં કંઈ જ આપ્યું નહોતું. તેનામાં સંયમ તો નામનો પણ નહોતો. તે વિદ્વાન હતો, વ્યાપારી પણ હતો. તેણે કેટલાય દેશોનું પરિભ્રમણ કર્યું હતું. કેટલાય ઘાટનું પાણી પીધું હતું.

કેટલીય ઘંટીઓનો લોટ ખાધો હતો. પરંતુ ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે જ તે એવી સ્થિતિએ પહોંચી ગયો હતો કે હવે તેને જીવનમાં સહેજ પણ રસ રહ્યો નહોતો. તેની જિંદગી કડવી, નીરસ અને વિષમ બની ગઈ હતી. કુદરતે તેને સારું શરીર આપ્યું હતું. પરંતુ તેણે તેની સારસંભાળ ન રાખી. તેના તરફ બેદરકારી જ રાખ્યા કરી. ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે તો તેના વાળ સફેદ ચાંદી જેવા થઈ ગયા. તેના શરીર પર વૃદ્ધાવસ્થાનાં બધાં જ લક્ષણો વરતાવા લાગ્યાં, તેણે અભ્યાસ અને પ્રવાસ દ્વારા જે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તે તેના જીવનમાં ઉપયોગી ન નીવડી શક્યું. તેનું મન કેવળ સ્વાર્થની દુનિયામાં ડૂબી ગયું હતું. તેના મનમાં આખો દિવસ આ પ્રકારના વિચારો ઘોળાતા હતા, તેણે શું ખાધું ? તેણે કયું માદક પીણું પીધું ? તે કેટલા કલાક સૂઈ ગયો ? તે કલબમાં કઈ રમત રમ્યો ? આ વિચારો સિવાય તેને બીજું કંઈ સૂઝતું જ નહોતું. તેની દુનિયાનું કેન્દ્રબિંદુ તે પોતે જ બની ગયો હતો. આ રીતે તેણે પોતાની અમૂલ્ય જિંદગીને કલાત્મક રીતે ન વિતાવતાં બરબાદ કરી.

જેનામાં જીવન જીવવાની કલા હશે, તે ચમકદાર કપડાં, ઘરેણાં અને ખાવાપીવાની વસ્તુઓને વધારે મહત્ત્વ નહી આપે. તે આ બધી વસ્તુઓમાંથી સાદાઈ, સાત્ત્વિકતા, કરકસર અને પોષક તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ આ બધી વસ્તુઓનો એવી રીતે ઉપયોગ કરશે કે જેથી

'જગતની કોઈ પણ વસ્તુ નકામી ન થાય, કુદરતે આપેલી ઇંદ્રિયો, શરીર અને અન્ય અવયવોમાં વિકૃતિ ન પ્રવેશે.

બંગાળના મહાન તત્ત્વજ્ઞાની સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણની પ્રશંસા સાંભળીને તેમની માનાં દર્શન કરવા માટે દૂર-દેશાવરથી એક માણસ આવ્યો. તેને એમ હતું કે જે માતાના વાત્સલ્યપૂર્ણ ખોળામાં ઊછરીને વિદ્યાભૂષણનું જીવન આટલું કલાત્મક બન્યું છે, તે રતનકૂખધારી જનનીનાં દર્શન કરીને મારી આંખો પાવન કરું. પરંતુ જ્યાં તેણે સીધાંસાદાં વસ્ત્રો અને હાથમાં પિત્તળનાં કડાં પહેરેલી વિદ્યાભૂષણની માને જોઈ, ત્યાં જ તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેના મગજમાં કેટલીય કલ્પનાઓ સાકાર થવા લાગી; આવો મહાન તત્ત્વજ્ઞાની પોતાની માતાની આટલી ઉપેક્ષા કરી શકે ખરો ? આ સીધાંસાદાં વસ્ત્રો અને પિત્તળનાં કડાં માતાના અનાદરની જીવંત કથા નથી ? પરંતુ મા સાથે વાતચીત કર્યા પછી તેને ખાતરી થઈ કે તેની માન્યતા ખોટી હતી અને મા-દીકરા વચ્ચે અગાધ સ્નેહ હતો. આમ હોવા છતાંય આગંતુકે પોતાના મનની શંકા દૂર કરવા માટે સવિનય પૂછ્યું : 'માતાજી ! આપના શરીર પર સામાન્ય વસ્ત્રો અને પિત્તળનાં કડાં જોઈને મને નવાઈ લાગે છે કે આ બધું શું તમારા માટે, બંગાળ માટે અને સતીશબાબુ માટે શરમાવનારું નથી ?' સતીશબાબુની માએ જવાબ આપ્યો : 'ભાઈ, તમારી આ

માન્યતા ભૂલરેલી છે. હીરા, પન્ના, માણેક અને મોતીનાં ઘરેણાં પહેરીને લોકોના મનને બહેકાવવામાં મારું, બંગાળનું કે સતીશનું ગૌરવ નથી. માણસની સુંદરતા કપડાં અને ઘરેણાંમાં નથી, પરંતુ ત્યાગમાં છે, ઉદારતામાં છે, સાત્ત્વિકતામાં છે, કલામય જીવન જીવવામાં છે. તમને એક વસ્તુ જાણીને આનંદ થશે કે થોડાક સમય પહેલાં બંગાળના દુષ્કાળે લોકોનાં મન ઊંચાં કરી મૂક્યાં હતાં, તે વખતે સતીશે જે ઉદારતા દર્શાવી છે અને મેં આ હાથે ગરીબ લોકોને જે મદદ આપી છે તેમાં જ અમારું સાચું ગૌરવ છે. લોકો અનાજના દાણા–દાણા માટે વલખાં મારતાં હતાં. અમે તેમની ભૂખ સંતોષવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો હતો. મને લાગે છે કે સતીશ અને બંગાળનું ગૌરવ પણ આમાં જ છુપાયેલું છે. વસ્ત્રાલંકારોથી સુસજ્જ થઇને વૈભવનું પ્રદર્શન કરવામાં કે કલાવિહીન જીવન જીવવામાં જીવનનું વાસ્તવિક ગૌરવ નથી જ. સાદાઈ અને સંયમમાં જીવન પસાર કરવું એ જ સાચા તત્ત્વવેત્તા અને કલાકારનું લક્ષણ છે.'

આ છે જીવન જીવવાની કલાનું રહસ્ય! જ્યાં જીવન જીવવાની કલા હોય છે, ત્યાં ભોગ પર નિયંત્રણ મુકાય છે, સંયમ અને વિવેકના બે પાવનકારી કિનારા વચ્ચે થઈને જીવનસરિતા વહેવા માંડે છે, ત્યાં નિયમિતતા, વ્યવસ્થિતતા અને ઉપયોગિતાની ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરવાથી જીવન પવિત્ર થાય છે, આનંદમય અને સ્ફૂર્તિમય બની જાય છે.

જીવનના મહાન કલાકાર ભગવાન મહાવીરે ગૃહસ્થોને માટે તો આ પ્રકારનું એક વ્રત જ બતાવ્યું છે. આ વ્રતના આચરણથી ગૃહસ્થજીવન સુનિયંત્રિત, સંયમિત અને મર્યાદિત થઈને કલામય બને છે. આ વ્રતનું નામ છે—'ઉપભોગ પરિભોગ પરિમાણ વ્રત.' આ વ્રતમાં જીવનની કેટલીક આવશ્યક વસ્તુઓના ઉપયોગનો ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો નથી, તેના પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ મર્યાદામાં રહીને વિવેકદૃષ્ટિપૂર્વક ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે. તાત્પર્ય કે ઉપભોગ કરવાની નહીં, ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે. ઉપભોગ જ્યારે નિયંત્રિત, સંયમિત અને મર્યાદિત બને છે. વિવેકબુદ્ધિથી તેનો નિર્ણય થાય છે, ત્યારે તે ઉપયોગ બને છે. આ ઉપયોગ જ—ઋષિ-મુનિઓ માટે યોગ જ—જીવન જીવવાની કલાનું પ્રધાન અંગ છે—મુખ્ય લક્ષણ છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ જીવન જીવનારનું મુખ્ય લક્ષણ 'ઉપયોગ' ગણાવેલું છે: 'ઉવઓગો જીવસ્સ લક્ખણં.' ઉપયોગ જીવનું લક્ષણ છે, ઉપભોગ નહીં, જ્યાં ઉપયોગ થતો હોય છે, ત્યાં વિવેકબુદ્ધિથી જીવન જીવવામાં સાધક-બાધક તત્ત્વોનો નિર્ણય કરવો પડે છે, વિવેકના ગજનો આશ્રય લઈને આપણી શક્તિ અને ક્ષમતા પ્રમાણે વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાની મર્યાદા બાંધવી પડે છે. આપણી જીવિકા પણ આ સંયમ, સાદાઈ અને વિવેકદૃષ્ટિ વડે નક્કી કરવી પડે છે, આને આપણે સાંપ્રત યુગની ભાષામાં, જીવન 'જીવવાની કલા' કે 'જીવનની

કલા' કહીએ છીએ. જે જીવન જીવવાની કલા શીખી લે છે, તેનું જીવન સફળ થાય છે, આનંદમય બને છે. પરંતુ જે જીવનને સારી રીતે સમજી શકે છે, તે જ આ કલાને સાધ્ય કરી શકે છે. ભારતના એક પ્રસિદ્ધ કલાકારે એક રૂપક દોર્યું છે :

એક ડોસાએ જુવાનને કહ્યું : 'તું હજી બાળક છે. કામ કેવી રીતે થાય છે તે તું શું જાણે ? હું દસ વર્ષથી સભાનો પ્રમુખ છું. મારો આ ક્ષેત્રનો અનુભવ ઘણો જ બહોળો છે. તારા જેવા શિખાઉના હાથમાં આ સભા સોંપી દઉં તો ત્રણ દિવસમાં તું ધૂળધાણી કરી દે. મારા જીવતાં તો તે પ્રમાણે નહીં જ થવા દઉં.' પાકેલાં પીળાં પાંદડાંએ કૂંપળને કહ્યું : 'મેં દુનિયાના રંગઢંગ જોઈ લીધા. હવે તમે અહીં નિરાંતે રહો, મોટાં થાઓ અને આનંદ કરો. અમે હવે નીચે ઘાસ પર આરામ કરીશું.' એક તરફ પેલો યુવક ભાંચો ચઢાવીને કતરાતી નજરે પેલા ડોસા તરફ જોઈ રહ્યો હતો. બીજી તરફ પેલી કૂંપળ આંખના પ્યાલામાં રસ ભરીને પાકટ પીળાં પાંદડાંને જમીન પર ઊડતાં જોઈ રહી હતી. ડોસાના સફેદ વાળમાં તેના શ્વાસની સંખ્યા લખેલી છે. આ બેમાં પાંદડાં જીવનને સારી રીતે સમજ્યાં અને તેમની જીવનકલામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી.

આ જ દશા આપણા આધુનિક જમાનાના યુવકો અને વૃદ્ધોની છે. જીવનને સારી રીતે ન સમજી શકવાથી

તે સંસારની મોહમાયાની અંધારી ગલીઓમાં આંટાફેરા માર્યા કરે છે. બન્નેને પોતાના અધિકારો પ્રાપ્ત કરવાની તાલાવેલી લાગી છે. બન્નેમાંથી કોઈ પોતાની ફરજો બજાવવા તૈયાર નથી. આ કારણને લીધે તે જીવન જીવવાની કલાથી સેંકડો ગાઉ દૂર રહી જાય છે. તે દરેક વાતમાં શિરજોરી કરશે, અધિકારની ભાષામાં વાત કરશે; પરંતુ સંયમ અને મર્યાદાનાં પવિત્ર સૂત્રોને ભૂલી જશે. આ કારણને લીધે જીવન જીવવાના રંગમાં ભંગ પડે છે. તે જીવે છે, પરંતુ લાચારીને તાબે થઈને, સમય પસાર કરવો છે એટલા માટે. તેમના જીવનમાં કશો રસ નથી, કશું સૌંદર્ય નથી, કશું સત્ય નથી.

જૈન ધર્મના મહાપ્રેરકોએ જીવનની હરકોઈ ક્રિયા અને પ્રવૃત્તિને સાધનાનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. તેમણે કોઈ પણ ક્રિયા કે પ્રવૃત્તિની સંખ્યાને મહત્ત્વ ન આપતાં ગુણવત્તાને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. તેમની દૃષ્ટિએ Quantity-(સંખ્યા)ની કિંમત Quality (ગુણવત્તા) જેટલી રહી નથી. તેમણે સાધકોને આ જ વાત કહી છે કે, જે નાનામાં નાની પ્રવૃત્તિ, ક્રિયા કે સાધના કરો. તેમાં પૂરેપૂરો રસ લો, તલ્લીન બનો અને સારી રીતે કરો. આ પ્રવૃત્તિ ભલે થોડાક સમયની જ હોય, પરંતુ તેને કરો સમ્યક્ પ્રકારે, સારી રીતે. જૈન ધર્મની પૌષધ અને સામાયિકની સાધના દરમિયાન સમ્યક્ પ્રકારે પાલન

ન કરવાને અતિચાર (દોષ) ગણવામાં આવ્યો છે. આ રહ્યો તે પાઠ :

'પોસહસ્સ સમ્મં અણુણૂપાલણયાએ
'સામાઇયસ્સ સમ્મં અણુણૂપાલણયાએ,
'સામાઇયસ્સ અણુવટ્ટિયસ્સ કરણાએ.'

આ રીતે આ સાધનામાં પ્રમાર્જન–પ્રતિલેખનનો પણ નિયમ છે. તેના માટે સ્પષ્ટ આદેશ છે કે પ્રમાર્જન કે પ્રતિલેખન કર્યું હોય, પરંતુ સમ્યક્ પ્રકારે ન કર્યું હોય, તો તે અતિચાર (દોષ) છે.

ઈંગ્લૅન્ડના 'હાઉસ ઑફ કામન્સ'માં કેટલીક વખત ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલે છે. સભાસદોમાં ચકમક ઝરે છે. એક વખત એક શ્રીમંત વ્યક્તિએ સાભિમાન ગર્જના કરતાં પોતાના હરીફને કહ્યું : 'એક દિવસ એવો હતો કે જ્યારે તું મારા પિતાજીના જોડા સાફ કરતો હતો. આ બધું તું એટલી વારમાં ભૂલી ગયો ? આજે મારી સામે અકડાઈ કરે છે ?' હરીફ સભાસદ ગરીબ કુટુંબનો હોવા છતાંય પ્રારંભથી જ કર્તવ્યનિષ્ઠ, સ્વાવલંબી અને જીવન જીવવાની કલાનો જાણકાર હતો. તેણે હાજર રહેલા સભાસદોને ઉદ્દેશીને સહાસ્ય કહ્યું : 'તમારા શબ્દો સાચા છે, પરંતુ તમે એ તો કહો કે હું જોડા સારી રીતે સાફ કરતો હતો કે નહીં ? કોઈ પણ કાર્ય, જેની પાછળ એક સત્ય હોય, સેવાભાવના હોય, તે સારું કે ખોટું નથી હોતું, નાનું કે મોટું નથી હોતું. કોઈપણ કાર્ય કરતી

વખતે શરમ ન જ આવવી જોઈએ. શરમાવાનું તો ત્યારે હોય, જ્યારે તે સારી રીતે, સન્નિષ્ઠા અને વફાદારીપૂર્વક ન કરવાનું હોય. માણસે પોતાના કાર્ય પ્રત્યે, જો તે લોકકલ્યાણનું હોય તો, નિષ્ઠાવાન રહેવું જોઈએ, તેને રસપૂર્વક પૂરું કરવું જોઈએ. આ રીતે કરવામાં જ તેનું ગૌરવ છે.'

જે માણસમાં કર્તવ્યનિષ્ઠા હોય છે, તે જીવન જીવવાની કલામાં અવિલંબ પારંગત થઈ જાય છે; પરંતુ જ્યાં જીવન જીવવાની કલામાં બાધક તત્ત્વોનો વિવેક નથી હોતો, હેય-ઉપાદેયનું જ્ઞાન નથી હોતું, જીવનના વિકટ પ્રસંગોમાં માણસ સાધનાપથનો ત્યાગ કરે છે, ત્યાં જીવનની કલા નથી હોતી. જેને જીવનની કલામાં બાધક તત્ત્વોનું જ્ઞાન નથી હોતું, તે સારાં કાર્યો કરવા છતાંય એકાદ દોષને લીધે જીવનને દુઃખપૂર્ણ, દયાજનક અને કલાહીન બનાવી મૂકે છે.

એક બહેન હતી. ખૂબ જ કર્તવ્યનિષ્ઠ. પરંતુ તેનામાં બે દોષ હતા: એક તો એ કે તે કોઈનું નાનું શું કામ કર્યા પછી તેને વારંવાર સૌની હાજરીમાં કહી સંભળાવતી હતી. બીજું એ કે તે કોઈને પોતાનાથી વધારે સુખી જોઈ શકતી નહોતી. એટલે સુધી કે કોઈ પતિ તેની પત્નીને ચાહતો હોય કે બીમારીમાં તેની સેવા કરતો હોય તોપણ તેને ગમતું નહીં. તે તેની નિંદા જ કર્યા કરે. આ કારણને લીધે સખત વૈતરું કરતી હોવા છતાંય અંતે

તો તેના નસીબમાં ગાળો અને કડવા શબ્દો જ હોય. સંયોગો એટલી હદ સુધી બગડી ગયા હતા કે તેની આ કુટેવને લીધે તેનાં માબાપ પણ કંટાળી ગયાં હતાં. પારકાનું આટલું બધું કામ કામ કરવા છતાંય પોતાની ખરાબ ટેવને લીધે, હલકટ મનોવૃત્તિને લીધે તે કોઈનું પ્રિયપાત્ર ન બની શકી. તેની ભલમનસાઈનાં કોઈ જ વખાણ ન કરતું. જો તેને જીવન જીવવાની કલાનું જ્ઞાન હોત, તો તે પોતાના જીવનને આનંદમય બનાવી શકત, તેને ઉચ્ચ સ્થાને લઈ જઈ શકત.

જેવી રીતે ચંદ્રમામાં સૌમ્યતા, શીતળતા, પ્રકાશ, આહ્‌લાદકતા ઇત્યાદિ અનેક ગુણ હોવા છતાંય તેનો કાળો ડાઘ તેની બધી શોભા બગાડી મૂકે છે. તેવી રીતે માનવજીવનમાં પણ બીજી બધી વસ્તુઓ હોવા છતાંય કેટલીક અર્થહીન વાતો, અર્થ વિનાનાં કાર્યો અને પ્રયોજન વિનાની પ્રવૃત્તિઓ જીવન જીવવાની કલામાં એટલી બધી બાધક નીવડે છે કે તેના લીધે આખું જીવન બગડી જાય છે, નિષ્ફળ થઈ જાય છે. ભગવાન મહાવીરે આ નકામી અને અનર્થ કરનારી વસ્તુઓથી બચવા માટે સંસારીઓને એક વ્રતનો આદેશ આપ્યો છે. આ વ્રતનું નામ છે–'અનર્થદંડ વિરમણ વ્રત.' તેમાં અપધ્યાન, પ્રમાદ, અતિહિંસ્ર પ્રવૃત્તિઓ, પાપકાર્યોની પ્રેરણા ઇત્યાદિ દોષોને જીવનકલા માટે બાધક અને અર્થહીન બતાવવામાં આવ્યા છે. આજના જમાનામાં આ વ્રતના ક્ષેત્રને વધારે વ્યાપક બનાવી

શકાય તેમ છે. તેના અર્થનો પણ વ્યાપક નજરે વિચાર કરી શકાય તેમ છે. કોઈ સારા કાર્યને ઉત્સાહમાં આવીને ન કરવું, વફાદારીથી ન કરવું, નકામાં કાર્યોમાં, પ્રવૃત્તિઓમાં કે નવરા બેસી રહીને સમય બરબાદ કરવો, સારા કાર્યની શરૂઆત સારા ઉદ્દેશથી કરવા છતાંય લોકોનાં વખાણની અપેક્ષા રાખવી, ટેકો અને પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ખાતર વલખાં મારવાં, કાર્યને રસપૂર્વક સમ્યક્ રીતે, કલ્યાણમય ભાવનાથી ન કરવું, લોકોનો સારો–ખોટો અભિપ્રાય સાંભળીને પોતાના કાર્યમાં ફેરફાર કરવો, પોતાની શારીરિક અને માનસિક શક્તિને જીવનની અનેક શુભ પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યોમાં ન જોડતાં તેનો ઉપયોગ બરબાદી કરવામાં, વિશ્વાસઘાત કરવામાં, અસત્ય બોલવામાં, અસત્ય આચરવામાં, મારકાપ કરવામાં, જરૂર કરતાં વધારે સંગ્રહ કરવામાં, લાલસાવૃત્તિ વધારવામાં, જગતની વસ્તુઓને અકારણ બગાડવામાં આ અનર્થદંડ વિરમણ વ્રતના જ દોષોને-જીવન જીવવાની કલામાં બાધક ગણવા જોઈએ. જેને જીવન જીવવાની કલાનું મહત્ત્વ સમજાયું છે, તે પોતાનાં સમય, શક્તિ અને સાધનોનો દુરુપયોગ સહેજ પણ સહન નહીં કરે. તેને જે ક્ષણે આ સા સત્ય સમજાશે, તે જ ક્ષણે તેનું જીવન નવો વળાંક ધારણ કરશે.

એક વેશ્યા હતી. તેની પાસે સૌંદર્ય હતું, યૌવન હતું, વૈભવ હતો. તેણે કેટલાય યુવકોને આંખના ઇશારાથી

નચાવ્યા હતા. પરંતુ તેના હૃદયમાં આનંદ નહોતો. તે દુનિયાનો શિકાર કરતી હતી, પરંતુ દુનિયા તેનો શિકાર કરતી હતી. તેને જીવન જીવવાની કલાનું જ્ઞાન થયું. પોતાની શક્તિઓ, સાધનો અને સમયનો સદુપયોગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. તેને પોતાના નિંદ્ય ધંધાનો ત્યાગ કર્યો. પોતાની સંપત્તિ અને સાધનાનો લોકકલ્યાણ માટે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો: થાક્યા-પાક્યા યાત્રાળુઓ માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવવી, કૂવા ખોદાવવા અને સાદાઈથી જીવન વિતાવતી બહેનોના ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા કરવી. તે પોતે પણ સાદાઈથી અને સંયમથી રહેવા લાગી. ગરીબોને તો તેના તરફથી મદદ મળ્યા જ કરતી હતી. પરંતુ મધ્યમ વર્ગનાં કુળવાન કહેવાતાં કુટુંબોને પણ તે ખાનગી રીતે મદદ કરતી હતી. આવાં કુટુંબો જાહેર રીતે માગી શકે તેમ નહોતું. છેવટે વેશ્યાનું નામ ઘેરઘેર જાણીતું થઈ ગયું. તેના જીવનફલક પર કાલિમાનું જે કલંક હતું તે ભૂંસાઈ ગયું. તેના પર પાકા સફેદાથી એવું સરસ ચિત્ર દોરાઈ ગયું કે પેલી કાલિમા પણ આ ચિત્રનું એક અંગ બનીને તેની શોભામાં ઉમેરણ કરતી હતી. આ અંબપાલી (આમ્રપાલી) વેશ્યાનું નામ ઈતિહાસમાં જાણીતું છે. તેને મહાત્મા બુદ્ધના ચરણોમાં પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પીને પોતાનું જીવન સફળ અને કલામય બનાવ્યું હતું.

તમે એવી ચિંતા કરવાનું છોડી દો કે તમારું ભૂતકાળનું જીવન કેવું ભૂલભરેલું હતું! તમે ભાવીના ઘડ-

તરનો વિચાર કરો, વર્તમાનને સફળ અને કલામય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરો. જો તમે ગૃહસ્થ હો, તો ગૃહસ્થ તરીકેની ફરજોનું સારી રીતે પાલન કરો, કુટુંબ, સમાજ રાષ્ટ્ર અને માનવજાત પ્રત્યેની જવાબદારી અદા કરો, તમારા જીવનની હરકોઈ પ્રવૃત્તિ, ક્રિયા કે વૃત્તિને જીવનની કલાના ગજથી માપો, તેની કસોટી કરો અને તે સાચી ઠરે, કલ્યાણ કરનારી નીવડે, તો સહેજ પણ અચકાયા વિના કે કોઈના ટેકાની રાહ જોયા વિના અપનાવી લો, તમારા જીવનની સફળતા નિશ્ચિત જ છે, તમારું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ છે. તમારું જીવન જીવતરની કલાની પગદંડીને વિના વિલંબે ખોળી કાઢશે, જ્યાંથી પડી જવાની કોઈ શક્યતા નથી, જ્યાંથી લપસી પડવાનો સહેજ પણ અવકાશ નથી.

[૩]

માનવતાનો અંતર્નાદ

આજના વીસમી સદીના જમાનામાં જો કોઈ વિષય પર સૌથી વધારે વિચારણા કરવામાં આવતી હોય તો તે છે માનવતા. બધાં જ રાષ્ટ્રોમાં, પ્રાંતોમાં, પંથોમાં, સંપ્રદાયોમાં અને ભિન્નભિન્ન સમાજોમાં આજે માનવતા પર સૌથી વધારે ચિંતન થાય છે. મનુષ્ય-જાતિએ આજે આ વિષય પરત્વે જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. માનવતાનાં ગૂઢ રહસ્યોને ઉકેલવામાં જ માણસના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસને આજે વળગી જવું જોઈએ. બધાં રાષ્ટ્રોનું ઘડતર માનવતાની પૃષ્ઠભૂમિ પર જ થવું જોઈએ—આજના મહાનુભાવો આ સૂત્રો એકી અવાજે પોકારે છે.

પ્રશ્ન થાય છે—બીજા વિષયો પર, માનવજીવનની ભૌતિક અને આર્થિક સિદ્ધિઓ પર—આજે લોકો વિચાર કરતા કેમ અટકી ગયા છે? તેમના બીજા વિષયોના ચિંતનમાં આજે માનવતા જ શા માટે ચીનની દીવાલ થઈ ને ઊભી છે? તે આજે પોતાની પંચવર્ષીય, ત્રિવર્ષીય અને દ્વિવર્ષીય યોજનાઓને સફળ કરવા માટે 'માનવતા'ને જ મધ્યબિંદુએ રાખીને શા માટે આગળ વધવા

માગે છે? માનવતાનો ત્યાગ કરીને માનવના વિકાસ તરફ શા માટે ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી? માનવતા એવી કઈ વસ્તુ છે, જેમાં અસ્તિત્વથી જ આપણા વિચારો અને આચારોની રથયાત્રા જીવનના મેદાનમાં પ્રવેશ કરી શકે છે? માનવતા એવો પ્રકાશ છે કે જેના વિના આધ્યાત્મિક માર્ગમાં અંધકાર પથરાઈ જાય છે? માનવતા એવું કેવું સંગીત છે કે જેના વિના આપણી જીવનવીણા વાગતી નથી? માનવતામાં એવી કઈ વિશિષ્ટતા સમાયેલી છે કે જેના વિના આપણું જીવન વેરણછેરણ થઈ જાય છે? 'માનવતા' એવી કઈ મહામૂલી વસ્તુ છે કે જેના અભાવે માણસ પોતાનું આખરી ધ્યેય સિદ્ધ કરી શકતો નથી?

આ અને આ પ્રકારના બીજા પ્રશ્નો આજે આપણા મગજમાં ઘોળાય છે. આ પ્રશ્નોને હલ કર્યા વિના આપણો છૂટકો જ નથી; આપણું અસ્તિત્વ જોખમમાં છે.

વીસમી સદીના આંખ આંજી નાખે તેવા પ્રકાશમાં માણસ જોઈ રહ્યો છે કે, મહાન વૈજ્ઞાનિકોના સતત પ્રયત્નો વડે તેની સામે સ્વર્ગીય વૈભવ ખડો થયો છે. યંત્રયુગે માણસને સુખના સાગરમાં સ્નાન કરાવ્યું છે. ચકલી ખુલ્લી કરતાં જ ગંગા-યમુના તેની ચરણરજ ધોવા તૈયાર હોય છે, સ્વીચ દબાવતાં જ અંધકારના ભયથી ઊગરી જવાય છે, તેની આંખો એટલી તો મોટી થઈ છે કે તે અહીં બેઠો બેઠો હજારો ગાઉ દૂરની વસ્તુ

છે, માણસ માણસના શિરદર્દનું કારણ બન્યો છે, માણસ માણસ વચ્ચેનું અંતર વધ્યે જ જાય છે, માણસને માણસનો ભય સતાવે છે, માણસનો માણસ પરથી વિશ્વાસ ઓછો થતો જાય છે, માણસ માણસ માટે ભયરૂપ બની ગયો છે.

પ્રત્યેક માણસનું મન આજે આશંકાઓનાં વાદળથી ઘેરાયેલું છે, યુદ્ધના ભયથી ત્રાસી ગયેલું છે. એવરેસ્ટ શિખર પર આરોહણ કરનાર માણસના પગ માણસની ઝૂંપડી સુધી પણ જઈ શકતા નથી, સોનેરી આકાશમાં ઉડ્ડયન કરનાર માણસને પૃથ્વી પર નફરત વછૂટે છે. તેને આ જમીન પર કાંટા વેરાયેલા દેખાય છે. મહાવીર, બુદ્ધ, રામ, કૃષ્ણ, ઈસુ ખ્રિસ્ત અને ગાંધીના માનવતાનો પાઠ તરફ તે ઉપેક્ષાવૃત્તિથી જુએ છે. સ્વાર્થના અંધાપામાં તેને પરમાર્થ કે પરાર્થનાં દર્શન થતાં જ નથી. સમગ્ર વિશ્વની માનવજાતનું નસીબ રશિયા કે અમેરિકા સાથે તે જોડી દે છે. જુદા જુદા વાદોના બૂમબરાડામાં માણસ માનવતાનો અંતર્નાદ ભૂલતો જાય છે. તેને એમ વિચાર નથી થતો કે આ બધા બાહ્ય વૈભવો વધ્યા પછી ય ખરેખર સુખ-શાંતિ અને પ્રેમનો ઝરો કેમ સુકાતો જાય છે? વૈભવનો સાગર હિલોળા લેતો હોવા છતાં ય વાત્સલ્યનો ફૂવારો કેમ છંટાતો બંધ પડી જાય છે?

ખરેખર, માણસ બહારથી વિકાસ પામતો હોય એમ જણાય છે, પરંતુ અંદરથી તે કરમાતો હોય છે. તેની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વધતી હોય એમ જણાય છે, પરંતુ

હૃદયની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે. માનવ પોતે જીવી રહ્યો છે, પરંતુ માનવતા મરી રહી છે.

માણસનું શરીર ધારણ કરી-આજે હજારો, લાખો અને કરોડો માણસો હરેફરે છે; પરંતુ તેમનામાં સાચા માણસો કેટલા હશે ? માણસમાંથી માણસાઈનો પ્રકાશ ઓલવાઈ જાય છે, ત્યારે અંધકાર જ બાકી રહે છે. જ્યાં અંધકાર હોય છે ત્યાં ઝઘડા હોયછે, ત્યાં સ્વાર્થની બોલબાલા હોય છે, ત્યાં દુઃખની કાળાશ પડતી આંધી રેલાઈ જાય છે અને ત્યાં હૃદય હૃદય વચ્ચેના ખાડાનું અંતર વધતું જાય છે. ભારત વર્ષમાં ધર્મોનો અભાવ નથી. સંપ્રદાયોનો અભાવ નથી, સાધુઓનો અભાવ નથી, ગુરુઓનો અભાવ નથી,નેતાઓનો અભાવ નથી, ઉપદેશકોનો અભાવ નથી. આ બધું હોવા છતા ય સંપ્રદાયવાદ, પંથવાદ, ગ્રંથવાદ, જાતિવાદ, પ્રાંતવાદ અને ભાષાવાદના રાક્ષસો ભારતની છાતી પર ચડી બેઠા છે. આ જ રાક્ષસોએ ભાઈના હાથે ભાઈનાં મોત કરાવ્યાં છે, બે પડોશીઓ વચ્ચે મતભેદ ઊભો કરાવીને માથાં ફોડાવ્યાં છે, એક જ ભારત માતાના ખોળામાં રમેલા બાળકોમાં વૈમનસ્ય ફેલાવ્યું છે, આપણે હજારો ટુકડાઓમાં વહેંચાઈ ગયા છીએ. આપણા મગજમાં હજારો ખાનાં ગોઠવાઈ ગયાં છે. આપણા વિચારોની સંકુચિતતાને લીધે માનવતાનું અંગેઅંગ છેદાતું જાય છે. આપણી વિચારશક્તિ જ અવળા રસ્તે ફંટાઈ ગઈ છે.

આપણે કોઈને પૂછીશું: 'તમે કોણ છો?' આ પ્રશ્નનો જવાબ તે એમ આપશે કે 'હું હિન્દુ છું, મુસલમાન છું કે જૈન છું, પારસી છું, શીખ છું કે ઈસાઈ (ખ્રિસ્તી) છું.' જાતિવાદની ભાષામાં જવાબ આપશે, તો આમ જ કહેશે: 'હું ઓસવાલ છું, પોરવાલ છું કે અગ્રવાલ છું. હું શેખ છું, હરિજન છું, ચમાર છું, ધોબી છું કે મોચી છું.' પ્રાંતવાદની ભાષામાં બોલનારો કહેશે: 'હું મહારાષ્ટ્રીયન છું, હું બંગાળી છું, હું બિહારી છું, હું પંજાબી છું, હું ગુજરાતી છું કે હું સિંધી છું.' તે વીસેક જેટલાં જુદાં જુદાં નામો કહી શકશે, પરંતુ તે એટલું તો નહીં જ કહે કે હું માનવ છું અને ભારતીય છું. શિક્ષણસંસ્થાઓમાં, સાંપ્રદાયિક સંસ્થાઓમાં જ્ઞાતિના ધોરણે ચાલતી સંસ્થાઓમાં, રાજદ્વારી સંસ્થાઓમાં અને વ્યાપારી સંસ્થાઓમાં આ રોગ સારી રીતે ફાલ્યોફૂલ્યો છે. નાનાં બાળકોને ખબર પણ નથી હોતી કે તે કયા સંપ્રદાય, જાતિ કે પ્રાંતનાં હોય છે; પરંતુ માબાપ કે સમાજના લોકો તેમના મગજમાં સંકુચિતતાનું ભૂત દાખલ કરે છે, તેમની માનવતાને દેશવટો આપીને દાનવતાની સ્થાપના કરે છે.

પરંતુ માનવતા તો આ બધા ભેદોથી પર છે. તે અભેદ તરફ દોરી જાય છે. આપણે આપણી જાતને જાતીય, પ્રાંતીય, સંપ્રદાયિક, રાષ્ટ્રીય, ઇત્યાદિ દીવાલોને ઓળંગીને આગળ નજર કરીશું અને વિચાર કરીશું, ત્યારે આપણા

બધા જ મતભેદોનો અંત આવશે, આપણી સંકુચિતતા દૂર થઈ જશે, આપણાં હૃદય એકમેક સાથે જોડાઈ જશે, મનનો મેલ અગિયારા ગણી જશે અને સ્વાર્થની ચિનગારીઓ ઓલવાઈ જશે. મતમતાંતરની આ દીવાલો જમીનદોસ્ત થઈ જશે. આપણે નાના નાના ટુકડાઓમાં, ભેદોમાં અને જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં વહેંચાયેલા હોઈએ છીએ ત્યારે એકબીજાને જોતાં જ દ્વેષની જ્વાલા ભભૂકી ઊઠે છે. હિન્દુસ્તાનની પાકિસ્તાનીને જુએ છે કે રશિયન અમેરિકનને જુએ એ ત્યારે ક્રોધાગ્નિ પ્રજળે છે, દ્વેષનો દાવાનળ ધખધખે છે. માનવતાની પવિત્ર ગંગામાં સ્નાન કરવાથી જ હૃદયસરોવરમાં માનવતાનાં મોજાં ઊછળતાં જ આ બધી અલગતાની દીવાલો વારાફરતી ઓળંગાતી જાય છે. માણસ સુખ અને સંતોષનો શ્વાસ લઈ શકે છે.

દૂધ અને દૂધની બાટલીમાં જેટલું અંતર હોય છે, તેટલું જ અંતર માનવ અને માનવતામાં છે. આપણે દૂધ પીવા ઇચ્છતા હોઈએ તો તે બાટલી કે વાસણમાં હોય તો જ પી શકીએ. માણસનું શરીર દૂધની ખાલી બાટલી જેવું છે. તેનામાં જો માનવતારૂપી દૂધ ન હોય તો તે નકામું છે. આપણે એક મોકાની દુકાન ભાડે રાખીએ છીએ. તેમાં છાજલીઓ, શોકેસ, ટેબલ, ખુરશીઓ ઇત્યાદિ ગોઠવીએ છીએ. 'જ્વેલરી હાઉસ'નું 'સાઈન બોર્ડ' (પાટિયું) પણ લગાડીએ છીએ. પરંતુ દુકાનમાં જો માલ જ ન હોય, આવેલો ગ્રાહક ખાલી હાથે પાછો ફરતો હોય, તો તે દુકાનને દુકાન કહી જ ન શકાય. તેનાથી

વેપારીને કે ગ્રાહકને કંઈ જ ફાયદો થતો નથી. આ જ રીતે આપણને માનવશરીરની પ્રાપ્તિ થઈ છે, આપણે ખૂબ તાજા થયા છીએ અને તેને ઘરેણાંથી શણગાર્યું પણ છે. પરંતુ કોઈ માણસ આપણા સંપર્કમાં આવે, ત્યારે જો આપણે તેના તરફ ધિક્કારની લાગણીથી જોઈએ, તેને તિરસ્કારીએ, આપણી મોટાઈના અભિમાનમાં તેને ધુત્કારી કાઢીએ, શક્તિ હોવા છતાંય તેનું દુઃખ ટાળવાનો પ્રયત્ન ન કરીએ, તેને જોઈને આપણા હૃદયમાં આનંદની છોળો ન ઊછળે, આપણા હૃદયને બાહ્ય નાતજાત કે સંપ્રદાયનું લેબલ જોઈને સંક્ષોભ થાય, તો એમ જ માની લેવું જોઈએ કે આપણે પણ પેલી કહેવતને સાચી પાડીએ છીએ: 'ભભકા ભારી, દુકાન ખાલી' આપણે માણસ તો છીએ, પરંતુ આપણામાં માણસાઈ નથી. માનવશરીરરૂપી દુકાનને તો આપણે જાતજાતના ફર્નિચરથી શણગારી છે, પરંતુ આપણી દુકાનમાં માનવતારૂપી માલ જ નથી.

ખરેખર, આજના માનવીની આ જ દશા થઈ રહી છે. કલ્પના કરી જુઓ: એક માણસ આ વ્યાખ્યાનખંડમાં વ્યાખ્યાન સાંભળવાની ઇચ્છાથી દાખલ થવા માગે છે. તે દરવાજામાંથી જ અંદર દાખલ થઈ શકશે; કારણ કે અંદર આવવાનો આ એક જ રસ્તો છે. જો આવનાર માણસ એવો વિચાર કરે કે મારે આ દરવાજામાંથી અંદર નથી જવું અને સીધેસીધા જ અંદર જવું છે, તો તે વ્યાખ્યાનખંડમાં પ્રવેશ કરી શકશે ખરો? ના. તે હઠાગ્રહી માણસનું માથું દીવાલ સાથે અથડાઈને ભૂકેભૂકા થઈ જશે; પરંતુ

તે અંદર દાખલ નહીં જ થઈ શકે. આ જ વસ્તુ ધર્મરૂપી ભવ્ય ભવનના હૉલમાં પ્રવેશ કરનારને પણ લાગુ પાડી શકાય છે. જ્યાં સુધી તેના પ્રવેશદ્વારનો પત્તો નથી લાગતો, ત્યાં સુધી તેમાં દાખલ થઈ શકાતું નથી. હા, ધર્મરૂપી ભવ્ય ભવનનું દ્વાર માનવતા છે. જ્યાં સુધી જીવનમાં માનવતા નહીં આવે, ત્યાંસુધી ધર્મના દ્વારમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. માનવતાના અભાવમાં આપણે પ્રવેશ કરવાનો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીશું, તોપણ ધર્મરૂપી સુંદર સદનમાં આપણે પ્રવેશ નહીં જ કરી શકીએ.

આજથી ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં આર્યાવર્તના મહામાનવ શ્રમણશિરોમણી ભગવાન મહાવીરે તેમના છેવટના પ્રવચનમાં આ જ વાતનો નિર્દેશ કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું: માનવતાની આવશ્યકતા ધર્મ કરતાંય વધારે છે. ચાર અલભ્ય વસ્તુઓમાં પણ તેમણે માનવતાને અગ્રસ્થાન આપ્યું છે. તેમણે જગતના જીવોને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે:

'ચત્તારિ પરમંગાણિ દુલ્લહાણીહ જંતુણો
માણુસત્તં, સુઈ, સદ્ધા, સંજમમ્મિય વિરિયં.'

આ જગતના વિશાળ પ્રાંગણમાં પ્રાણી માટે ચાર વસ્તુઓ દુર્લભ છે. તેમાં સૌથી પહેલાં માનવતા પ્રાપ્ત કરવી અને ત્યારબાદ યથાક્રમે શ્રવણ, શ્રદ્ધા અને સંયમ (ધર્મ)માં શક્તિને જોડી દેવી.

જો સૌથી પ્રથમ પહેલી માનવતા જ ન હોય, તો બીજી ત્રણ વસ્તુઓ તેનાથી સેંકડો ગાઉ દૂર રહે છે. ભૌતિક-

વાદના પ્રવાહમાં વહી જવા આજનો માણસ અર્થ અને કામના તેજમાં અંજાઈ ગયો છે, માનવતાનો ત્યાગ કરીને આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેણે ભગવાન મહાવીરનાં આ વચનોમાંથી પ્રેરણા લેવી જોઈએ. આજનો માણસ કોઈ પણ સંપ્રદાયના અનુયાયી તરીકે ગૌરવ લેતો હોય છે, કોઈ પણ સંપ્રદાયના ક્રિયાકાંડોનો ખડકલો કરીને પોતાની જાતને ધર્માત્મા માની બેસે છે. તેને સાધુ અને શ્રાવક કહેવડાવવામાં જ પોતાના જીવનનું કર્તવ્ય પૂરું થઈ જતું હોય એમ લાગે છે. પરંતુ તેના જીવનમાં મુખ્ય વસ્તુ તે માનવતા. જ્યાંસુધી માનવતા ન હોય, ત્યાંસુધી તેની બધી મહેનત નકામી છે. જીવનમાં આ રીતે જ કાંત્યા કરવાનું હોય, તો તે અસાર છે, અર્થહીન છે.

જો કોઈને માનવશરીર મળ્યું હોય અને માનવતા ન મળી હોય, તો તેનું જ્ઞાનીઓની નજરે કંઈ જ મહત્ત્વ નથી. માનવશરીર તો એક ચોરને પણ મળ્યું છે. આ અમૂલ્ય શરીર મળ્યા પછી પણ તે ચોરી જેવાં પાપકૃત્યો કરીને તેનો નાશ કરે છે. માનવશરીર તો એક વેશ્યાને પણ મળ્યું છે; પરંતુ તે કેવળ સમાજના યૌવનધન સાથે ચેડાં કરીને પોતાનું જીવન બગાડી મૂકે છે. તેનાથી શું ફાયદો થયો ? માનવશરીર તો એક લખપતિને પણ મળ્યું છે; પરંતુ તે બીજાંઓ પર અત્યાચાર અને શોષણ કરીને જીવે છે, બીજાં તરફ ધિક્કાર અને દ્વેષની લાગણી રાખીને તે જિંદગી પસાર કરે છે. આવા માણસના શરીરની કિંમત

શું ? માનવશરીર મેળવ્યા પછી પણ જો માનવતા ન મેળવી હોય, તો તેનું કર્યું કરાવ્યું ધૂળમાં મળી જાય છે. માનવ-શરીર તો લાખો અને કરોડો માણસોએ કેટલીય વખત મળ્યું છે. પરંતુ તેનાથી કંઈ ફાયદો થયો નથી. તે મળ્યું હોય તો પણ તે ન મળ્યા જેવું જ છે. આ કારણને લીધે જ ભારતના જ્યોતિર્ધરોએ માનવશરીર કરતાં માનવતાને જ વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે. તેમણે તેમની શાંત વાણીમાં આ પ્રમાણે જ કહ્યું છે :

नहि मानुषात् श्रेष्ठतरं हि किंचित्।

માનવતાથી વધારે શ્રેષ્ઠ વસ્તુ આ દુનિયામાં બીજી કોઈ જ નથી.

હા, હું તમને એમ પૂછતો હતો કે માણસના શરીરની વિશિષ્ટતા શામાં છે ? માનવશરીર પ્રાપ્ત કરીને આપણે બે હાથને બદલે ચાર હાથ તો પ્રાપ્ત નથી કર્યા ને ? એક મોંને બદલે બે મોં તો નથી મેળવ્યાંને ! બે પગને બદલે દસ કે વીસ પગ તો નથી મેળવ્યા ને ? કોઈના પર રાજ્ય કરીને, કોઈનો પૈસો લૂંટી લઈ ને કે કોઈનું રાજ્ય પડાવી લઈ ને 'તીસમારખાં'ની ઘૃણાપાત્ર પદવી તો નથી મેળવીને ? લાંબું-પહોળું સુંદર સશક્ત શરીર પ્રાપ્ત કરવાથી જ મનુષ્યશરીર સાર્થક થાય છે ? બળવાન અને પહેલવાન બનવામાં જ માનવશરીરની વિશિષ્ટતા છે ? અન્યાયથી મેળવેલી મિલકતની ગણતરીમાં જ મનખાદેહનું મહત્ત્વ છે ? બહોળા કુટુંબમાં જ માનવ-

મૂર્તિનું સાફલ્ય છે? મનુષ્યના શરીરની સાર્થકતા છે શામાં? લાંબા-પહોળા, સશક્ત અને સુંદર શરીર મેળવનાર બ્રહ્મભટ્ટ ચક્રવર્તી, સનત્કુમાર ચક્રી અને વારાંગના વાસવદત્તાની વાતો તો તમે સાંભળી જ હશે. તેમનાં શરીરના શા હાલ થયા હતા? તેમના સૌંદર્યના અભિમાનને મૃત્યુએ ચેલેન્જ નહોતી આપી? એક સશક્ત અને મહાકાય માણસના શરીરને એક નાનું સરખું ક્ષુદ્ર જંતુ-મેલેરિયાનો મચ્છર આહ્વાન નથી આપી શકતું? મોટા મોટા લખપતિઓ અને કરોડપતિઓને તેમનાં કાળાં કર્મોએ એક દિવસ ખતમ નથી કરી દીધા? પોતાનાં જ ઇષ્ટજનોની હાજરીમાં અપમાનિત થઈને આ દુનિયામાંથી વિદાય થયેલા યાદવોનું દૃષ્ટાંત આપણી નજર સામે નથી? કંસ અને રાવણની શી દશા થઈ હતી? ખરેખર, માનવજીવનમાં સૌંદર્ય, શક્તિ, બુદ્ધિ અને વૈભવની કંઈ જ કિંમત નથી. જો તેમાં માનવતા ન હોય તો!

માનવતા બધા જ ધર્મોની જન્મભૂમિ છે. માનવતા બધા જ ધર્મોનો પ્રાણ છે, સત્ત્વ છે. જો કોઈ ધર્મમાં માનવતા ન હોય, તો તે ધર્મ દુનિયા માટે નકામો છે. આવો ધર્મ માનવજીવન માટે અભિશાપ છે. જે ધર્મ માનવતાનો ત્યાગ કરીને, માનવતાને ઉવેખીને ફૂલવા-ફાલવા માગતો હોય, દુનિયાના હૃદયમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો હોય, તો તેનો આ પ્રયત્ન રેતીમાંથી તેલ

કાઢવા જેવો છે. માનવતા વિનાનો ધર્મ નિઃસત્ત્વ છે. સત્ત્વહીન છે, નિષ્પ્રાણ છે, પ્રાણહીન છે, ખાલી ખોળિયા જેવો છે. પરંતુ આજે બધા જ સંપ્રદાયો 'માનવતા'ને તિલાંજલિ આપીને, માનવતાને નજર સામેથી અળગી કરીને આગળ વધવાની હરીફાઈ કરે છે. આને લીધે તે ધર્મની અને તેના અનુયાયીઓની દશા કફોડી થઈ પડે છે. તેમની દશા તેલ વિનાના દીવા જેવી થઈ ગઈ છે. એક દીવો છે. તેમાં ફક્ત વાટ જ છે. તેનો આકાર માટીના વાસણ (કોડિયા) જેવો છે. તેના પર સુંદર રંગરોગાન લગાડેલાં છે. તેને કાચના સુંદર કબાટમાં ગોઠવીને મૂક્યો છે. પરંતુ તેમાં તેલનું એક ટીપું પણ નથી. આ દીવાનું મહત્ત્વ શું? આ દીવો અંધકારને દૂર હડસેલી શકશે ખરો? તે પ્રકાશ આપી શકશે ખરો? બરાબર આ જ પ્રમાણે જો આપણે શરીરને ખૂબ ખૂબ શણગારીએ, તેને દેખાવડું બનાવીએ, પાવડર અને ક્રીમથી તેને ચમકદાર બનાવીએ, ઘરેણાં અને કપડાંથી લાદી દઈએ, ચમકદાર મોટરમાં તેને ગોઠવીએ, ઘડિયાળ, ચશ્માં અને ફાઉન્ટન પેનને યથાસ્થાન રાખીએ અને તેમાં માનવતારૂપી તેલ જ ન નાખીએ, તો એવા શરીરથી જિંદગીને પ્રકાશ મળી શકશે ખરો? લાંબું-પહોળું, ચમકદાર, સુંદર અને સશક્ત શરીર તો અજગરનું પણ હોય છે. પરંતુ તેનાથી શું? જો આપણામાં માનવતા ન હોય, તો આ મનુષ્યશરીર દુનિયા પર ભારરૂપ છે, નકામું છે, શિરોવેદના જેવું છે.

પરંતુ આજે ચારે તરફ માનવ માનવની ફરિયાદ કરે છે, માણસની ટીકા માણસ જ કરે છે, માણસની જડ બુદ્ધિ માણસ માટે ભયરૂપ પુરવાર થઈ છે. માનવતા બિચારી બોર બોર જેવડાં આંસુ સારીને માનવના નામનાં છાજિયાં લે છે. માનવના બુદ્ધિ-કૌશલે રાજનીતિ, સમાજ, ધર્મ અને રાષ્ટ્રમાંથી માનવતાને દેશવટો આપ્યો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં દાનવતાનું ભયંકર નૃત્ય ચાલી રહ્યું છે!

આ કારણને લીધે આજે બધા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, ધર્મધુરંધરો, વિચારકો, સમાજનેતાઓ અને રાષ્ટ્રનેતાઓની ઊંઘ ઊડી ગઈ છે. તે લોકો વિચારમાં પડી ગયા છે. માનવતા નામની અમૂલ્ય વસ્તુ આપણી પાસે નથી. માનવજાતિમાંથી માનવતાનો જ લોપ થઈ જશે, તો માનવતાનો વ્યવહાર કેવી રીતે ચાલશે? માનવજાતિનું અસ્તિત્વ ક્યાંથી હશે? તે ટકી શકશે કેવી રીતે? પશુતા ખડખડાટ હાસ્ય કરે છે. દાનવતા તાંડવ નૃત્ય કરે છે. તે સમગ્ર વિશ્વની વિનાશ લીલા જોવા માટે તલપી રહી છે. આવા આપત્તિકાળમાં આપણે માનવતાને વહેલામાં વહેલી તકે અપનાવવી પડશે, ઓળખવી પડશે, તેનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરવું પડશે અને તેને અગ્રસ્થાન આપવું પડશે. નહીંતર માનવતાવિહીન માણસ જ જગતને સ્મશાન જેવું બનાવી મૂકશે. આ પ્રકારની દુઃખદાયી કલ્પના જ આપણા રોમરોમમાં ધ્રુજારી ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે: માનવતા એવી કઈ વસ્તુ છે? તેની વાસ્તવિક પરિભાષા કેવી છે? તેને આપણે કેવી રીતે જાણી અને અપનાવી શકીએ? આ પ્રશ્ન ખરેખર વિચારવા જેવો છે. આપણે તેનો જવાબ શોધી કાઢવો જ જોઈએ.

માનવજીવનમાંથી મનુષ્યનું મહત્ત્વ ઘટાડી દેવામાં આવ્યું છે. માણસને ક્યાંય દૂર ફેંકી દેવામાં આવ્યો છે. પૈસાને, ભૌતિક સાધનોને. જાતિને, સંપ્રદાયને, વિવેક-શૂન્ય માન્યતાઓ અને રીતરિવાજોને, આંધળી રાષ્ટ્રીયતાને, આંધળી પ્રાંતીયતાને, આંધળા ભાષાવાદને અને આંધળી વ્યક્તિપૂજાને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આ બધાની કિંમત પણ વધારે આંકવામાં આવે છે. અહીં માનવતાના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે, મનુષ્યત્વ ખેદાન-મેદાન થઈ જાય છે. જ્યાં પૈસો, સાધનો, જાતિ, સંપ્રદાયો, પંથો, આંધળા રીતરિવાજો, આંધળી રાષ્ટ્રીયતા, આંધળી પ્રાંતીયતા અને આંધળા ભાષાવાદની અવહેલના કરીને માણસ વિશે વિચાર કરવામાં આવે છે, માણસની મહત્તાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તેનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન થાય છે; ત્યાં જ સાચી માનવતા છે, ત્યાં જ સાચી માણસાઈ છે. આ વસ્તુ પ્રત્યે જ આપણા જ્યોતિર્ધરોએ અંગુલિનિર્દેશ કરેલો છે. જ્યાં વિવેકપૂર્ણ સમતુલા જાળવીને માણસ માણસ સાથે વ્યવહાર રાખે છે, જ્યાં પૈસા અને સાધન કરતાં માણસની કિંમત વધારે અંકાય છે, ત્યાં જ સાચી

માણસાઈ છે, માનવતા છે. માણસ ગમે તે દેશ, જાતિ, પંથ કે સંપ્રદાયનો હોય, તેણે ગમે તે પોશાક ધારણ કર્યો હોય, તે ગમે તે ભાષા બોલતો હોય, કોઈ પણ પ્રાંત, શહેર કે ગામનો વતની હોય, ગમે તે વિચારસરણી ધરાવતો હોય, ગમે તે ધર્મ પાળતો હોય, તો પણ તેને જોઈને આનંદ થતો હોય, તેને જોઈને પ્રેમ ઉભરાતો હોય, તેના દુઃખ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જન્મતી હોય, તેની જરૂરિયાત સંતોષવાની ઇચ્છા થતી હોય, તેની માંદગીમાં મદદરૂપ થઈ પડવાની ભાવના હોય, તેને દિલાસાના બે શબ્દો કહેવાની ઇચ્છા હોય, તેને નાગો-ભૂખ્યો જોઈને અંતરમાં અનુકંપાની લાગણીનો પ્રાદુર્ભાવ થતો હોય, તેની મુસીબતો ઓછી કરવાની ઇચ્છા થતી હોય, તેની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ જોઈને હ્રદય પીગળતું હોય, તેને રડતો જોઈને આંસુ લૂછવાની ઇચ્છા થતી હોય, તેને વ્યસન-માંથી પ્રેમપૂર્વક ઉગારી લેવાનો સંકલ્પ થતો હોય, તેની સામાજિક અને આર્થિક અવદશા જોઈને મદદ કરવાની લાગણી થતી હોય; તો સમજી લેવું કે ત્યાં માણસાઈ છે, માનવતા છે. જ્યાં આનાથી ઊલટી જ સ્થિતિ હોય, માણસને જોઈને ઘૃણા દ્વેષ, ક્રોધ, છેતરપિંડી, પ્રપંચ, મારકાપ, બહિષ્કાર કે દુઃખમાં નાખવાની મનોવૃત્તિ સાકાર થતી હોય, ત્યાં સમજી લેવું કે માનવતાનો પરાજય છે, માણસાઈ મરી પરવારી છે. જ્યાં માનવતા હોય છે, ત્યાં ફરજ અને અધિકારનો વિવેક હોય છે, લેણદેણ હોય છે. જ્યાં કેવળ પડાવી લેવાની જ વૃત્તિ

હોય છે, જ્યાં અધિકારની ભાષામાં જ માણસ વિચાર કરે છે અને ફરજને ગૌણ સ્થાન આપે છે, જ્યાં કર્તવ્ય અને અધિકારની સમતુલા જળવાતી નથી, વિવેક નથી, સભ્યતા અને મર્યાદાની ભાષામાં પણ વિચારાતું નથી, ત્યાં પશુતા છે, પાશવિકતા છે. આનાથી પણ આગળ વધીને જ્યાં કેવળ અધિકારોની જ માગણી કરવામાં આવે છે, કર્તવ્યશૂન્યતા હોય છે, કેવળ પડાવી લેવાની અને લૂંટી લેવાની જ વૃત્તિ હોય છે, કેવળ જબરદસ્તી અને દબાણથી જ 'ચાઉં' કરવાની મનોકામના હોય છે, આપવાની સહેજ પણ ઇચ્છા નથી હોતી, પોતાની જ—કેવળ પોતાના શરીરની જ—ચિંતા હોય છે, પોતાનું જ પોષણ કરવાની વૃત્તિ હોય છે, ત્યાં દાનવતા છે. જ્યાં કર્તવ્ય જ મુખ્ય હોય છે, અધિકારની ચિંતા નથી હોતી, અધિકાર ભોગવવાની ઇચ્છા મંદ હોય છે, કેવળ આપવાની જ વૃત્તિ હોય છે અને લેવાની ઇચ્છા નથી હોતી, કર્તવ્યનું પૂરેપૂરું ભાન હોય છે, સભ્યતા અને મર્યાદાની જાળવણી થાય છે, ત્યાં દેવત્વ છે. આ ચારે પ્રકારોમાં દેવત્વ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તેનાથી બીજું સ્થાન મનુષ્યત્વનું છે. છેલ્લા બે પ્રકારો અધમ અને અધમાધમ છે.

માનવમાંથી દાનવ બનવું એ તેનો પરાજય છે. માનવમાંથી મહામાનવ થવું એ તેનો ચમત્કાર છે. પરંતુ માનવ માનવ તરીકે જ રહે એ તેનો વિજય છે.

જો તમારે માનવતાને અપનાવવી હોય તો 'આપ-લે' વચ્ચે સમતુલા જાળવવી પડશે, વિવેકબુદ્ધિનો ઉપ-

યોગ કરવો પડશે. હક્ક અને ફરજનો બરાબર ખ્યાલ રાખવો પડશે.

આજે આપણે આત્મનિરીક્ષણ કરવું પડશે. આપણે માણસ કહેવાઈએ છીએ તો ખરા; પરંતુ આપણાં કૃત્યો દાનવ જેવાં તો નથી ને? આપણું આચરણ પશુ જેવું તો નથી ને? આપણામાં માણસાઈ છે કે નહીં? આપણા જીવનમાં પાશવિકતા તાંડવ નૃત્ય તો નથી ખેલી રહી? મનુષ્યના દેહમાં આપણે પશુતા તો નથી આચરી રહ્યા? આપણને શરીર તો માણસનું મળ્યું છે, પરંતુ મન-હૃદય માણસનું મળ્યું છે ખરું? આપણે અશક્ત અને દુઃખી માણસોને કાગડાની જેમ ઝડપ મારીને ફોચી તો નાખતા નથીને? બીજાંને ડરાવવા માટે સાપની જેમ ફૂંફાડા તો નથી મારતાને? જળોની જેમ બીજાંનું લોહી તો નથી ચૂસી લેતાને? વીંછીની જેમ ડંખ મારીને કોઈનાં શરીર, મન અને આંખોને આકુળવ્યાકુળ તો નથી કરતાને? લાલ આંખો કરીને કોઈની સામે ઘૂરકિયાં તો નથી કરતાને? સિંહની જેમ ગર્જના કરીને કોઈના જીવનનો શિકાર તો નથી કરતાને? વરુની જેમ બીજાના હક તો નથી છીનવી લેતાને? કૂતરાની જેમ આપણા જ જાતિ-ભાઈઓ સાથે લડતા-ઝઘડતા તો નથીને? સમાજમાં, રાષ્ટ્રમાં, ગામમાં, શહેરમાં, પ્રાંતમાં કે ઘરમાં દ્વેષનો દાવાનળ તો નથી પ્રગટાવતાને? લાંચ લઈને, અન્યાય કે જુલમ કરીને, છેતરપિંડી કરીને, શોષણ કરીને કે

અધિકારનો ઉપયોગ કરીને આપણે રાક્ષસી વૃત્તિનાં કાર્યો તો નથી કરતાને ? અભિમાનમાં છકી જઈને બીજા માણસોને અછૂત અને નીચ તો નથી ગણતાને ?

આ પ્રશ્નમાળાને હજી પણ લંબાવી શકાય તેમ છે; પરંતુ આપણા આત્મનિરીક્ષણ માટે અને માનવતાની ઓળખાણ માટે આટલા પ્રશ્નો પૂરતા છે. આજે હરકોઈ રાષ્ટ્રમાં પંચવર્ષીય, ત્રિવર્ષીય કે દ્વિવર્ષીય યોજનાઓ ઘડાય છે. આ યોજનાના ઘડતરમાં મોટાં મોટાં ભેજાં દિવસ-રાત કામ કરે છે. પરંતુ માનવના ઘડતરની યોજના વિનાની આ ભૌતિક સમૃદ્ધિની યોજનાઓ સફળ થઈ શકે ખરી ? માનવમાં માનવતાનો સંચાર કર્યા વિના, તેનામાંથી દાનવતા અને પશુતાને દૂર કર્યા વિના રાષ્ટ્ર-વિકાસની આ યોજનાઓ સાર્થક થઈ શકે ખરી ? જો કોઈ રાષ્ટ્રમાં માનવતા મરી ગઈ હોય, કોઈ સમાજમાં માનવતા કચડાઈ ગઈ હોય, કોઈ ધર્મમાં માનવતાને ધક્કો મારીને બહાર હડસેલી મૂકી હોય, તો તે રાષ્ટ્ર, સમાજ કે ધર્મ કોઈ દિવસ ઊંચે આવી શકતો નથી. તેના પાયાનું ચણતર રેતીમાં થયેલું છે અને એક જ વંટોળિયાના તોફાનમાં તે જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે. તમારી સામે દાનવતા અને પશુતા પણ છે. એક ખૂણામાં માનવતા પણ છે. આ બે વિકલ્પોમાંથી તમારે એકની પસંદગી કરવાની છે. માનવતાને અપનાવીશું તો આપણું જીવન પ્રોજ્જવળ બનશે. આપણા સમાજ, રાષ્ટ્ર, પ્રાંત,

ધર્મ અને જાતિની પણ સૌરભ પ્રસરશે. આપણી માનવતાનો લોપ થતાં જ આપણા સમાજ, દેશ અને ધર્મની પણ સાથેસાથે બદનામી થશે.

સ્વામી રામતીર્થ ભારતના એક મહાન સંત થઈ ગયા. તેમણે પરદેશમાં જઈને પણ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો વિજયડંકો વગાડ્યો હતો. તેમના જીવનનો આ એક પ્રસંગ છે. તેઓ એક વખત જાપાનના વહાણમાં મુસાફરી કરતા હતા. તેમને ખાવા માટે ફળોની આવશ્યકતા હતી. પરંતુ ફળ ન મળ્યાં. છેવટે તે નિરાશ થઈ ગયા અને પોતાની જગાએ આવીને બેઠા. જાપાનના લોકોમાં સ્વદેશાભિમાન ખૂબ જ હોય છે. પોતાના દેશ માટે તે સર્વસ્વની ન્યોછાવરી કરવા તૈયાર હોય છે. આ જ વહાણમાં મુસાફરી કરતા જાપાનના વિદ્યાર્થીઓને આ વાતની ખબર પડી ગઈ. તે લોકો જાણી ગયા કે ભારતના એક મહાત્માને આ વહાણમાં ક્યાંયથી ફળ નથી મળ્યાં અને તે ભૂખ્યા બેસી રહ્યા છે. તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો: 'આ સાધુ દેશમાં પાછા ફરશે, ત્યારે આપણા દેશના વહાણની નિંદા કર્યા વિના નહીં રહે. આ વસ્તુ આપણા દેશ માટે કલંકરૂપ કહેવાય. આપણે ગમે તેમ કરીને પણ તેને ફળ મેળવી આપવાં જોઈએ.' એક વિદ્યાર્થી પોતાની જગાએથી ઊભો થયો. થોડાંક ફળ પોતાની પાસેથી લીધાં અને થોડાંક ફળ બીજા જાપાનના મિત્રો પાસેથી ભેગાં કર્યાં. પછી તે સીધો સ્વામી રામતીર્થ પાસે ગયો.

જતાવેંત જ તેણે સ્વામીજીના ચરણમાં ફળ ધરી દીધાં. પછી કહ્યું : 'મહાશયજી, આપને ફળ જોઈતાં હતાં ને? લ્યો....આપ સહેજ પણ સંકોચ રાખ્યા વિના આ ફળ આરોગો.' સ્વામીજી ફળ જોઈને ખુશખુશ થઈ ગયા. તેમણે જાપાનના ફળની કિંમત પૂછી. ખીસામાંથી પૈસા પણ કાઢ્યા. પેલા જાપાનના વિદ્યાર્થીએ કહ્યું : 'મહાશયજી, ફળની કિંમત તો ખાસ કંઈ જ નથી. જો આપને તેની કિંમત આપવી જ હોય, તો તે એ છે કે આપ જ્યારે આપના દેશમાં પાછા ફરો, ત્યારે એમ ન કહેશો કે જાપાનનાં વહાણોમાં ફળ પણ નથી મળતાં. અમારા દેશની બદનામીનું પડીકું આપ આ દરિયામાં જ પધરાવી દો. તેને આપની સાથે ન લઈ જશો.'

આ જવાબ સાંભળીને સ્વામીજી ચકિત થઈ ગયા. તેમણે મનોમન જ જાપાન દેશની માનવતાની પ્રશંસા કરી.

હા, કોઈ પણ દેશનો કોઈ પણ માણસ પોતાની માનવતાને સુરક્ષિત રાખીને પોતાના દેશના નામને ઉજ્જવળ કરી શકે છે અને માનવતાને લાત મારીને પોતાના દેશને બદનામ પણ કરાવી શકે છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ પરદેશોમાં જઈને પોતાની માણસાઈના દીવા પ્રગટાવીને ભારતનું નામ રોશન કર્યું. બીજા એક ભારતના વિદ્યાર્થીએ માનવતાહીન કાર્ય કરીને પોતાના દેશની બદનામી કરી. આખો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે : એક ભારતીય વિદ્યાર્થી લંડનમાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતો હતો. એક

પુસ્તકાલયમાંથી તે વખતોવખત પુસ્તકો લાવીને વાંચતો હતો. એક વખતે તે એક પુસ્તક લઈ આવ્યો. આ પુસ્તકમાં જુદાં જુદાં યંત્રોના નકશા આપવામાં આવ્યા હતા. કેટલાંક ચિત્રો પણ હતાં. આ ચોપડી પુસ્તકાલયમાં થોડાક સમય પહેલાં જ આવી હતી. વિદ્યાર્થીની માનવતાનો દીપક ઓલવાઈ ગયો. તેની દાનવતા જાગી ઊઠી. તેણે વિચાર કર્યો; 'આટલા મોટા પુસ્તકાલયમાં આટલાં બધાં પુસ્તકોમાંથી જો આ એક પુસ્તકમાંથી હું થોડાંક પાનાં ફાડી લઈશ, થોડાક નકશા કાપી લઈશ, તો કોણ જોવા-જાણવાનું છે? શી ખબર પડવાની છે?' તેના પ્રલોભને સાકાર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેણે તે પુસ્તકમાંથી થોડાંક ચિત્રો અને નકશા ફાડી લીધા. પછી તે પુસ્તકાલયમાં જમા કરાવ્યું. ગ્રંથપાલે તેનામાં વિશ્વાસ રાખીને પુસ્તક જમા કરીને કબાટમાં ગોઠવી દીધું. એક-બે દિવસમાં જ ત્યાંનો એક વિદ્યાર્થી આ પુસ્તક લેવા આવ્યો. કબાટમાંથી પુસ્તક બહાર કાઢીને પેલા વિદ્યાર્થીએ તેનાં પાનાં ફેરવી જોયાં. તેમાં કેટલાક નકશા અને ચિત્રો નહોતાં. તેણે ગ્રંથપાલને પૂછી જોયું. તેણે કહ્યું: 'આ પુસ્તક થોડાક દિવસ પહેલાં જ અહીં આવ્યું છે. બે દિવસ પહેલાં જ એક ભારતીય વિદ્યાર્થી આ પુસ્તક પાછું આપી ગયો છે. કહો કે ના કહો, તેણે જ આ ચિત્રોની ચોરી કરી છે. પુસ્તક તદ્દન નવું જ છે અને બીજું કોઈ તેને લઈ જ ગયું નથી.' તેનો વહેમ પાકો થયો. પેલા ભારતીય વિદ્યાર્થી પરથી તેનો વિશ્વાસ ઊઠી

ગયો અને તેણે પુસ્તકાલયના બારણા આગળ જ પાટિયું લગાડી દીધું :

'No entry for Indians.'

ભારતના લોકો માટે અંદર દાખલ થવાની મનાઈ છે. ભૂલ કરનાર એક જ ભારતીય હતો, પ્રવેશબંધી થઈ બધા જ ભારતીય બંધુઓ માટે અને બદનામી થઈ સમગ્ર ભારત દેશની.

માનવતાવિહીન આ કાર્ય માટે આખું ભારત બદનામ નથી થયું ? આજે આખું જગત સાવધાન થયેલું છે. તે તમારા બહારનાં લેબલ, સાઇન બોર્ડ કે ટ્રેડ માર્કને જોતું નથી. તમે કયા ધર્મના છો, કયા રાષ્ટ્રના છો, કેવા કુટુંબના છો, કઈ જાતના છો તે બધું જોઈને તે નિર્ણય નથી કરતું કે તમે સારા માણસ છો ! તે તો તમારી માનવતાની કસોટી કરીને જ તમને સારા કે ખોટા કહેશે, તમારી માણસાઈની પરીક્ષા કરીને જ તમારા વિશે સારો-ખોટો અભિપ્રાય બાંધશે. ત્યાં ન્યાતજાતનો આધાર નહીં ચાલે, સંપ્રદાય કે ધર્મોના ટ્રેડ માર્ક અને ટીલાં-ટપકાં નહીં ચાલે. આ બધાં સાઈન બોર્ડ તમારી પ્રમાણિકતા પુરવાર નહીં કરી શકે. તમારા ઘરમાં લક્ષ્મીની રેલંછેલ હોય, તમારા મગજમાં પુસ્તકિયા જ્ઞાન ઠાંસી-ઠાંસીને ભરેલું હોય, તમારા મોં પર પફ–પાવડરના લપેડા હોય, તમારા શરીર પર રંગબેરંગી ચમકદાર, ઝીણાં સુંદર કપડાં શોભતાં હોય, તમારી સેવામાં હજારો નોકરો દોડાદોડ કરી મૂકતા હોય, તમારા કારખાનાનાં યંત્રો

ધમાચકડી મચાવી મૂકતાં હોય, તમારી તિજોરીમાં સોના-ચાંદીના સિક્કા ઉભરાતા હોય, તમારી મુલાકાત લેવા આવનારાઓની લંગાર લાગી હોય, તમે પર્યૂષણ પર્વ નિમિત્તે કઠિન તપસ્યા કરતા હો; તમે કલાકો સુધી ધર્મસ્તોત્રનું રટણ કરતા હો. તમે હમેશાં પૂજાપાઠ કરતા હો; પરંતુ માનવતાનું મૂલ્યાંકન આ બધી વસ્તુઓથી ન જ થઈ શકે, માનવતાને આ બધી વસ્તુઓ સાથે ન જ તોળી શકાય. માનવતાને તોળવા માટે તો બીજાં જ કાટલાં જોઈએ. રાજનીતિથી, ભાષણોથી, નેતાગીરીથી કે કોઈ ધર્મના અનુયાયી થવાથી માનવતાને ઓળખી શકાતી નથી, માનવતાની કસોટી માણસના માણસાઈભર્યા વ્યવહારથી જ થઈ શકે છે. માની લો કે એક માણસ મહિને સિત્તેર રૂપિયા કમાય છે. તેની એક વર્ષની આવક આઠસો ને ચાળીસ રૂપિયા થશે. તે સાઠ વર્ષ સુધી આ રીતે કમાણી કરે તો તેની આવક ૫૦૪૦૦ રૂપિયા જેટલી થાય. આ તેની આખી જિંદગીની કમાણી છે. જ્યારે એક હીરાની કિંમત એક લાખ રૂપિયા જેટલી હોઈ શકે છે. હવે તમે જ કહો કે પેલા માણસની કિંમત વધારે છે કે હીરાની? પરંતુ ઠંડા કાળજે આ પ્રશ્નથી બીજી બાજુનો વિચાર કરશો, તો સમજી શકાશે કે માણસની કિંમત હીરા કરતાં વધારે છે. માની લો કે હીરાની કિંમત લાખ રૂપિયાની છે. પરંતુ હીરાને ખરીદનારો, તેની કસોટી કરનારો અને તેની કિંમત આંકનારો માણસ જ

છે ને ? તમારે ભૂલવું ન જોઈએ—હીરા કરતાં હીરાનો પારખુ મોટો છે. જો માણસમાં માણસાઈની ચમક આવી જાય તો તે હીરાની ચમકને પણ ઝાંખી પાડી દે. માનવતાની ચમકને લીધે જ માનવીની વધારે કિંમત અંકાય છે. એકલા માનવશરીરની કંઈ જ કિંમત નથી. લોકો મૃતદેહને શા માટે નથી વેચતા ? તેને ઘરમાં શા માટે નથી રાખતા ?

પરંતુ આજના ઘણાખરા પામર માનવીઓ માનવતા કરતાં સિક્કાને જ વધારે મહત્ત્વ આપે છે. એક તરફ દુઃખી માનવી નિઃશ્વાસ નાખતો પડ્યો હોય અને બીજી બાજુ સોનાનો સિક્કો પડ્યો હોય, તો તેનો હાથ પહેલાં સિક્કા તરફ જ આગળ વધશે. તે પેલા માણસને નહીં પરંતુ સિક્કાને છાતીએ વળગાડવા લલચાશે.

એક દિવસ શૌચ કરવા જતી વખતે જોયું કે રસ્તાની એક બાજુએ એક માણસ બેભાન થઈને પડ્યો હતો. લૂગડાં ફાટી ગયેલાં હતાં, હાડકાંના માળખા જેવો જ હતો. તે થોડીક મિનિટોનો મહેમાન હતો. રાજ-માર્ગનું સૌભાગ્ય અખંડ હતું. લોકોની અવરજવર ચાલુ હતી. સૌ કોઈ તેના તરફ નજર કરીને આગળ વધતું હતું. આ જ રસ્તે થઈને એક મોટર જતી હતી, તે એકદમ અટકી ગઈ. તેમાંથી બે માણસો નીચે ઊતર્યા અને રસ્તો ફેંદતા પાછળ ગયા. થોડેક દૂર ગયા પછી તેમને એક રૂપિયો જડ્યો. સંભવ છે કે આ રૂપિયો

મોટરમાંથી તેમની નજરે પડ્યો હશે. આ રૂપિયા માટે જ તે કદાચ મોટરમાંથી નીચે ઊતર્યા હશે. પરંતુ આ માણસ તરફ તેમણે જોવા છતાંય ધ્યાન ન આપ્યું. તેમની નજરે માણસ કરતાં પેલા સિક્કાની કિંમત વધારે હતી.

બસ, અહીં જ માનવતાનો પરાજય થયો અને પશુતાનો વિજય થયો. ગમે તેટલી મુસીબતો પડવા છતાંય માનવતા ન ડગમગે, દાનવતા કે પશુતાનો આશરો ન લેવામાં આવે, ત્યાં જ સાચી માનવતા છે.

પંજાબની સરહદ પરના એક શહેરનો આ એક પ્રસંગ છે.

ત્યાં એક હિંદુધર્મી ડૉક્ટર કેટલાંય વર્ષોથી રહેતો હતો. ખાનગી 'પ્રેક્ટિસ' કરતો હતો. તે દિવસોમાં હિંદુઓ અને મુસ્લિમોની વચ્ચે ભયંકર હુલ્લડ ચાલતાં હતાં, હિંદુઓ અને મુસલમાનો માનવતાને તિલાંજલિ આપીને ધર્મ, જાતિ અને દેશના નામે આપસઆપસમાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવતા હતા. ગુંડાઓને પણ પોતાની પશુતાનું પ્રદર્શન કરવાનો મોકો મળી ગયો હતો. તેમણે પણ આ પ્રસંગે લૂંટફાટ ચલાવવાનો નિર્ણય કર્યો. જાનમાલની સલામતી ન રહી. તે સીધા ડૉક્ટરના ઘેર આવ્યા અને હુમલો કર્યો. ડૉક્ટરની મોટર સળગાવી મૂકી, મિલકત લૂંટી લીધી, પત્ની અને પુત્રીને જાનથી મારી નાખ્યાં અને પછી ઊપડ્યા સીધા ડૉક્ટર સાહેબના દીવાનખાનામાં. ડૉક્ટર સાહેબ ત્યાં બેઠા હતા. તેમણે આવતાંવેંત જ

કબાટ પર પથ્થરમારો શરૂ કર્યો. પથ્થરમારો થાય છે ત્યારે કાચ મારનાર તરફ જ પાછો ઊછળે છે. પરિણામે આ ગુંડાઓનાં શરીર પર કાચના ટુકડા ઊછળી ઊછળીને વાગવા લાગ્યા. તેનાથી બધા ઘાયલ થઈને ત્યાં જ ઢળી પડ્યા. ડૉક્ટર સાહેબે માનવતા ન ગુમાવી. તે શાંતિથી આ બધું જોઈ રહ્યા હતા. આ ગુંડાઓને ઘાયલ થયેલા જોઈને ડૉક્ટરના હૃદયના એકાદ ખૂણામાં પણ બદલો લેવાની વૃત્તિ ન જન્મી. ઊલટું તેમની રગેરગમાં માનવતા વહેવા લાગી. તેમણે ઊભા થઈને ઘાયલ થયેલા ગુંડાઓને સ્નેહપૂર્વક કહ્યું : 'વહાલા ભાઈઓ, તમે સહેજ પણ ગભરાશો નહીં. જે થયું, તે થઈ ગયું. હું અત્યારે જ કાચના ટુકડા બહાર કાઢીને મલમપટ્ટી લગાડું છું.' આ આ માનવતાપ્રેમી ડૉક્ટરે વાઢકાપ કરીને તેમના શરીર-માંથી કાચનાં ટુકડા કાઢી નાખ્યા, ઘા ધોઈને મલમપટ્ટી લગાડી. આ મલમપટ્ટીએ તેમના સુષુપ્ત હૃદય પર પણ મલમપટ્ટીનું કામ કર્યું હતું.

શું તમે પણ આ ડૉક્ટરની જેમ કોઈ માણસના પીડિત, શોષિત કે સુષુપ્ત દિલ પર મલમપટ્ટીનું કામ કરો છો? કડકડતી ઠંડીમાં ધ્રુજતા માણસને જોઈને તમને ઇચ્છા થઈ આવે છે ખરી કે તમારી પાસેનું વધારાનું કપડું તને આપી દો? કોઈ ગરીબ વિધવા બહેનને દુઃખી થતી જોઈને તમે તેને યથાશક્તિ મદદ કરવા પ્રેરાઓ છો ખરા? કોઈ અનાથ, નિરાધાર, નિઃસહાય કે દુઃખી

માણસનું દુઃખ ઓછું કરવા માટે તમે પ્રયત્નશીલ થાઓ છો ખરા? જો આ પ્રશ્નોનો જવાબ હકારમાં હોય, તો તમારા લોહીમાં હજી સંસ્કારોનું અસ્તિત્વ છે. જેની નસોમાં માણસાઈના ધબકારા સંભળાય છે, તે જ વ્યક્તિને સાચા માણસ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

એક ગરીબ કુટુંબ હતું. તેનું પાલન-પોષણ કરનાર એક જ વ્યક્તિ હતી. તે આખો દિવસ મહેનત કરીને આખા કુટુંબનું પૂરું કરતો હતો. એક દિવસ ધરાઈને ખાવાનું ન મળ્યું. બીજા દિવસે પણ મહેનત ન થઈ શકવાથી ભૂખ્યા રહેવું પડ્યું. ત્રીજા દિવસે પણ આ જ દશા હતી. છેવટે ભૂખના દુઃખને લીધે તે માંદો પડ્યો તેની મા ચિંતામાં પડી ગઈ. પડોશી આવી પહોંચ્યાં. કોઈએ કહ્યું: 'આને ડૉક્ટર પાસે લઈ જાઓ.' કોઈએ કહ્યું: 'આને બદામનો શીરો ખવરાવો.' કોઈએ કહ્યું: 'આને દૂધની ખીર કરીને આપો.' પરંતુ કોઈએ એમ ન કહ્યું કે, 'ઊભા રહો, આ બધી વસ્તુઓ હું લાવી આપું છું.' સૌની માનવતા નિદ્રાવસ્થામાં હતી. માની મમતા જ જાણે છે. ગળામાં ગળામાં સોનાનું એક ચકતું હતું. તે આ ચકતું લઈને ડૉક્ટર પાસે ગઈ અને કહ્યું: 'ડૉક્ટર સાહેબ, મારો એકનો એક દીકરો છે. તેના વિના અમારું ગરીબ કુટુંબ ભૂખે મરી જશે. અમે નિરાધાર થઈ જઈશું. મહેરબાની કરીને આ લ્યો અને તેને બચાવો.' ડૉક્ટરે કહ્યું: 'મા, ચાલ, હું તારી સાથે આવું છું.' તે તેની સાથે પેલી ઝૂંપડીમાં ગયો, જ્યાં પેલી

વૃદ્ધાનો લાલ સૂઈ ગયો હતો. ડૉક્ટરે તેને સારી રીતે તપાસી જોયો. તે એવા નિર્ણય પર આવ્યો કે તેને બીજો કોઈ જ રોગ નહોતો, સિવાય કે ગરીબાઈ જ તેને સૌથી મોટો રોગ હતો. પેલા ડૉક્ટરે ખીસામાં હાથ નાખ્યો અને સત્તરસો રૂપિયાની નોટો કાઢીને તેના હાથમાં આપતાં કહ્યું: 'લે, તારા રોગની દવા આ જ છે.' નોટો જોતાં જ તે એકદમ બેઠો થઈ ગયો. તેણે મા પાસે કંઈક ખાવાનું મંગાવ્યું. થોડાક સમયમાં જ તે સાજો થઈને વેપાર કરવા લાગ્યો. વેપાર જામી ગયો. તેને એક લાખ રૂપિયા નફો થયો. તેમાંથી પચાસ હજાર રૂપિયા લઈને તે ડૉક્ટર પાસે ગયો અને કહ્યું: 'તમે મારા દર્દનું સાચું નિદાન કર્યું છે. તમે માનવ નથી, મહામાનવ છો. મારા તરફથી આટલી તુચ્છ ભેટ સ્વીકારો.' ડૉક્ટરમાં કેવળ માનવતા જ નહીં, દેવત્વ પણ હતું. તેણે પચાસ હજારની નોટો પાછી આપતાં કહ્યું: 'ભાઈ! આ લઈ જા, મારે તે ન જોઈએ. મારે મારી માણસાઈનો સોદો કરવાનો નથી.' છેવટે પેલા ભાઈએ ડૉક્ટર સાહેબની ફીના અને તેમણે આપેલા સત્તરસો રૂપિયા બહુ વિનવણી કરીને પાછા આપ્યા.

આપણા દેશમાં અને વિશ્વના વિશાળ ક્ષેત્રમાં માનવતાના આવા ઉપાસકો કેટલા હશે? આમ હોવા છતાંય તેમનાં દર્શન આપણને કોઈ કોઈ વખત થઈ જાય છે ખરાં.

હિંદીના સુપ્રસિદ્ધ મહાકવિ 'નિરાલા'–તેમનું આખું નામ સૂર્યકાંત ત્રિપાઠી છે—દીન–દુખિયાંને જોઈ ને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેતાં ખચકાતા નથી. એક વખત મહાદેવી વર્માએ નિરાલાજીને ઠંડીમાં થરથરતા જોયા. મહાદેવી વર્માનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું; તેમને સમજી જતાં વાર ન લાગી કે નિરાલાજીએ તેમનો ગરમ કોટ કોઈક ગરીબને આપી દીધો હશે. મહાદેવી વર્મા તેમના માટે બીજો ગરમ કોટ સિવડાવી લાવ્યાં અને કહ્યું: 'જુઓ, આ કોટ તમારો નથી. મારો છે. તમારા શરીરનું રક્ષણ થાય તેટલા માટે જ મેં નવો તૈયાર કરાવ્યો છે. મારી રજા વિના આ કોટનો ઉપયોગ બીજું કોઈ નહીં કરી શકે.' થોડાક દિવસો પછી નિરાલાજી મહાદેવીથી દૂર ને દૂર જ રહેવા લાગ્યા; પરંતુ મહાદેવીજીની કરુણામય નજરથી કઈ વસ્તુ છાની રહી શકે? નિરાલાજીને જોતાં જ તેમણે પૂછ્યું; 'આજે તમે કોટ કેમ નથી પહેર્યો?' પહેલાં તો તેમણે ગોળ ગોળ જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ અનુભવી આંખોથી કંઈ જ અજાણ્યું ન રહી શક્યું. નિરાલાજી પણ સમજી ગયાં. તેમણે ખુલાસો કરતાં કહ્યું: 'થોડાક દિવસ પહેલાં એક નાગો ભિખારી ઠંડીથી ઠૂંઠવાતો હતો. મને થયું કે મારા કરતાં આ ભિખારીને કોટની વધારે જરૂરત છે એટલે હું પેલા નાગા માણસને કોટ ઓઢાડીને ચાલ્યો આવ્યો.'

આ છે માનવતાનું મૂર્તિમંત દૃશ્ય! માણસના હૃદયમાં માનવતા કાયમી વસવાટ કરશે, તેને એક ક્ષણ

માટે પણ ભૂલી નહીં જાય અને તેના હૃદયમાં માનવતાનો અંતર્નાદ ગુંજી ઊઠશે, ત્યારે જ આ દુનિયાનાં સુખ-શાંતિમાં વધારો થશે, ત્યારે જ ગરીબાઈનાં વાદળ વિખે-રાઈ જશે અને સુખના સૂર્યનો પ્રકાશ ઝળહળશે. ત્યારે જ માણસને અષ્ટસિદ્ધિ અને નવનિધિ પ્રાપ્ત કરવા જેટલો આનંદ થશે- અને રાષ્ટ્રો, જાતિઓ, ધર્મો અને સંપ્રદાયોના નવઘડતરનું સ્વપ્ન સાકાર સ્વરૂપ ધારણ કરશે.

[૪]

ધર્મને ઓળખ, માનવ !

ભારતવર્ષ યુગેયુગથી લોકોના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહેલું છે. પરંતુ આ આકર્ષણનું કારણ શું અનંત આકાશને આંબી જતી હિમાલયની બરફથી ઢંકાયેલી શિખરમાળાઓ છે ? અથવા ઊછળી ઊછળીને વાદળ જેવો ગંભીર અવાજ કાઢીને માણસના હૃદયને આનંદિત કરી મૂકતાં સમુદ્રનાં મોજાં છે ? કે પછી મોહક સ્મિત વેરતી પ્રકૃતિ નટીની સૌંદર્યપ્રતિભા છે ? કે પછી રણમાં ચાંદીની જેમ ચમકતી રેતી છે ? કે પછી કલકલ વહેતાં નદીઓનાં ઝરણાં છે ? કે પછી સોના, ચાંદી અને હીરાની ખાણો છે ? કે પછી પેટ્રોલ કે તેલના પાતાળ કૂવા છે ? આ એક સળગતો પ્રશ્ન છે. તમારે તેનો જવાબ આપવાનો છે. જો તમે આ બાહ્ય વૈભવ પરથી જ ભારતની કિંમત આંકતા હો, તો મારે કહેવું જોઈએ કે તમે ભારતવર્ષના આત્માને નથી ઓળખતા. તમે કેવળ શરીરનું કે ભૌતિક પદાર્થોનું જ અવલોકન કર્યું છે, તેને જ વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે.

ભારતવર્ષ, જેને સમગ્ર વિશ્વના આધ્યાત્મિક ગુરુ થવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડયું છે અને સ્વર્ગમાં રહેનારા દેવો પણ જેની મોટાઈનાં ગીત ગાય છે એટલું જ નહીં પરંતુ જ્યાં જન્મ લેવા માટે વલખાં મારે છે; તે શું આ બાહ્ય વૈભવને લીધે જ? બાહ્ય વૈભવની છાંટ તો આપણને એશિયાના બીજા ભાગોમાં અને યુરોપ, અમેરિકા જેવા બીજા ખંડોમાં પણ નજરે પડી શકે છે. ખરું જોતાં આ બાહ્ય વૈભવને લીધે જ ભારતવર્ષનું મહત્ત્વ નથી. ભારતવર્ષનું મહત્ત્વ તેના ધર્મપ્રાધાન્યને લીધે છે. અહીંની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના કણેકણમાં ધર્મ સમાયેલો છે. ભારતવર્ષનું સ્મરણ થતાં જ આપણને ધર્મનું સ્મરણ થઈ આવે છે. જો કોઈ પાશ્ચાત્ય વિચારક સમક્ષ કોઈ યોજના રજૂ કરવામાં આવશે તો તે એમ જ કહેશે કે આ યોજનાથી મારું આયુષ્ય વધશે ખરું? પરંતુ આ યોજના મારા ધાર્મિક આચાર-વિચારોને અનુકૂળ છે? તેને મારા ધર્મ સાથે સંબંધ છે? જો કોઈ યોજનામાં ધર્મની છાંટ નહીં હોય, તો તેનો તે એકદમ સ્વીકાર નહીં જ કરી લે.

ભારતના લોકોની આ ભવ્ય ભાવનાને લીધે જ હજારો ધર્મતીર્થંકરો, ધર્મપ્રવર્તકો અને પેગંબરોએ અહીં જન્મ લીધો, ધર્મનો સંદેશો લઈને હજારો ધર્મપ્રાંતકો પરદેશથી અહીં આવ્યા. ભારતની ધરતીએ તેનો સંદેશ ઝીલ્યો, જીવનમાં ઉતાર્યો અને ફાલવા-ફૂલવાની તક આપી. તેમનાં ધર્મવચનોનો તેણે સ્વીકાર કર્યો. આ કારણને લીધે

જ ભારતમાં હજારો ધર્મો અને સંપ્રદાયો છે. ઘેર ઘેર જુદા જુદા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનો શંભુમેળો પણ છે. પિતા વૈષ્ણવ હોય છે અને પુત્ર શૈવ હોય છે, માતા રામની પૂજા કરે છે અને પુત્રી કૃષ્ણની, પુત્રવધૂ જૈન ધર્મ પાળે છે અને પૌત્ર સાહેબ બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયી છે. ભારતના પ્રત્યેક ઘરમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ કોઈ ને કોઈ ધર્મ પાળતી હશે. ધર્મ ન પાળતી હોય એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ નહીં હોય.

એક પાશ્ચાત્ય વિચારકે ભારતની મુસાફરી કર્યા પછી મુસાફરીનાં સંસ્મરણો આલેખતાં લખ્યું હતું: 'ભારતવર્ષ ધર્મના સંગ્રહસ્થાન જેવો છે. આ સંગ્રહ-સ્થાનમાં કોઈ ફ્રાન્સનું પક્ષી છે, તો કોઈ જર્મનીનું; કોઈ રશિયાનું પક્ષી છે, તો કોઈ અમેરિકાનું; કોઈ ઇંગ્લેન્ડનું છે, તો કોઈ અરબસ્તાનનું; કોઈ અફઘાનિસ્તાનનું છે, તો કોઈ પાકિસ્તાનનું. જેવી રીતે પ્રદર્શનમાં રંગબેરંગી પક્ષીઓ હોય છે તેવી જ રીતે ભારતવર્ષમાં જુદા જુદા પ્રકારના ધર્મો પણ છે. કોઈ પૂજાને વધારે મહત્ત્વ આપે છે, તો કોઈ સ્વાધ્યાયને, કોઈ ટીલાં-ટપકાંને તો કોઈ દાઢી-ચોટલીને, કોઈ રંગબેરંગી વસ્ત્રોને તો કોઈ સફેદ, કાળાં કે ભગવાં વસ્ત્રોને.

હા, ભારતવર્ષ ધર્મોનું મિલન સ્થળ છે. અહીં ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી, શીખ, પારસી, જૈન, બૌદ્ધ અને વૈષ્ણવ ધર્મમાં માનનારા કેટલાય લોકો છે. પરંતુ અહીંના

બધા જ ધર્મોએ મોક્ષને સાધ્ય બનાવીને તેના સાધન તરીકે ધર્મને માન્યો છે.

આ એક વૈજ્ઞાનિક સત્ય છે કે જે વસ્તુ જેટલી વધારે સહેલી અને જાણીતી હોય છે, તેની વ્યાખ્યા તેટલી જ વધારે મુશ્કેલ અને આંટીઘૂંટીવાળી હોય છે. માણુસ રાત-દિવસ ધર્મધર્મ કહીને બૂમો મારે છે, પરંતુ ધર્મ શું છે ? અધર્મ શું છે ? ધર્મ કોને કહેવાય અને અધર્મ કોને કહેવાય ? આ બધાનું તેને બહુ જ ઓછું જ્ઞાન હોય છે. વિશ્વના પ્રાંગણુમાં જે જે દાર્શનિકો આવ્યા છે, વિચારકો આવ્યા છે, વ્યાખ્યાકારો આવ્યા છે, ધર્મસંસ્થાપકો કે ધર્મતીર્થંકરો આવ્યા છે, તે બધાંએ 'ધર્મ' શબ્દ પર જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણુથી વિચાર કર્યો છે. મનન કર્યું છે. તેના પરિણામે દુનિયામાં ધર્મ શબ્દની કેટલીય પરિભાષાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. લૉર્ડ મોર્લેને એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે, ધર્મની લગભગ એક હજાર વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવી છે. આ સંખ્યામાં પણુ બધા જ ધર્મોનો સમાવેશ નથી થતો. જૈન અને બૌદ્ધ જેવા ભારતવર્ષના પ્રસિદ્ધ ધર્મો આ વ્યાખ્યાઓની બહાર જ રહી જાય છે. આ રીતે ધર્મશબ્દનો ધર્મશબ્દનો અનેક અર્થમાં પ્રયોગ થયો છે, જુદીજુદી વ્યાખ્યાઓ થઈ છે, સ્થળેસ્થળે ધર્મ શબ્દના જુદાજુદા અર્થ થાય છે. ધર્મનું એવું કોઈ સર્વમાન્ય

લક્ષણ નથી કે જેનો દુનિયાના બધા જ લોકોએ સ્વીકાર કર્યો હોય.

કોઈ કહે છે: 'સ્નાન કરવું તે ધર્મ છે.' કોઈ કહે છે: 'લાંબી ચોટલી રાખવી તે ધર્મ છે.' કોઈ કહે છે: 'બ્રાહ્મણને દાન આપવું તે ધર્મ છે.' કોઈ કહે છે: 'ટીલાં-ટપકાં કરવાં તે ધર્મ છે.' કોઈ વિષ્ણુપૂજાને ધર્મ માને છે, તો કોઈ જિનપૂજાને. કોઈ માને છે ચર્ચમાં જઈ પ્રાર્થના કરવી તે ધર્મ છે. કોઈ એમ માને છે કે મસ્જિદમાં જઈને નમાજ પઢવી તે ધર્મ છે. કોઈ દેવ-સ્થાનમાં જઈ સ્તોત્ર કે આરતી બોલે છે. કોઈ ગીતાપાઠ કરે છે. કોઈ મનસ્વીને માંસ ખાવામાં, બકરાનો બલિ ચઢાવવામાં અને લોહીની નદીઓ વહેવડાવવામાં ધર્મનાં દર્શન થાય છે. કોઈ પ્રસાદ આરોગે છે. કોઈ શરાબ ભેટ ધરે છે. કોઈ પિતૃતર્પણ કરે છે. કોઈ બ્રાહ્મણોને લાડુ જમાડે છે. કોઈ વળી કહે છે કે બીજી જાતના લોકોનો સંસર્ગ રાખવાથી પણ ધર્મનો નાશ થાય છે. કોઈ કહે છે કે કાફર સાથે વાત કરવાથી પણ ધર્મનો વિનાશ થાય છે. સામાન્ય માણસ તો મૂંઝવણમાં જ પડી જાય છે કે આ ધર્મ કઈ બલા છે? સામાન્ય માણસોની વાત જવા દઈએ. મોટામોટા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ ધર્મનો નિર્ણય નથી કરતા. આ લોકો પણ કહે છે:

'तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्नाः नैको मुनिर्यस्य वचःप्रमाणम् ।
धर्मस्यतत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥'

તર્કથી ધર્મનો નિર્ણય કરવાનો હોય, તો તેનાથી પણ વધારે જોરદાર તર્ક (દલીલ) પહેલા તર્કને તોડી પાડે છે. તર્કને હથિયાર સાથે સરખાવી શકાય. તે અંદરો અંદર લડ્યા કરે છે. તર્ક તળિયા વિનાના લોટા જેવો છે. તેનાથી ધર્મનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. શ્રુતિઓમાં પણ પરસ્પરવિરોધી વચનો મળી આવે છે. એક શ્રુતિ એક રાગ આલાપે છે, બીજી તેનાથી ઊલટો જ સૂર કાઢે છે. આ રીતે શ્રુતિઓમાં પણ ધર્મનો આખરી નિર્ણય લઈ શકતી નથી, કારણ કે સ્મૃતિઓ પણ દેશ, કાળ અને સંયોગોને આધારે રચાયેલી છે. સ્મૃતિઓમાં પણ પરસ્પરવિરોધી વાક્યો મળી આવે છે. એક સ્મૃતિ એક વાતનું સમર્થન કરે છે. બીજી સ્મૃતિ આ જ વાતને તોડી પાડે છે. આ કારણને લીધે સ્મૃતિઓ પણ વિવાદાસ્પદ હોવાને લીધે ધર્મનો કોઈ નિર્ણય લઈ શકતું નથી. અમુક જ મુનિના શબ્દોને પ્રામાણિક કે આધારભૂત ન જ માની શકાય, કારણ કે તે પણ તેમના જમાનાને અનુસરીને જ બોલ્યા હશે. પોતપોતાના જમાનાની સામાજિક સ્થિતિ જોઈને તેમણે ધાર્મિક વિધિનો ઉપદેશ આપ્યો. એક જણે બતાવેલી ધાર્મિક વિધિ બીજા સાથે સહેજ પણ મેળ ખાતી નથી. આ કારણને લીધે મુનિઓનાં વચન પરથી પણ ધર્મનો આખરી નિર્ણય થઈ શકતો નથી. છેવટે થાકીને વ્યાસજીએ કહ્યું : 'ભાઈ! ધર્મનું તત્ત્વ તો બુદ્ધિની ગુફામાં સંતાયેલું છે. અંધકાર પ્રસરે છે ત્યારે તેનાં દર્શન થતાં જ નથી. આ કારણને

લીધે જે રસ્તે મહાપુરુષો ગયા હોય, તે જ રસ્તાને ધર્મનો માર્ગ ગણી લેવો જોઈએ.'

હા આ પણ સાચો નિર્ણય નથી. જે રસ્તે મોટા માણસો આગળ વધ્યા હોય, તે જ રસ્તે ઘેટાની જેમ આગળ વધવું તે હાસ્યાસ્પદ છે. બુદ્ધિને તાળું વાસીને વગર જોયે-વિચાર્યે આગળ વધવું તે વાજબી છે? ભગવાન મહાવીર જેવા તત્ત્વચિંતકે તો ધર્મતત્ત્વનો સહેજ પણ સંશયાત્મક સ્થિતિમાં પડ્યા વિના જ, નિર્ણય આપી દીધો :

'પન્નાસમિક્ખએ ધમ્મતત્તં તત્તવિણિચ્છિયં.'

વાસ્તવિકતાની કસોટી પર પરખાયેલા ધર્મતત્ત્વની સદ્અસદ્ વિવેકશીલ બુદ્ધિથી જ સમીક્ષા થઈ શકે છે.

હવે આપણે એ પણ વિચાર કરવો પડશે કે પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, મહાપુરુષો અને તીર્થંકરોએ ધર્મ શબ્દની કઈ પરિભાષા પ્રયોજી છે. સૌ પ્રથમ ધર્મના વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થને લઈએ તો धारणात् धर्मः। જે ધારણ કરવામાં આવે અથવા दुर्गतौ प्रपतन्तमात्मानं धारयतीति धर्मः। દુર્ગતિમાં પડતાં આત્માને જે પકડી રાખે છે તે ધર્મ છે. આ રીતે ધર્મના બે અર્થ નીકળે છે. આ બન્ને અર્થોનો ભાવાર્થ એ થાય છે કે, 'એવા નિયમો, એવા સદ્ગુણો, એવા રીતરિવાજો કે એવાં સત્કાર્યો, એવી નીતિ અને એવા આચારો, જે દુર્ગતિમાં પડતાં આત્માને બચાવે

અને સુખ તરફ દોરી જાય, તે ધર્મ છે. આ જ દૃષ્ટિકોણ નજર સમક્ષ રાખીને શાસ્ત્રકારે ધર્મનો અર્થ કર્યો છે:

'यतोऽभ्युदयनिः श्रेयस सिद्धिः स धर्मः'

જે શબ્દોથી, જે આચરણથી કે જે નીતિનિયમોથી માનવસમાજની–લોક–પરલોકની કલ્યાણસિદ્ધિ થાય તે ધર્મ છે. સ્વર્ગસ્થ કિશોરલાલ મશરૂવાળાના શબ્દોમાં કહીએ તો 'જેનાથી સમાજનું પાલનપોષણ, રક્ષણ અને સત્ત્વ-સંવર્ધન થઈ શકે તે ધર્મ છે.' જૈનશાસ્ત્રના મહાન આચાર્ય કુન્દકુંદે 'वत्थु सहावो धम्मो'–વસ્તુના સ્વભાવને ધર્મ કહ્યો છે. પ્રત્યેક વસ્તુનો પોતપોતાનો સ્વભાવ હોય છે. આ સ્વભાવને જ આ વસ્તુનો ધર્મ માનવામાં આવે છે. અગ્નિનો સ્વભાવ ઉષ્ણતા છે અને પાણીનો સ્વભાવ શીતળતા છે. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અહીં વસ્તુના ગુણધર્મને, સ્વભાવને ધર્મ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ વિશ્વના માનવ-સમાજની દૃષ્ટિએ આ પરિભાષા પ્રમાણે ધર્મનો અર્થ થશે—'સમગ્ર વિશ્વના માનવસમાજમાં આત્માનું મૂળ સ્વભાવે રહેવું તે.' ભાવાર્થ એ છે કે માનવસમાજમાં સુવ્યવસ્થાની સ્થાપના થવાથી અને તેના વિચાર, આચાર અને વૃત્તિઓથી જ સમાજ અસલ સ્વરૂપ ટકી શકે છે અને તેનાથી જ સુખમાં વધારો કલ્યાણ કે અન્ય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં ધર્મને 'રિલીજીઅન' કહે છે. 'રિ'=પાછળ અને 'લીજીઅન'=બાંધવું. અર્થાત્ સદ્-

વિચારોમાં આત્માને બાંધવો તે. તેને અનુબંધ પણ કહી શકાય. જયાં આત્મા સદ્‌વિચારોથી બંધાય છે, ત્યાં સમાજમાં અવ્યવસ્થા નથી થતી, દુઃખમાં વધારો નથી થતો અને લડાઈ–ઝઘડા નથી થતા. કેન્ટના શબ્દોમાં 'પોતાનાં બધાં જ કર્તવ્યોને ઈશ્વરનો આદેશ માનવો' એ જ ધર્મ છે.' હેગલની માન્યતા પ્રમાણે 'મગજની મર્યાદામાં રહેનારા અમર્યાદ સ્વભાવનું જ્ઞાન એ જ ધર્મ છે' મેયર્સે ધર્મની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે: 'માનવ આત્માનો બ્રહ્માંડવિષયક સ્વસ્થ અને સામાન્ય ઉત્તર.' માનસશાસ્ત્રી આમેસે ધર્મની વ્યાખ્યા બાંધી: 'ઈશ્વર સાથે પ્રેમ કરવો તે.' મકટાગાર્ટે ધર્મનું લક્ષણ વર્ણવ્યું: 'ચિત્તનો તે ભાવ જેની મારફત આપણે જગત સાથે એક પ્રકારનો મેળ અનુભવીએ છીએ.' જેમ્સ ફ્રેજરે ધર્મનો વિલક્ષણ જ અર્થ કર્યો છે. તેના શબ્દોમાં 'ધર્મ માણસથી ઊંચી ગણાતી પેલી શક્તિઓની ઉપાસના છે, જેને કુદરતી વ્યવસ્થા અને માનવજીવનનું માર્ગદર્શન આપનારી, નિયંત્રણ કરનારી માનવામાં આવે છે.

આ બધાં લક્ષણો પર વિચાર કરવાથી એવો નિર્ણય થઈ શકે છે કે ધર્મ એ પ્રત્યેક માણસ માટે જ નહીં, પરંતુ પ્રત્યેક પ્રાણીના ઉત્કર્ષ માટે, સુખમાં અભિવૃદ્ધિ માટે અને પાલનપોષણ માટેની એક વ્યવસ્થાનું નામ છે.

ધર્મ માનવજીવનને સુખી, સ્વસ્થ અને શાંત બનાવવા માટે એક વરદાન લઈને જ દુનિયા પર જન્મેલો

છે. હૃદયમાં પ્રવેશેલી દાનવી વૃત્તિઓને ધર્મ દૂર હડસેલે છે અને માનવતાની સ્થાપના કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહું તો ધર્મ દાનવને માનવ બનાવે છે અને માનવને દેવ. ધર્મ વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના કૂટ પ્રશ્નોનો ઉકેલ શોધી આપે છે. તે વ્યક્તિ, સમાજ અને દુનિયાની માનસિક બીમારીનો ઇલાજ કરે છે. તે આંતરિક વિકારો પર નિયંત્રણ રાખે છે. આ કારણને લીધે માણસ મૃત્યુલોકમાં સ્વર્ગ ઉતારી શકે છે. આ કારણને લીધે માણસ જગતનાં અન્ય પ્રાણીઓ સાથે સંબંધ બાંધીને પોતાની ફરજ બજાવી શકે છે. આ કારણને લીધે જગતનો વહેવાર સરળતાથી ચાલે છે. આ કારણને લીધે સમાજમાં સુખ અને શાંતિનો ફેલાવો થાય છે.

મહામાત્ય ચાણક્યના શબ્દોમાં 'सुखस्य मूलं धर्मः । -બધાં સુખોનું મૂળ ધર્મ છે.' તે માણસનાં વિખૂટાં હૃદયને એક કરે છે, બગડતા સંબંધોને સ્થિર કરે છે, વેરવિખેર થતી વ્યવસ્થાને યથાસ્થાને લાવી મૂકે છે. જુદી જુદી માન્યતાઓને એક ધ્યેય તરફ દોરી જાય છે. ધર્મ દુનિયા માટે અમૃત છે. માનવજગત માટે આશીર્વાદરૂપ છે, સંસ્કૃતિને ઘડે છે અને જીવન ઘડવામાં સહાયરૂપ થાય છે. માનવજીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ધર્મની પ્રબળ પ્રેરણા વિના સફળતા કે સિદ્ધિ મળતી નથી. આ ક્ષેત્ર રાજદ્વારી હોય કે આર્થિક હોય, સામાજિક હોય કે સાંસ્કૃતિક હોય, શિક્ષણવિષયક હોય કે ધર્મવિષયક હોય, બધે જ ધર્મના

પ્રવેશ વિના સાચી કાર્યસિદ્ધિ દુર્લભ છે. જીવનના હરકોઈ ક્ષેત્રમાં ધર્મનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે જ જગતમાં સ્વર્ગીય આનંદના ફૂવારા વછૂટે છે, જગતમાં સ્વર્ગીય સંગીતનું માધુર્ય પ્રસરે છે.

પરંતુ દુઃખની વાત છે કે આજનો માનવી ધર્મના સાચા રહસ્યને ભૂલી ગયો છે અને ભૂલતો જાય છે. એક વ્યક્તિ જીવવાની આશા રાખતી હોય, પરંતુ શ્વાસોચ્છ્વાસ ન લે, તે કેવી રીતે બની શકે? આ જ રીતે જે વ્યક્તિ, સમાજ કે દુનિયા પોતાના અસ્તિત્વને સુપેરે ટકાવી રાખવાની ઇચ્છા રાખે, પોતાનું જીવન સુખશાંતિથી પસાર કરવાની ઇચ્છા રાખે, તે જો ધર્મરૂપી પ્રાણની અવગણના કરે, ધર્મને ભૂલી જાય, તો તેનું સુખશાંતિપૂર્ણ અસ્તિત્વ જોખમાતું નથી? એટલા માટે જ વૈદિક ધર્મના મહાન ઋષિએ આખી દુનિયાને ચેતવણીનો સૂર સંભળાવ્યો :

'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा।'

ધર્મ સમગ્ર જગતનું પ્રતિષ્ઠાન છે, આધાર છે, પ્રાણ છે. જો માનવજાતિમાં ધર્મ હોય તો તેનું અસ્તિત્વ છે, શંકાસ્પદ છે. જો આપણે ધર્મને સુરક્ષિત રાખીશું, તો તે આપણું–માનવજાતિનું રક્ષણ કરશે અને જો આપણે ધર્મને ગુમાવી બેસીશું, તેની અવગણના કરીશું, તેનો નાશ કરીશું, તો ધર્મ આપણું અસ્તિત્વ મિટાવી દેશે. મહાભારતના વનપર્વમાં વેદવ્યાસજીએ આ જ વાત કહેલી છે :

'धर्म एवं हतो हन्ति धर्मो रक्षित रक्षितः।'

આ જ વસ્તુને હું વધારે સ્પષ્ટ કરું છું. માની લો કે એક ક્ષેત્ર એવું છે કે જ્યાં કોઈ માણુસ ધર્મનું નામ પણુ નથી જાણુતો, તેનામાં ધર્મની ભાવના પણુ નથી, તેના જીવનમાં ધર્મનું આચરણુ પણુ નથી. આ ક્ષેત્રના લોકોને ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવનાર કોઈ ધાર્મિક વ્યક્તિ પણુ તેમની વચ્ચે નથી. ધર્મના અજ્ઞાનને લીધે જ આ લોકો પોતાનું કર્તવ્ય બજાવી શકતા નથી, નીતિનિયમો ઘડી શકતા નથી, તેમના અંદરો અંદરના વ્યવહારની મર્યાદા બાંધી શકતા નથી. બધા અરસપરસ ઝઘડા કરે છે, ખાવાની વસ્તુઓ એકબીજા પાસેથી પડાવી લે છે, નાની સરખી વાતમાં ખૂન કરવા તૈયાર થઈ જાય છે, ચોરી અને લૂંટફાટ કરે છે, કોઈ માંદું હોય છે ત્યારે કોઈ સેવા-ચાકરી કરતું નથી કે મદદ કરતું નથી. ગમે તે માણુસ ગમે તે સ્ત્રી સાથે રહે છે, કોઈ બીજાની જરૂરિયાત પર ધ્યાન આપતું નથી અને પોતાની પાસે જ વધારેમાં વધારે સંઘરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. નથી કોઈને ઈશ્વરનો ડર કે નથી કોઈને નરકનો ભય. કોઈને સ્વર્ગનો મોહ પણુ નથી, સૌને કેવળ જીવનના અસ્તિત્વની જ પડી છે. તમે જ કહો કે આ સંયોગોમાં માનવસમાજની શી દશા હશે? તેમનું અસ્તિત્વ સુરક્ષિત રહી શકે ખરું? તેમનું પાલનપોષણુ સારી રીતે થઈ શકે ખરું? તેમના હૃદયમાં બીજાઓ પ્રત્યે સારી કે નિઃસ્વાર્થ લાગણીઓ જન્મી શકે

ખરી ? આ લોકો પોતે સુખી થઈ શકશે કે બીજાને સુખી કરશે ખરા ? આ બધા સવાલોનો જવાબ સ્પષ્ટપણે નકારમાં છે. હવે તમને ધર્મનું માહાત્મ્ય, ધર્મનો ચમત્કાર અને ધર્માવતરણનું રહસ્ય સમજાયું હશે. આ ક્ષેત્રના લોકોમાં જો ધર્મ હોત, તો તેમણે નીતિનિયમો ઘડી કાઢ્યા હોત, તેમના પરસ્પર વ્યવહારની મર્યાદાઓ બાંધી હોત, તેમની ફરજો નક્કી કરી હોત, તેમની મનોવૃત્તિ પર નિયંત્રણ મૂક્યું હોત. આ પ્રમાણે થતાં ધર્મે તેમના જીવનમાં સ્વર્ગીય સૌંદર્ય ખડું કરી દીધું હોત. સૌ કોઈ સહકારથી, પ્રેમથી અને સહાનુભૂતિથી રહેતું હોત. સૌને વિનિમય (Exchange) અને વિનિયોગ (Give & Take)-ના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો હોત. કોઈ પારકી વસ્તુને પચાવી પાડવાની જ ન સેવતું હોત. કોઈ વધારે સંગ્રહ ન કરતું હોત. લગ્નજીવનની મર્યાદા હોવાને લીધે પારકાની સ્ત્રી તરફ મા-બહેનની નજરે જ જોવાનું હોત. આ રીતે તેમના સામાજિક જીવનમાં સુખનો સાગર હિલોળે ચડ્યો હોત. આ છે धर्मो रक्षति रक्षितःનું રહસ્ય !

એટલા માટે ધર્મનું રહસ્ય જાણી લો, તેની ઉપયોગિતાને હૃદયમાં ઉતારોની તેની વ્યાવહારિક બાજુને અનુસરો. કેવળ 'ધર્મ-ધર્મ' એવી બૂમો મારવાથી ધર્મ જીવનમાં નથી આવી જતો. ધર્મ આચરણની વસ્તુ છે, તે પ્રદર્શનની વસ્તુ નથી. તે આડંબર અને છીછરા દેખાવની જ વસ્તુ નથી.

આજકાલ દુનિયામાં એક નવું જ સૂત્ર બોલાવા માંડ્યું છે-ધર્મોની વિરુદ્ધમાં ! એક વર્ગ એવો છે કે જે ધર્મને અને ધર્મના નામને ફૂંકી મારવા ઇચ્છે તે કહે છે: 'આ ધર્મે જ આખી દુનિયાનું સત્યાનાશ કાઢ્યું છે, ધર્મોએ માનવજાતને અંદરો અંદર લડાવી મારી છે. આ કારણને લીધે તેના મૂળ જ કાઢી નાખવાં જોઈએ.' ખરું જોવા જઈએ તો આ લોકોના શબ્દોમાં પણ કંઈક તથ્ય છે, તે વાતનો ઇન્કાર કરી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આવા લોકો ધર્મના મૂળ સ્વરૂપને જાણતા જ નથી, ધર્મનું રહસ્ય સમજતા જ નથી. એ લોકો ધાર્મિક પંથોને, સાપ્રદાયોને અને ધર્મના નામે ચાલતી નિષ્પ્રાણ ક્રિયાઓને જ ધર્મ માની બેઠા છે, આ બધા પંથો અને સંપ્રદાયોમાં ચાલતા ખટરાગો, ઝઘડા અને ઈર્ષ્યાખોરી જોઈને જ તે કહેવા લાગે છે: 'મારો ગોળી આ-ધર્મને !

ધર્મ નિષ્પ્રાણ ક્રિયાઓમાં નથી, વગર સમજ્યે-વિચાર્યે ભૂખ્યા-નાગા રહેવામાં નથી, અમુક પ્રકારનો પોશાક ધારણ કરવામાં જ ધર્મ નથી, અમુક પ્રકારનાં ટીલા-ટપકાં કરવામાં જ ધર્મ નથી. ધર્મ રસોડામાં નથી, લાંબા લાંબા ઉપદેશોમાં પણ નથી, સ્વર્ગના નામની હૂંડી લખવામાં ધર્મ નથી, સ્વર્ગનો બગીચો બતાવવામાં ધર્મ નથી, કોઈની પાછળ બળી મરવામાં કે આંસુ સારવામાં ધર્મ નથી, સમજ્યા વિના શાસ્ત્રો ગોખવામાં ધર્મ નથી,

છળપ્રપંચની કમાણીનું દાન કરવામાં ધર્મ નથી, વિશ્વાસ-ઘાત કરવામાં ધર્મ નથી. મંદિર, મસ્જિદ, દેવળ સ્થાનક, ઉપાશ્રય, મઠ, ગુરુદ્વારા કે રામદ્વારા જેવાં સ્થળોમાં જ ધર્મ નથી. ધર્મ હૃદયમાં છે, જીવનમાં છે અને સત્કાર્યો અને સુવિચારોમાં જ છે. ધર્મ અહિંસાનાં છે, સત્ય આચરણમાં છે, પ્રેમમાં છે, ન્યાયમાં છે, સદાચારમાં છે અને સદ્‌વિચારોમાં છે. ધર્મ પોતાની જાતને જાણવામાં, ઓળખવામાં અને સમજવામાં છે. ધર્મ સૌના હિતમાં પોતાનું હિત સમજવામાં છે. ધર્મ જવાબદારી અને કર્તવ્ય-પાલનમાં છે. ધર્મ શ્રીમંતાઈ–ગરીબાઈ, નાત–જાત, સાંપ્રદાયિકતા અને પ્રાંતીયતાના ભેદોનું અભિમાન ટાળ-વામાં છે. ધર્મ ગરીબ લોકોને છોતી સરસા ચાંપવામાં છે. ધર્મ પ્રમાણિકતાથી વ્યવહાર સાચવવામાં છે, ધર્મ સત્ય અને અહિંસાના પાલનમાં છે, ધર્મ બોલ્યા પ્રમાણે કરી બતાવવામાં છે. ધર્મ રૂઢિઓ અંધશ્રદ્ધાઓ, ખોટા રીતરિવાજો અને ખોટા સંસ્કારોને હાંકી કાઢવામાં છે. ધર્મ ગમે તેવા કપરા સંજોગોમાં પણ નીતિમત્તાનું પાલન કરવામાં છે, ધર્મ મનની નિર્મળતા, પવિત્રતા અને સ્વ-તંત્રતામાં છે, ધર્મ સમાજ પાસેથી ઓછામાં ઓછું લઈને વધારેમાં વધારે આપવામાં છે, એક જ વાક્યમાં કહું તો ધર્મ 'અહિંસા સંજમો તવો' છે. ધર્મ તે વિચાર, વચન કે આચરણ છે, જેનાથી જગતના સુખને આંચ આવતી નથી.

આ શબ્દોને કોઈ પણ વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર કે વર્ગ ખોટા નહી કહે, કારણ કે આ શબ્દો જીવનની મૂળભૂત બાબતોને સ્પર્શતા છે. તેના વિના જીવનમાં એક ક્ષણ પણ ચાલી શકાતું નથી. હા, એક વાત જરૂર સાચી છે કે આજકાલના જુદા જુદા 'ટ્રેડ માર્ક' લાગેલા ધર્મો વિલક્ષણ જ છે અને તેમનાં જૂનાં-નવાં કરતૂતો જોઇને ઘૃણા જન્મે તે સ્વાભાવિક છે. આ જ ધર્મોના નામે, પંથો અને સંપ્રદાયોના નામે લોકે . જીવતા સળગાવી મૂકવામાં આવ્યા છે. આ જ ધર્મોના નામે છળકપટ, દ્વેષ, ઝઘડા, પાખંડ, વિશ્વાસઘાત, અન્યાય, અત્યાચાર અને વ્યભિચાર પણ આદરવામાં આવ્યો છે. ધર્મના નામે હજારો અને લાખો માણસોને સ્વર્ગની હુંડીઓ લખીને છેતરવામાં આવ્યા છે, ધર્મના નામે અંદરોઅંદર લોહીની નદીઓ વહેવડાવવામાં આવી છે, ધર્મના નામે ભોળી સ્ત્રીઓનાં શિયળ લૂંટીને તેમનાં જીવન નરકમય બનાવવામાં આવ્યાં છે. આવા ધર્મો પ્રત્યે ખરેખર નફરત થાય છે. પરંતુ આપણે એક હકીકત સ્પષ્ટપણે સમજી લેવી જોઈએ કે જૈન, બૌદ્ધ, વૈદિક, હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી ઇત્યાદિ વિશેષણો લગાડેલા ધર્મો અહિંસા, સત્ય ઇત્યાદિની જેમ ધર્મો નથી. આ તો એક પ્રકારનો સમાજ છે, સંઘ છે, સંપ્રદાય છે કે તીર્થ છે, લેબલ છે, સાંપ્રદાયિક ટ્રેડ માર્ક છે, ધર્મનો પોષાક છે; કારણ કે ભગવાન મહાવીરે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અહિંસા, સંયમ અને તપને જ ધર્મનું નામ આપ્યું છે.

આ કારણને લીધે આપણે ધર્મને અહિંસા, સત્ય ઇત્યાદિ સદ્‌ગુણો, સર્વનું કલ્યાણ કરી શકે તેવી વસ્તુ તરીકે ગણવો જોઈએ. બધાંનું હિત કરી શકે તે વાતને જ અનુસરવી જોઈએ. તમારો જન્મ કોઈ પણ સંપ્રદાય પંથ કે અમુક વિશેષણવાળા ધાર્મિક કુટુંબમાં ભલે થયો હોય, પરંતુ અહિંસા અને સત્ય જેવા ધર્મનું પાલન કરવાથી કંઈ જ નુકસાન થવાનું નથી, કંઈ જ પત્યવાય જેવું રહેતું નથી. સત્ય સત્ય જ રહે છે. તેના પર આ હિંદુનું સત્ય, આ જૈનનું સત્ય કે આ મુસલમાનનું સત્ય એવા ટ્રેડ માર્ક લાગતા નથી. પોતાના પુત્ર પ્રત્યેના મુસલમાન માતાના પ્રેમમાં અને હિંદુ માતાના પ્રેમમાં કોઈ તફાવત હોય છે ખરો? તેના પર કોઈ છાપ લાગે છે કે આ પ્રેમ ઓછો છે અને આ પ્રેમ વધારે છે?

એટલા માટે તમારે આ નકદ ધર્મના સદ્‌ગુણોનું, સ્વભાવનું અને સ્વકર્તવ્યનું પાલન કરવું જોઈએ. તેને છોડવો ન જોઈએ!

કેટલાક મહાપુરુષોનું એમ કહેવું છે કે ધર્મ તો પરલોકની વસ્તુ છે. અહીં અમુક ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરશો, તો સ્વર્ગમાં તેનું અનેકગણું ફળ મળશે, કારણ કે ધર્મ આ પૃથ્વીલોકની વસ્તુ નથી. પરંતુ આ એક નર્યો ભ્રમ જ છે. જે ધર્મ આ લોકમાં ફાયદો નથી કરતો, આ લોકમાં સુખનો માર્ગ નથી બતાવતો, તે પરલોકમાં શું લાભદાયી થવાનો છે? ખરું જોતાં તો ધર્મ આ લોક

અને પરલોક બંનેને માટે કલ્યાણકર્તા છે, સુખકર્તા છે. એટલા માટે જૈન શાસ્ત્રમાં ધર્મફળનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે :

'ઇહલોય પરલોય હિયાએ, સુહાએ, નિસેયસ્સાએ, અણુગામિયત્તાએ ભવઈ.' સાએ,

અર્થાત્ ધર્મ માનવજીવનના આ લોક અને પરલોકના હિતને માટે, સુખને માટે, કલ્યાણને માટે અને શક્તિશાળી બનાવવા માટે છે અને આ લોકમાં પાળવામાં આવેલો ધર્મ પરલોકમાં પણ અનુગામી બને છે.

જેવી રીતે કુદરતના પદાર્થો—સૂર્ય, ચંદ્ર, પાણી, પવન અને પૃથ્વી ઇત્યાદિનો સૌ કોઈ ઉપયોગ કરી શકે છે, તેવી જ રીતે ધર્મનો પણ સૌ કોઈ ઉપયોગ કરી શકે છે. તે કોઈ અમુક જ વ્યક્તિ, અમુક જ સંપ્રદાય, અમુક જ સમાજ, અમુક જ પંથ કે અમુક જ રાષ્ટ્રના ઇજારામાં નથી. ધર્મનાં દ્વાર સૌને માટે ખુલ્લાં છે. પછી ભલે તે ગમે તે દેશનો હોય, ગમે તે પોશાક પહેરતો હોય, ગમે તે જ્ઞાતિનો કે ગમે તે પ્રાંતનો હોય.

ધર્મનું પાલન કે ધર્મનો જીવનમાં ઉપયોગ ગમે તે સમયે અને ગમે તે સ્થળે કરી શકાય છે અને કરવો જોઈએ. કેટલાક લોકોએ ધર્મને ઉપાશ્રય, મંદિર, સ્થાનક, દેવળ, મસ્જિદ, ગુરુદ્વારા કે રામદ્વારા જેવાં સ્થળોએ કેદમાં પૂરી દીધો છે. તેને બહારની હવા લાગવા જ દેતા નથી. પરંતુ આ સૌથી મોટી ભૂલ છે કે ઉપાશ્રય ઇત્યાદિમાં હોય ત્યાં સુધી ધર્મ જીવતો રહે અને તેમાંથી

બહાર નીકળતાં જ પોબારા ગણી જાય. દુકાનમાં ધર્મ ન હોય, ઑફિસમાં ધર્મને તિજોરીમાં પૂરી રાખવામાં આવે, ઘરમાં ધર્મને કબાટમાં મૂકી રાખવામાં આવે, જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાંથી ધર્મને બાકાત રાખવામાં આવે, રાજકીય અને સામાજિક જીવનમાંથી ધર્મને દેશવટો આપવામાં આવે—આ પ્રમાણે ન જ થઈ શકે. આ ધર્મની મશ્કરી છે. ધર્મ તો શ્વાસોચ્છ્વાસની જેમ ગમે તે સમયે સાથે રહેવો જોઈએ અને તેનું ગમે તે સમયે પાલન કરવું જોઈએ, આચરણ કરવું જોઈએ. કોઈ માણસ આ વાત તો ન જ ચલાવી લઈ શકે કે કાંટા વાગતા હોય ત્યારે પગમાંથી જોડા કાઢી નાખવા અને કાંટા ન વાગતા હોય ત્યારે પગમાં જોડા પહેરવા. આ રીત જીવનમાં જ્યાં વિશ્વાસઘાત, પ્રપંચ, લોભ, હિંસા ઇત્યાદિના કાંટા વાગવાની આશંકા હોય, ત્યાં ધર્મરૂપી પગરખાં ઉતારી નાખવાં અને ઉપાશ્રય જેવાં સ્થળોમાં જ્યાં કાંટા વાગવાની શક્યતા ન હોય ત્યાં પગરખાં પહેરી લેવાં. આ ધર્મની મજાક નથી ? આ ધર્મનું બહુરૂપીપણું નથી ? ધર્મનું તો પ્રત્યેક સ્થળે અને પ્રત્યેક પળે પાલન કરવું જોઈએ. તેમ થાય તો જ જીવન ભર્યુંભાદર્યું થઈ શકે, રાક્ષસી વૃત્તિઓનો નાશ થાય અને માણસાઈનાં અજવાળાં પથરાય. કેટલાક લોકો આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે અને તેમના કુટુંબના યુવાનો અને બાળકોને કહે છે પણ ખરા, 'ભાઈ, હજી તારો ધર્મ પાળવાનો

સમય નથી, હજી તો યુવાનીના દિવસો છે. ખાઓ, પીઓ અને મોજ કરો. મોટા થાઓ ત્યારે ધર્મ પાળજો.' બાળકોને પણ કહેવામાં આવે છે: 'હજી તમારે રમવાનો સમય છે, ભણવાનો સમય છે. ધર્મ તો ફાજલ સમયમાં જ પાળવાનો હોય.' આવા લોકોની મૂર્ખામી પર હસવું આવે છે. યુવાનીમાં જીવનવ્યવહારના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં, સવારથી માંડીને રાત્રે સૂઈ જતા સુધીની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિઓમાં ધર્માચરણનો ખ્યાલ ન રાખી શકાય? બાળકોની રમતગમતમાં અને ભણતરમાં ધર્મનું ધ્યાન ન રાખી શકાય? પ્રૌઢોએ વ્યાપારમાં, સામાજિક વ્યવહારમાં અને જીવનના અન્ય ક્ષેત્રોમાં ધર્મનું પાલન ન કરવું જોઈએ? ભગવાન મહાવીરે તો હરકોઈ સમયે ધર્મ પાળવાની સાવધાની રાખવાનો આદેશ આપ્યો છે:

'જરા જાવં ન પીડેઈ, વાહી જાવં ન વડ્ઢઈ'
જાવિ દિયા ન હાયંતિ, તાવ ધમ્મં સમાયરે.'

'જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થા ન ઘેરી લે, જ્યાં સુધી માંદગીમાં ન સપડાઓ'અને જ્યાં સુધી ઇંદ્રિયો ક્ષીણ ન થઈ જાય, તેના પહેલાં જ ધર્મનું આચરણ કરી લો.'

એક માણસ બજાર તરફ દોડતો જતો હતો. તે ઉતાવળમાં હતો. કોઈ નીડર માણસે તેને પૂછ્યું: 'ભાઈ! ક્યાં જાઓ છો?' તેણે કહ્યું: 'ઘરમાં આગ લાગી છે, એટલે કૂવો ખોદાવવાનો છે. આગ હોલવવાની છે.' આ

મહાશયનો જવાબ સાંભળીને પેલો માણસ હસી પડ્યો. તેણે કહ્યું: 'આગ લાગ્યા પછી જ તમને કૂવો ખોદાવવાનું સૂઝે છે? પહેલાં તમારી અક્કલ ક્યાં ચરવા ગઈ હતી?' આ રીતે દુનિયામાંથી વિદાય થતી વખતે ને બધી જ શક્તિઓ ક્ષીણ થયા પછી જ ધર્મ પાળવાનો વિચાર કરવાનો છે! ધર્મનો તો પ્રત્યેક પળે વિચાર કરવો જોઈએ. નીતિકારના શબ્દોમાં :

गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ।'

'મૃત્યુએ આવીને ચોટલી પકડી રાખી છે, એમ માનીને જ ધર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ.'

તુંગિયા નગરીમાં એક આચાર્ય ચાતુર્માસ અર્થે જૈન સ્મશાનમાં થઈને પધાર્યા. સ્મશાનમાં ઠેર ઠેર શિલાલેખો પર લખ્યું હતું: 'અમુક પાંચ વર્ષનો થઈને મરી ગયો, અમુક ચાર વર્ષનો અને અમુક ત્રણ વર્ષનો.' આચાર્યે શ્રાવકોને સાશ્ચર્ય પૂછ્યું: 'આ બધું કેવી રીતે? તમારે ત્યાં બધાં બાલ્યાવસ્થામાં જ મરી જાય છે?' શ્રાવકોએ સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું: 'મહારાજ, અમારે ત્યાં મરનારની ઉંમર લખવામાં આવતી નથી. તેણે ધર્મ-ધ્યાનમાં કેટલાં વર્ષ ગાળ્યાં તેનો જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. જે માણસ જેટલું ધર્મ-ધ્યાન કરે છે, તેનો બધો હિસાબ ધર્મ કાર્યાલયમાં લખાય છે. અમે બધો સરવાળો કરીને, મરનારના નામે શિલાલેખમાં કોતરીએ છીએ!' આચાર્યે આનંદ પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું: 'વાહ,

ભાઈ, વાહ ! આ તો ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી વસ્તુ છે.' પ્રત્યેક માણસે આ દૃષ્ટાંત પરથી એવી પ્રેરણા લેવી જોઈએ કે જિંદગીનાં જેટલાં વર્ષ લાગલાગટ ધર્માચરણ (ધર્મનો જીવનવ્યવહારમાં અમલ) કર્યું હોય, તેટલી જ તેની સાચી ઉંમર છે. બાકીનો સમય તો નકામો ગયો છે એમ જ માનવાનું છે.

કેટલાક ધર્મો ભય લાલચના પાયા પર જ ટકી રહેલા છે. આ વસ્તુ ગેરવાજબી છે. જે ધર્મ સ્વર્ગનું પ્રલોભન અને નરકનો ભય બતાવીને માણસને પ્રેરણા આપે છે, તે તર્કનો એક વંટોળિયો આવતાં જ જમીન-દોસ્ત થઈ જાય છે. આ ધર્મનો પાયો અંધશ્રદ્ધાની રેતી પર જ ચણાયેલો છે. તેનામાં સ્થાયિત્વનો અભાવ છે. સ્વર્ગની લાલચ અને નરકનો ભય દૂર થતાં જ તે ધર્મને અડકશે પણ નહીં. આજકાલના કેટલાય યુવકોની આ દશા થઈ રહી છે. તેમની શ્રદ્ધા ધીરે ધીરે ડામાડોળ થતી જાય છે. આમાં તેમનો એકલાનો જ દોષ નથી. તેમને ધર્મનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજાવવામાં આવ્યું નથી. કેવળ અંધશ્રદ્ધાના જોરે જ ભય અને લાલચના ટેકાથી તેમના દિલ અને દિમાગમાં ધર્મને ઠાંસી દેવામાં આવ્યો છે. આ ધર્મ કર્તવ્યપ્રેરિત ન હોવાને લીધે તેમના હૃદયમાંથી બહાર છટકી જાય છે. આ બુદ્ધિવાદના જમાનામાં ભય અને પ્રલોભન વડે ધર્મને ઠોકી બેસાડવો ન જોઈએ. સમજપૂર્વક ધર્મનું સ્વરૂપ ગળે ઉતારવું જોઈએ. ખાસ કરીને તો પ્રત્યક્ષ આચરણ જ કરી બતા-

વવું જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવામાં આવે, તો જ ધર્મનું તત્ત્વ જીવનમાં ઊતરી શકે. બીજી વાત : આજના બુદ્ધિવાદી જમાનામાં વિજ્ઞાને એક પછી એક નવી શોધો આપણી સામે રજૂ કરીને દુનિયાને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકી છે. સમગ્ર જગતને એકબીજાની પાસે લાવી મૂક્યું છે. આવા સમયે કેવળ ધર્મ અને વિજ્ઞાનને ખોટું કહીને તેનો વિરોધ કરીએ, તો તેનો કંઈ અર્થ નથી. ધર્મમાં તો પ્રત્યેક પ્રસંગે માર્ગદર્શન આપવાની તાકાત છે. પછી તે વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રને માર્ગદર્શન આપવાની શા માટે આનાકાની કરે ? વિજ્ઞાન સાથે ધર્મનો મેળ નહીં બેસે, ધર્મ વિજ્ઞાનને પ્રેરણા નહીં આપે, તો વિજ્ઞાન ઊલટી દિશાએ જ દોટ મૂકશે અને એક દિવસ ધર્મના માથા પર પણ ચઢી બેસશે, ધર્મને ધૂળ ચાટતો કરી મૂકશે. એટલા માટે ધર્મે વિજ્ઞાનને અને જગતને પ્રેરણા આપવી જોઈએ. વિજ્ઞાન નથી સંહારક કે નથી તારક. તેનો આધાર ઉપયોગ કરનારની બુદ્ધિ પર છે. જો ધર્મ વિજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિને ધર્મ તરફ વાળે, જગતના કલ્યાણ તરફ દોરે, તો દુનિયા સ્વર્ગ જેવી બની જાય. મહર્ષિ વેદવ્યાસે કહ્યું છે :

धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानाम्।

હમેશાં પ્રગતિ ઇચ્છનારા લોકો ! તમારી બુદ્ધિને ધર્મમાં જોડી દો. ધર્મનું જે કાર્ય શાસ્ત્રોએ કર્યું છે, તે જ કામ વિજ્ઞાન કરશે. શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન–બન્નેનું

કામ પૃથક્કરણ કરવાનું છે, જગત સમક્ષ સત્યને રજૂ કરવાનું છે. તેનાથી આપણે શા માટે ગભરાવું જોઈએ?

કેટલાક વિચારકો કર્તવ્ય, ફરજ, 'ડ્યુટી' ઇત્યાદિ અર્થમાં ધર્મને લઈ જાય છે. તે કહે છે કે પોતપોતાનું કર્તવ્ય બજાવવું તે ધર્મ છે, પોતાની ફરજ અદા કરવી તે ધર્મ છે, પોતાની ડ્યુટી પૂરી કરવી તે ધર્મ છે. ક્ષત્રિયોનું કર્તવ્ય રક્ષણ કરવાનું, વૈશ્યોનું વેપાર, બ્રાહ્મણોનું ભણવા-ભણાવવાનું અને શૂદ્રોનું સેવા કરવાનું છે. વકીલોનું વકીલાત કરવાનું, ડૉક્ટરોનું સારવાર કરવાનું, ન્યાયાધીશોનું ન્યાય તોળવાનું અને પ્રધાનોનું રાજ્ય ચલાવવાનું કર્તવ્ય છે. પરંતુ ધર્મનો આ અર્થ અત્યંત સંકુચિત છે, કર્તવ્ય શબ્દ કરતાં ધર્મ શબ્દ ઘણો વિશાળ છે. કર્તવ્ય શબ્દમાં ત્યાગનો સમાવેશ થતો નથી.તેમાં જેટલું આપવાનું છે, તેટલું લેવાનું છે. ડૉક્ટર દવા અને સલાહ આપે છે. દર્દી કે સરકાર પાસેથી તે તેની ફી કે પગાર લે છે. જો ડૉક્ટર પ્રમાણિકતાથી દર્દીને દવા અને સલાહ આપે અને તેના બદલામાં દર્દી પાસેથી ફી કે સરકાર પાસેથી પગાર લે, તો તેમાં કંઈ વાંધા-પડતું નથી. આને નીતિ કહેવાય; ધર્મ ન કહેવાય. ધર્મમાં તો ઓછામાં ઓછું લઈને કે બિલકુલ લીધા વિના જ બદલામાં નિઃસ્વાર્થ ભાવે વધારેમાં વધારે આપવાનું હોય છે. કર્તવ્યમાં તો ફેરફાર પણ થઈ શકે, આજે એક માણસ વકીલ છે. આવતી કાલે તે અધ્યાપકનું કાર્ય કરી શકે છે. પરંતુ ધર્મનું સ્થાન તો દરેક સ્થળે એક સરખું

જ હોય છે. ધર્મમાં ત્યાગ કરવાનો હોય છે, આચરણ કરવાનું હોય છે.

ભારતવર્ષના ઋષિઓએ ચાર પુરુષાર્થોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે: ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. આ ચારેય પુરુષાર્થોમાં મોક્ષ તો છેવટના ફળરૂપે છે. ધર્મને નજર સમક્ષ રાખીને જ અર્થ અને કામની સાધના કરવાની આપણા પૂર્વજોએ સૂચના આપેલી છે. તેમણે જગતને સંદેશો આપ્યો છે કે ધર્મથી જ, ધર્મના આચરણથી જ અર્થ અને કામ બરાબર સાધી શકાય છે. ધર્મનો ત્યાગ કરીને કેવળ અર્થ અને કામનું સેવન કરવાથી માનવજીવન જોખમમાં મુકાય છે. દુઃખમાંથી છૂટવા માટે અર્થાત્ મોક્ષ મેળવવા માટે ધર્મનો આશ્રય લેવો તે જ શ્રેયસ્કર છે, ધર્મ વિના દુનિયા નરક તરફ ઘસડાશે.

એક મહેલમાં જૈન સંસ્કૃતિનો ઝગમગતો મહાપુરુષ બેઠો હતો. આંગણામાં નવ્વાણુ કરોડ સોનામહોરોનો ઢગલો હતો. આઠ સ્ત્રીઓ તેની સામે હાથ જોડીને ઊભી હતી. એકાએક પાંચસો ચોર આવ્યા. તેમનું લક્ષ્ય કેવળ ધન મેળવવાનું જ હતું. તેનાથી પ્રેરાઈને તે સોના-મહોરોના ઢગલા તરફ જોઈ રહ્યા હતા. તેમની પાસે તાળાં તોડવાની અને લોકોને નિદ્રાદેવીના ખોળામાં સુવાડી દેવાની વિદ્યા હતી. પેલી આઠેય સ્ત્રીઓનું લક્ષ્ય કામવાસનાની તૃપ્તિનું હતું. તેઓ ઇચ્છતી હતી કે ધર્મના રંગમાં રંગાયેલા આ મહાન આત્મા તેમને વશ થાય અને

સાંસારિક સુખોનો ઉપભોગ કરે. એક તરફ અર્થનું જોર હતું અને બીજી તરફ કામનું જોર હતું. પેલા મહાન ઉજ્જવળ આત્માને ન તો અર્થનો મોહ ફસાવી શક્યો કે ન કામના મોહે તેને ઘેરી લીધો. છેવટે વિજય ધર્મનો જ થાય છે. વ્યાસના શબ્દોમાં 'यतो धर्मस्ततो जयः।'ની ઉક્તિ સાર્થ બને છે. આખી દુનિયા આ વિભૂતિનાં ગુણગાન ગાય છે. તે ધર્મનો આશ્રય શોધે છે અને છેવટે મોક્ષફળ પ્રાપ્ત કરે છે.

તમે પણ દુઃખમુક્ત થવા ઇચ્છતા હો, દુનિયા સુખી થાય એમ ઇચ્છતા હો, તો ધર્મને નસેનસમાં રમતો રાખો. 'અટ્ઠિ મિંજ પેમાણુરાગરત્તો.' તમારાં હાડકાંમાં અને નસોમાં પ્રાણવાયુ ભરો. ધર્મ તમારા કોઈ પણ કાર્યને અટકાવશે નહીં. તે તમારું ખાવાપીવાનું બંધ નહીં કરે. તે તો એમ જ કહે છે કે, જીવનની અન્ય કલાઓમાં ધર્મકલાને અગ્રસ્થાન આપો, આગળ રાખો. તેની અવહેલના ન કરો. 'સવ્વાકલા ધમ્મકલા જિણાઈ.' બધી કલાઓમાં ધર્મકલા જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. એટલે કોઈ પણ કાર્યમાં અર્થ, કામ અને પુરુષાર્થ વખતે પણ, ધર્મને નજર બહાર ન રાખવો જોઈએ, તેનું વિસ્મરણ ન કરવું જોઈએ, તેને આંખની કીકીની જેમ જાળવવો જોઈએ.

પરંતુ દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે આજે ધર્મ બિચારો અર્થ અને કામના ભારથી જ દબાઈ ગયો છે,

તેનો અવાજ ફીકો પડી ગયો છે, કોઈ તેનો ભાવ પણ પૂછતું નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં અર્થ અને કામની જ બોલબાલા છે. પૈસો, સાધન અને એશઆરામની જ તતૂડી વાગે છે. ધર્મ બિચારો દૂંટી દબાવીને બેસી રહ્યો છે. મહાભારતકાર મહાકવિ વેદવ્યાસે પણ તે જમાનામાં અર્થ અને કામના બજારને ગરમ જોઈને હતાશા પ્રગટ કરતાં કહ્યું હતું :

'ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष, नैव कश्चिच्छृणोति मे ।
'धर्मादर्थश्च कामश्च, स धर्मः किं न सेव्यताम् ॥'

'લો, હું હાથ ઊંચા કરીને કહું છું : મારું કહેવું કોઈ સાંભળતું નથી. હું કહું છું કે ધર્મ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. તેનાથી અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ થાય છે, આ ધર્મનું સેવન શા માટે નથી કરતા?'

આજે માનવજીવનની રંગભૂમિ પર, જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં અર્થ અને કામ મુખ્ય સિંહાસને બિરાજે છે. ધર્મ તેમનો દાસ બન્યો છે. જે ધર્મ જગતની સુંદર વ્યવસ્થા કરવા માટે જન્મ્યો હતો, જે ધર્મ જગતનું પાલનપોષણ અને અભિવૃદ્ધિ કરવા જન્મ્યો હતો, તેની માગ આજે ઘટી ગઈ છે. સભાઓમાં, સોસાયટીઓમાં, ઉદ્ઘાટનોમાં, ભાષણોમાં, સંસ્થાઓમાં, ઉપાશ્રયોમાં, મંદિરોમાં, દેવળોમાં, સ્થાનિકોમાં અને ધર્મસ્થળોમાં—આ બધી સ્થળોએ થેલીવાળાંને જ ઊંચું આસન મળે છે, આગળ પડતું સ્થાન મળે છે. ધર્માત્મા માટે, કેવળ ધર્મનું જ આચરણ કરનાર માટે,

આ સ્થાન નથી હોતું. આ વસ્તુનો પૂરેપૂરો વિચાર કરવો જોઈએ. આ સંયોગો પર ગંભીરતાથી વિચારણા કરવી જોઈએ. સમાજમાં ધર્મનું આસન પડાવી લેનારી આ કુપ્રથાને ધક્કો મારીને દૂર હડસેલવી જોઈએ. આ પ્રમાણે થાય તો જ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા સુરક્ષિત રહી શકે. તેમ થાય તો જ ત્યાગ અને સદાચારને મોભાભર્યું સ્થાન મળે. આજે ધર્મ વિશે મેં ઘણું ઘણું કહ્યું છે. તમે બધા ધર્મનું રહસ્ય જાણો, તેને ઓળખો અને તમારા જીવનને ધર્મથી અજવાળો અને ઉન્નત બનાવો, એટલી જ આશા હું તમારી પાસેથી રાખું છું.

[૫]

ધર્મોની આવશ્યકતા

આર્યાવર્ત ધર્મનું મૂળ કહેવાય છે. ત્યાં અનાદિ કાળથી ધર્મની ગંગા લોકોના હૃદયમાં વહે છે. તેણે જીવનમાં સમરસતા, સરસતા અને મધુરતાનો સંચાર કર્યો, મન અને મગજને પાવન કર્યાં. ધર્મ દ્વારા જ બહિર્મુખતાનો ત્યાગ કરીને વાસનાઓના પાશથી છુટકારો મેળવીને માનવ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ આત્મસ્વરૂપ તરફ આગળ વધ્યો. ધર્મ જીવનવૃક્ષનું સુંદર પુષ્પ છે. તેનાથી વિચાર, વૃત્તિ, અને વર્તનમાં સુધારો થાય છે. તેના સૌંદર્યમાં અને તેની સૌરભમાં જ રાષ્ટ્રીય લોકજીવનનું સૌંદર્ય અને માધુર્ય સમાયેલાં છે. ધર્મ આત્માનું આધ્યાત્મિક સંગીત છે, તેની મીઠાશભરી સ્વરલહરો હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી જ નહીં, અટકથી કટક સુધી જ નહીં, પરંતુ વિશ્વનાં બધાં રાષ્ટ્રોમાં, બધા ખંડોમાં ગુંજે છે. ધર્મ આત્માને મહાત્મા અને પરમાત્મા સુધી દોરી જનાર ભોમિયો છે. તેણે માનવજીવનના વિકાસ અને પ્રગતિની પ્રેરણા આપી છે. ધર્મ વિનાના માનવસમાજની કલ્પના જ અસ્થાને છે. ધર્મ જ સમાજનું મગજ છે. સમાજના જીવનમાં ધર્મનું સ્થાન શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલું જ મહત્ત્વ ધરાવે છે. માનવસમાજની વ્યવસ્થા અને પ્રગતિ માટે

ધર્મ આશીર્વાદરૂપ છે; ધર્મ માનવસમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વની બધી જ મૂંઝવણો અને ગૂંચોને ઉકેલે છે. આ ધર્મની આજે લોકજીવન માટે બિલકુલ આવશ્યકતા જ નથી શું ? આપણી સામે આ એક સળગતો પ્રશ્ન છે. આપણે તેના જવાબનો વિચાર કરવો જ જોઈએ.

ધર્મોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વાંચીને આજની અધિકાંશ બુદ્ધિવાદી પ્રજા ધર્મને બહુ જ ખરાબ ગાળો ભાંડે છે. તે તિરસ્કારપૂર્વક કહે છે : 'જે ધર્મે આપણા રાષ્ટ્રનું અને સમાજનું સત્યાનાશ કહાડ્યું, જે ધર્મે ભાઈભાઈ વચ્ચે લોહીની નદીઓ વહેવડાવી, જે ધર્મે લાખો માણસોને મારી નાખ્યા, જે ધર્મે પોતાના યુગદર્શી મહાપુરુષોને પગ નીચે રગદોળ્યા, જે ધર્મે અસંખ્ય અબળાઓને પરાધીન થવાની ફરજ પાડી, જે ધર્મે જગતમાં અંધશ્રદ્ધા, ખોટી માન્યતાઓ અને ખોટા રીતરિવાજોમાં માનવજાતને સપડાવી, જે ધર્મે હજારો માણસોને સાંઢની જેમ લડાવ્યા છે, જે ધર્મે પરિગ્રહવાદ અને ભોગવાદને ધર્મના નામે ફૂલવા-ફાલવા દીધો છે, જે ધર્મે વિશ્વાસઘાત અને અન્યાય-અત્યાચારથી મેળવેલા ધન પર પુણ્યની છાપ ચોડી, જે ધર્મના નામે અન્યાય, અત્યાચાર, છળપ્રપંચ, પાખંડ, વ્યભિચાર અને ગુલામી જેવાં અનિષ્ટોને પોષણ આપ્યું, જે ધર્મે માણસની માણસાઈને લૂંટી લઈને દાનવતાના અવળા પંથે દોરી, જે ધર્મે પંડાઓ, પોપો, ઠગો અને મુલ્લાંઓના વ્યાપારને ધીખતો

રાખ્યો; જે ધર્મે કેવળ ઈશ્વરની ખુશામત કરવાથી પાપનું માફીપત્ર લખી આપ્યું, એવા ધર્મને દુનિયામાં રાખી શકાય ખરો? આવા ધર્મને જગતમાં સ્થાન હોઈ શકે ખરું? ના, ના, આવા ધર્મને તો વહેલામાં વહેલો ખતમ કરવો જોઈએ.' આ અને આવા પ્રકારના કેટલાય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરીને કેટલાક લોકો ધર્મનાં મૂળ ઉખાડવા તૈયાર થયા છે. આ લોકોને એટલી પણ ખબર નથી કે ધર્મ આ દુનિયામાં શા માટે છે? ધર્મ આ દુનિયાનાં અનિષ્ટોમાં ઉમેરો કરવા માટે જ છે? અણસમજને લીધે, ધર્મના નામે કેટલાક સ્વાર્થી લોકોની ચાલબાજીને લીધે ધર્મ આટલો બધો બદનામ થયો છે. ધર્મ પોતે તો કલ્યાણ કરનારો છે, મંગલમય છે, જગતમાં શાંતિનો સંદેશો ફેલાવનારો છે. ધર્મના નામે જો કોઈ હિંમતવાળો દુનિયામાં વિનાશક દૃશ્ય ખડું કરતો હોય, તો તેમાં ધર્મનો શો દોષ? એક દયાળુ માણસે કેટલાક ગરીબ અને ભોળા માણસોને એક રત્ન આપ્યું. આ રત્ન માટે આ લોકો જો આપસઆપસમાં માથાં ન ફોડે, તો તેનાથી તેમનું જીવન સહેલાઈથી પસાર થઈ શકે. પરંતુ આ લોકો જો મૂર્ખામી કરીને અંદરો અંદર ઝઘડયા કરે તો તેમાં પેલા માણસનો શો દોષ? આ જ વસ્તુ ધર્મને પણ લાગુ પડે છે. જો કોઈ મહાપુરુષે જગતની પ્રજાને ધર્મરત્ન આપી દીધું હોય (અને તેનાથી કલ્યાણનો પ્રકાશ મળી રહે એવી અપેક્ષા પણ રાખી હોય), તેનાથી તે પ્રજા એકબીજાનાં માથાં ફોડતી હોય, હોંસાતૂંસી

કરતી કરતી હોય, તો તેમાં પેલા મહાપુરુષનો કે ધર્મનો શો વાંક ? આ દોષ પ્રજાની અણુસમજનો છે, કારણ કે તે ધર્મનો સદુપયોગ નથી કરતી.

ધર્મોએ માણુસોને મૈત્રીના પાઠ ભણુાવ્યા છે. અણુ-સમજને લીધે અકારણુ શત્રુતાના પાઠ ભણુાવવામાં પણુ કંઈ બાકી રાખી નથી. ધર્મના પાયા પર જગતમાં જ્યાં સ્વર્ગનું સર્જન થયું છે, ત્યાં પોતાની મૂર્ખામીને લીધે નરકની સૃષ્ટિ પણુ ખડી કરી છે. પ્રજાએ ધર્મનો લાભ ઉઠાવવો જોઈએ. પ્રજા જો અક્કલના અભાવે મગજનું દેવાળું કાઢે કે બખેડા કરી મૂકે, તો તેમાં ધર્મની જવાબદારી કેવી રીતે હોઈ શકે ? કોઈ પણુ વસ્તુનો મૂર્ખ પ્રજા જો પોતાની મૂર્ખતાને લીધે દુરુપયોગ કરતી હોય (તેનાથી પ્રજા પોતાનું ભલું કરી શકતી હોવા છતાંય), તો તે વસ્તુનો કાયમ માટે નાશ કરવો, તેમાં કયું ડહાપણુ છે ? ઘણુાખરા રોગો પેટની ગડબડને લીધે થાય છે અને રોગનું ખરું કારણુ મિથ્યા આહારવિહાર છે. આહારથી રોગ થાય છે કે પેટના બગાડથી રોગ થાય છે. આટલા જ માટે આહારને હમેશને માટે બંધ કરવો જોઈએ કે પેટને જ કાપી નાખવું જોઈએ ? આ જ હકીકત ધર્મોને પણુ લાગુ પડે છે ? ધર્મના નામે અનિષ્ટો પોષાતાં હોય, તો ધર્મોનો જ નાશ કરવો જોઈએ ! ધર્મોનો નાશ થતાં અનિષ્ટો કંઈ દૂર ખસવાનાં નથી. જેવી રીતે રોગમાંથી બચવા માટે આહારવિહારમાં સુધારો

કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે ધર્મના નામે થતા ઝઘડા, અન્યાયો, અત્યાચારો જુલમો અને અનિષ્ટોને દૂર કરવા માટે ધર્મોમાં અમુક પ્રકારનો સુધારો-વધારો કરી શકાય છે. ધર્મોનો નાશ કરવાની વાત કોઈ પણ રીતે ગળે ઊતરતી નથી, તેમાં વાજબીપણાનો સમૂળો અભાવ છે.

મને અહીં એક દાખલો સાંભરી આવે છે :

કોઈક શહેરમાં એક વેપારી રહેતો હતો. તેને સાત પુત્રો હતા. આ સાતેય પુત્રો મંદ બુદ્ધિના હતા. એક વખત તેમના પિતાજી અસાધ્ય રોગોથી પીડાવા લાગ્યા. પિતાજી ખાટલામાં પડ્યા હતા. તેમના પેટમાં ભયંકર દુઃખ થતું હતું. પુત્રોએ વિચાર કર્યો કે પિતાજીના પેટના દુઃખનો કંઈક ઇલાજ કરવો જોઈએ. પહેલા પુત્રે કહ્યું : 'નાઈને બોલાવીને માલિસ કરાવવી જોઈએ. માલિસ કરાવવાથી પેટનું દર્દ ઓછું થઈ જશે.' બીજો પુત્ર બોલી ઊઠ્યો : 'અરે, વિરેચન આપવાથી પેટનો વિકાર ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં શાંત થઈ જશે. પેટનાં દર્દો માટે વિરેચન અચુક ફાયદો કરે છે.' ત્રીજાએ તેની વાતને કાપી નાખતાં જણાવ્યું કે, 'પેટના દુખાવા માટે હિંગાષ્ટક રામબાણ ઇલાજ છે.' ચોથાએ કહ્યું : 'આવી બાબતોમાં આપણે આપણી બુદ્ધિ ન ચલાવવી જોઈએ. કોઈ સારા વૈદ્યને બોલાવીને પિતાજીને તપાસવવા જોઈએ, ત્યાર પછી જ ઇલાજ કરવો જોઈએ.' છઠ્ઠાએ તેના શબ્દોને મજાકમાં ઉડાવતાં કહ્યું : 'વાહ, ભાઈ, વાહ! ડોકટર

તો પૈસા લૂંટવા માટે નાના રોગને પણ મોટું સ્વરૂપ આપે છે. મને તો ડોક્ટરમાં રતીભાર પણ શ્રદ્ધા નથી. મારી તો સલાહ છે કે કોઈક હોમિયોપેથિક દાક્તરને બોલાવવો જોઈએ. તેની દવાથી રોગ મૂળમાંથી જાય છે.' આ રીતે આ છ ભાઈઓ વચ્ચે વાદવિવાદ થયો. તેમાંથી વિખવાદ જન્મ્યો. કોઈ પોતાની વાત જતી કરવા તૈયાર નહોતું. છેવટે બધા ગાળાગાળી પર આવી ગયા. મારામારીની નોબત વાગવા લાગી. સાતમો છોકરો પેલા છ છોકરા કરતાં કંઈક વધારે બુદ્ધિશાળી હતો. તે એકદમ ઊભો થયો અને અંદરથી તલવાર લઈ આવ્યો. તેણે મ્યાનમાંથી તલવાર બહાર કાઢતાં બધા સાંભળી શકે તેવી રીતે કહ્યું : 'ભાઈઓ! આ બધા ઝઘડાનું મૂળ પિતાજી છે. તે જો જીવતા રહી જાય, તો ફરીથી મારામારી થાય. આ કારણને લીધે પિતાજીને જ વિદાય કરી દેવા જોઈએ કે જેથી ન રહે વાંસ કે ન વાગે વાંસળી. પિતાજી જ નહીં હોય, એટલે ઝઘડાનું કારણ જ નહીં રહે.'

આ કમબખ્તોએ તેમના પિતાનું શું કર્યું, તે ખબર નથી. પરંતુ એક વાત તો દીવા જેવી હતી કે આ બધા પહેલી હરોળના 'અઠવા' હતા તે વસ્તુના મૂળ સુધી ગયા જ નહોતા.

આજકાલના બુદ્ધિવાદી કહેવડાવનાર લોકો ધર્મની બાબતમાં આ પ્રમાણે જ કરતા હોય છે. જે ધર્મે બાપની જેમ માનવજાતને ટકાવી રાખી, પોષણ આપ્યું, રક્ષણ

આપ્યું, અને વૃત્તિ, વિચાર અને વર્તનમાં સુધારો કર્યો, જેણે આપણા ઉપર મહાન ઉપકારો કર્યા, તેને જ આપણે આપણી મૂર્ખામીને લીધે મારી નાખવા તૈયાર થયા છીએ. ધર્મવિષયક ચર્ચાઓમાં ઊતરીને અને વિરોધી સૂર કાઢીને આપણે તેનું કાસળ કાઢવા તૈયાર થયા છીએ. આ પ્રશ્નના મૂળ સુધી ગયા વિના જ આપણે કેવળ પાંદડાં તોડીને તેનો ઉકેલ લાવવા ઇચ્છીએ છીએ!

કોઈ ચોર જો દીવાલની ઓથે ભરાઈ ગયો હોય, તો આપણે દીવાલને તોડી પાડ્યા વિના જ ચોરને શોધી કાઢીએ છીએ. આ પ્રમાણે ધર્મના ઓથા નીચે કોઈ અનિષ્ટો ફાલતાં-ફૂલતાં હોય, તો તેમને શોધી કાઢીને દૂર કરવાં જોઈએ; નહીં કે તેનો જીવ લેવા ઉતાવળા થવું જોઈએ. નાક પર માખી બેઠી હોય તો સમજુ માણસ નાક નહીં કાપી નાખે, પરંતુ માખીને ઉડાડી મૂકશે. આ જ રીતે જો ધર્મ પર અધર્મનો, પાપનો, અંધશ્રદ્ધાનો, પાખંડનો, દંભનો અને કુરિવાજોનો થેપડો બાઝી ગયો હોય, તો ડાહ્યો માણસ એવો જ નિર્ણય કરશે કે આ મેલને કાઢી નાખવો, સાફ કરી નાખવો. તે ધર્મનું કાસળ કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન નહીં જ કરે!

આજે દુનિયાના જુદા જુદા ધર્મોમાં જે આંતરિક વૈમનસ્ય છે, વિખવાદ છે, ઈર્ષ્યા છે, દ્વેષ છે, તેનું જો કારણ શોધવામાં આવે તો જણાઈ આવશે કે જુદા જુદા ધર્મોએ દેશ, કાળ (સમય) અને સંયોગો જોઈને જ

પોતાનો સંદેશો માનવજાતને આપેલો છે. જુદા જુદા ધર્મોના આખરી ધ્યેયમાં કોઈ જ અંતર નહીં દેખાય. જે અંતર દેખાય છે, તે તેના આચરણની પ્રક્રિયાઓમાં, નિયમોમાં, ધર્મશાસ્ત્રોની ભાષાઓમાં, શૈલીમાં અને ક્રિયાકાંડમાં છે. દેશ, કાળ અને સંયોગોને લીધે આ પ્રમાણે હોય તે સ્વાભાવિક પણ છે! તીર્થંકરોના ઉપદેશોમાં અને સંદેશાઓમાં પણ જુદા જુદા દેશ, કાળ અને સંયોગો પ્રમાણે કેટલું અંતર હોય છે? ચોવીસે ચોવીસ તીર્થંકરોએ બતાવેલા નીતિનિયમો, ધર્મક્રિયાઓ અને આચારમાં કેટલું અંતર છે! આ અંતર હોવા છતાંય તીર્થંકરોના મૂળ ધ્યેયમાં સહેજ પણ અંતર નથી. આ રીતે ધર્મસંસ્થાપકોએ પોતપોતાના જમાનામાં, પોતાના સમયની જનતાના સંયોગો અને ક્ષેત્ર જોઈને અમુક બાબતો પર વધારે ભાર મૂક્યો છે અને અમુક બાબતો પર ઓછો. આ ઉપરથી એમ નથી સમજી લેવાનું કે તેમનો ધર્મસ્થાપનાનો ઉદ્દેશ પ્રજાનું અકલ્યાણ–અહિત કરવાનો હતો કે તે પ્રજાને અવળા રસ્તે દોરવા માગતા હતા. જો આપણે મૂર્ખા લોકોની ધર્મના નામે ખેલાતી સ્વાર્થલીલા જોઈને જ ધર્મની નિંદા કરવા માંડીએ, તો આપણી ગણતરી પણ પેલા સાત પુત્રોની હરોળમાં જ થશે. આપણે ધર્મના મૂળ સુધી જતા નથી, આપણે સાપને પકડતા નથી; સાપના દર પર જ ધોકા મારીએ છીએ.

જે લોકોમાં એટલી તાકાત હોય છે કે જુદા જુદા ધર્મોને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખે અને તેમની જગ્યાએ કોઈ ઝેરીલી વસ્તુઓને ન બેસાડે, તે લોકો જો તેમના કાર્યમાં સફળ થઈ શકે, તો તે ખરેખર શ્રદ્ધેય છે. પરંતુ તેમની આ વાત આકર્ષક હોવા છતાંય તદ્દન અવ્યવહારુ છે. જ્યાં સુધી માણસ પાસે હૃદય હશે, અને તે હૃદયમાં સારી–ખોટી પ્રવૃત્તિઓ હશે, ત્યાં સુધી તે કોઈને કોઈ સ્વરૂપમાં ધર્મને અપનાવ્યા સિવાય નહીં જ રહે. ધર્મના કેટલાક બાહ્ય સ્વરૂપનો નાશ કરી શકાય ખરો...પરંતુ આ જૂનું સ્વરૂપ નષ્ટ થતાં જ ધર્મ આપણી સામે કોઈ ને કોઈ નવું વસ્ત્ર પહેરીને આપણા હૃદયરૂપી આંગણામાં રમવા લાગશે. તેનો બહારનો ઓળો બદલાઈ જશે, પરંતુ તે સમૂળો તો નહીં જ જાય. જે દેશોમાં આ રીતે ધર્મનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે, ત્યાં સરિયામ નિષ્ફળતા જ મળી છે. 'ચર્ચ'નો નાશ કરવામાં આવ્યો. તેનું સ્થાન લેનિનની કબરે પડાવી લીધું. શ્રદ્ધા અને ભક્તિનું અસ્તિત્વ એક નહીં તો બીજા સ્વરૂપે પણ રહેવાનું જ. જ્યાં સુધી આ અસ્તિત્વ હશે, ત્યાં સુધી ધર્મો નિર્મૂળ થાય તે શક્ય જ નથી. ધર્મનો નાશ કરવાનો અર્થ એ થાય છે કે માનવહૃદયોનો નાશ કરવો, માનવીને લાગણી-શૂન્ય બનાવી દેવો. લાગણી વિનાનો માણસ બુદ્ધિશાળી હોવા છતાંય સેતાન બની જાય છે અને બુદ્ધિ વિનાનો માણસ લાગણીશીલ હોવા છતાંય હેવાન (પશુ) બની જાય છે. માણસે નથી બનવાનું સેતાન કે નથી બનવાનું

હેવાન. માણુસે તો માણુસ બનવાનું છે—ઇન્સાન. ઇન્સાન બનવા માટે ધર્મની આવશ્યકતા છે જ. માણુસમાં રહેલી પશુતા કે દાનવતાનો નાશ કરવાનું કે તેને મર્યાદિત કરવાનું કાર્ય ધર્મોનું જ છે.'

એટલા માટે ધર્મોના મૂળ ઉદ્દેશને સમજીને બધા ધર્મોમાં રહેલા સત્યનો સ્વીકાર કરો. બધા ધર્મોમાં એકરૂપતાનું નહીં એકતાનું બીજ વાવવામાં આવે, તો કલ્યાણનાં દ્વાર ઊઘડી જ જાય, માનવસમાજ ધર્મનો ઘણો ઘણો લાભ લઈ શકે તેમ છે.

એટલા માટે ધર્મોની આવશ્યકતા વિશે હવે તો કંઈ શંકા જ રહી નથી. આ વસ્તુનો બધો આધાર ધર્મોનો સદુપયોગ કરનારા લોકો પર જ છે.

જો આપણે ધર્મોના નામે લડાઈ—ઝઘડા ન કરીએ અને અહિંસા, સત્ય ઇત્યાદિનું યથાયોગ્ય પાલન કરીએ, તો જ ધર્મોની સફળતા અને કલ્યાણ કરવાની શક્તિ સિદ્ધ થઈ શકે. તે પ્રમાણે થાય, તો જ ધર્મ વિશ્વમાં સ્વર્ગનું સૌંદર્ય ખડું કરી શકે.

[૬]

આચાર અને વિચાર

આર્યોનો આધ્યાત્મિક પ્રેમ જગતપ્રસિદ્ધ છે. દુનિયાનો કોઈ પણ દેશ આધ્યાત્મિક વિકાસની બાબતમાં આજ સુધી આર્યાવર્તની બરાબરી કરી શક્યો નથી. આર્યાવર્તના તત્ત્વનાં ગૂઢ રહસ્યોને ઉકેલવાનો અથાગ પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં તેમને પૂરેપૂરી સફળતા પણ મળી.

ભારતીય તત્ત્વચિંતકોના વિચારનું મુખ્ય કેન્દ્રબિંદુ છે આત્મવિકાસ. તે જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો આશ્રય લઈને તેના પ્રત્યેક પાસાનો વિચાર કરીને છેવટે આત્મવિકાસની ધરી સુધી પહોંચી જતા હતા. જો કોઈ વિચારથી આત્મવિકાસ નહીં થાય એમ જણાતું, તો તે વિચારને ત્યાં જ પડતો મૂકવામાં આવતો. આત્મવિકાસનો અર્થ છે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરવો, આચાર અને વિચારનો વિકાસ કરવો, પરિણામનો વિકાસ કરવો. આત્માના ગુણોમાં ઉમેરણ કરવું અને જ્ઞાન ને કર્મનો વિકાસ કરવો. જ્યાંસુધી આ બધી વસ્તુઓનો વિકાસ યોગ્ય પ્રમાણમાં નથી થતો, ત્યાંસુધી આધ્યાત્મિક પરિવર્તન પણ નથી થતું.

ભારતનાં દર્શનશાસ્ત્રોમાંથી કેટલાંક દર્શનશાસ્ત્રો કેવળ જ્ઞાનને જ મહત્ત્વ આપે છે અને કેટલાંક કર્મને. કેટલાક શાસ્ત્રકારો કહે છે : 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः ।' અર્થાત્ જ્ઞાન વિના મુક્તિ—આધ્યાત્મિક પ્રગતિ—નથી. ત્યારે કેટલાંક શાસ્ત્રો કર્મથી જ મોક્ષ મળે છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. તેમનું કહેવું છે : ज्ञानं भारः क्रिया विना ' ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન ભારરૂપ છે.

નૈયાયિકોનું કહેવું છે કે કારણનો નાશ થતાં કાર્યનો પણ નાશ થાય છે. જગતનું કારણ છે મિથ્યા જ્ઞાન. મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ કારણનો નાશ થતાં દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ અને દોષો જેવાં કાર્યોનો પણ નાશ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન જ દુઃખનો નાશ કરીને મોક્ષ મેળવી આપે છે.

સાંખ્યજ્ઞાન કહે છે : જ્યાંસુધી પ્રકૃતિ અને પુરુષનું વિવેકજ્ઞાન નથી થતું ત્યાંસુધી મુક્તિ મળી શકતી નથી. જ્યારે પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચેના ભેદનું જ્ઞાન થાય છે, જ્યારે પુરુષ પોતાની જાતને નિઃસંગ, નિર્લેપ અને નિરાળી માનવા માંડે છે અને પ્રકૃતિને અલગ માને છે, ત્યારે વિવેકનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને મોક્ષનું કારણ આ વિવેક જ છે.

વૈશેષિકશાસ્ત્ર કહે છે : ઇચ્છા અને દ્વેષ જ ધર્મ, અધર્મ અને સુખદુઃખનું કારણ છે. તત્ત્વજ્ઞાની ઇચ્છા અને દ્વેષથી પર હોય છે. આ કારણને લીધે જ તે સુખ-દુઃખ અનુભવતો નથી. તે ભાવી કર્મોનો નિરોધ કરે છે

અને પહેલાંનાં કર્મોને જ્ઞાનાગ્નિથી બાળી મૂકીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. આ કારણને લીધે તત્ત્વજ્ઞાન જ મોક્ષનું મુખ્ય કારણ છે.

બૌદ્ધ શાસ્ત્રો કહે છે: અવિદ્યા બંધનમાં નાખે છે અને વિદ્યાથી મોક્ષ મળે છે. અવિદ્યાથી જીવનનાં ચક્રો મોટાં થતાં જાય છે. અવિદ્યાનો નાશ કરવાથી અને સંસ્કારોને ધીરે ધીરે નિર્મૂળ કરવાથી જ મોક્ષ કે નિર્વાણ મળે છે.

આ રીતે ન્યાય, સાંખ્ય, વેદાંત, વૈશેષિક અને બૌદ્ધ શાસ્ત્રો કેવળ જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે, તે વાતનો સ્વીકાર કરે છે. મોક્ષ મેળવવા માટે કર્મને ઝાઝું મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી. મીમાંસાદિ શાસ્ત્રોમાં ક્રિયાકાંડ પર જ વધારે ભાર મૂકેલો છે. તે કહે છે કે જ્ઞાનથી મોક્ષ નથી મળતો; આચારથી, જપથી, તપથી અને ક્રિયાકાંડથી મોક્ષ મળે છે. આ કારણને લીધે ક્રિયાકાંડમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવું જોઈએ.

આપણે જાણીએ છીએ ખાંડ મીઠી હોય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી ખાંડને મોંમાં મૂકતા નથી ત્યાં સુધી તેની મીઠાશનો, માધુર્યનો આનંદ માણી શકાતો નથી. જો કોઈ માણસને ખબર ન હોય કે સાકરના ગાંગડામાં મીઠાશ હોય છે, તો પણ મોંમાં ગાંગડો મૂકતાં જ તેની મીઠાશની ખબર પડે છે, તેની મીઠાશનું જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાન વિના પણ તેને ખાંડ એટલી જ મીઠી લાગે છે.

જેટલી તેની મીઠાશના ખાસ જાણકારને. આ જ હકીકત કર્મને પણ લાગુ પડે છે. આપણે તેના વિશે પૂરેપૂરું ન જાણતા હોઈએ, તો પણ જેમ જેમ તેનું આચરણ કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ તેનું જ્ઞાન થવા માંડે છે અને જીવનમાં પવિત્રતા અને નિર્દોષતાનો સ્રોત વહેવા માંડે છે. જ્ઞાનનો ભાવ કે અલ્પભાવ દૂર થઈ જાય છે. પરંતુ જો કોઈ કર્મ વિશે જ્ઞાન હોવા છતાંય તેનું આચરણ ન કરીએ, તો જીવનમાં પવિત્રતા આવી શકતી નથી. આ કારણને લીધે કેવળ જાણવું એટલું જ મુખ્ય નથી, જેટલું કે તેને આચારમાં મૂકવું. સ્મૃતિકારે પણ આચારને મહત્ત્વ આપતાં કહ્યું છે :

आचारः प्रथमो धर्मः आचारः परमं तपः ।
आचारः परमं ज्ञानमाचारात् किं न सिद्धयति ।।

'આચાર જ પરમ (મોટો) ધર્મ છે, આચાર જ પરમ તપ છે, આચાર જ પરમ જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનો સ્રોત છે આ આચારથી શું સિદ્ધ થતું નથી? અર્થાત્ આચારથી માનવજીવનમાં બધી જ સફળતા મળી શકે છે.'

હું તમને કહેતો હતો કે કેટલાંક શાસ્ત્રો જ્ઞાનને વધારે મહત્ત્વ આપે છે અને વિચાર પર ભાર મૂકે છે. જ્યારે કેટલાંક શાસ્ત્રો ક્રિયાને વધારે મહત્ત્વ આપે છે અને આચાર પર ભાર મૂકે છે. પરંતુ જૈન શાસ્ત્ર આ

બંનેનો સમન્વય સાધીને બંને વચ્ચે સમતુલા જાળવે છે. તેમાં કેવળ કર્મને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું નથી અને કેવળ જ્ઞાનને પણ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું નથી. જૈન શાસ્ત્રોએ સ્પષ્ટપણે જાહેર કર્યું છે કે જ્ઞાન વિનાનું કર્મ બોદલું છે, નિર્જીવ છે, આંધળું છે. વિચાર વિનાનો આચાર ભવાટવીનું કારણ બને છે. તેનાથી ઊલટું આચાર વિનાનું કેવળ જ્ઞાન કે વિચાર પંગુ (લંગડું) છે, ગતિ-હીન છે, આધ્યાત્મિક પ્રગતિને અવરોધે છે. જ્યાંસુધી જ્ઞાન અને કર્મ જુદાં જુદાં હોય છે, વિચાર અને આચાર જુદાં જુદાં હોય છે, ત્યાં સુધી અપૂર્ણ છે. આ બંનેનો સમન્વય થાય છે, ત્યારે જ તે પૂર્ણ બને છે. પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થયા પછી જીવનમાં ચમકારો થાય છે, જીવન પ્રકાશી ઊઠે છે, જીવનને પ્રકાશવંત બનાવવા માટે સાચા વિચારોની સાથે સારા આચારોની પણ આવશ્યકતા છે. વિચારોની સાથે આચારનો સુમેળ સધાય છે, ત્યારે જ જીવનમાં પ્રગતિ થાય છે, અમરત્વનું સિંહાસન મેળવે છે.

અનંત આકાશમાં ઉડ્ડયન કરવા માટે પંખીને સ્વસ્થ અને ભાંગ્યાતૂટ્યા વિનાની બે પાંખો હોવી જ જોઈએ; તેવી જ રીતે સાધકને પણ સાધનાના આકાશમાં આધ્યાત્મિક ઉડ્ડયન કરવા માટે જ્ઞાન અને કર્મ અથવા આચાર અને વિચારની સ્વસ્થ અને ભાંગ્યાતૂટ્યા વિનાની પાંખો આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે. જો પંખીની એક પાંખ સાજી-સારી હોય અને બીજી પાંખ સડી ગયેલી

હોય કે કપાઈ ગયેલી હોય, તો તે અનંત આકાશમાં ઉડ્ડયન કરી શકતું નથી. તે પંખી ઊડવા માટે ગમે તેટલાં ફાંફાં મારે તોપણ સફળ થઈ શકતું નથી. તેની બન્ને પાંખો સશક્ત, સ્વસ્થ અને અતૂટ હશે, તો જ તે સફળ થઈ શકશે. બરાબર આ જ રીતે જો સાધકના જીવનમાં વિચાર અને આચારની બંને પાંખો મજબૂત અને અતૂટ હશે, તો જ તે સફળતા મેળવી શકશે.

વીજળીના બે તાર હોય છે–એક નેગેટિવ અને બીજો પૉઝિટિવ. જ્યાંસુધી આ બે તાર જુદા જુદા હોય છે, ત્યાંસુધી આપણા ઓરડામાં પ્રકાશનાં કિરણો વેરાતાં નથી, પંખો આપણને હવા આપી શકતો નથી, રેડિયો પર રાગ–રાગિણીઓના સૂર રેલાતા નથી, હીટર પાણી ગરમ કરી શકતું નથી. તમે ગમે તેટલી વખત બટન દબાવશો, તોપણ તે વ્યર્થ જશે, પરંતુ જો આ બે તાર મેળવેલા હોય છે, તો બટન દબાવતાં જ પ્રકાશ હાસ્ય પાથરશે, પંખો નૃત્ય કરશે, રેડિયો મધુર સ્વર્ગીય સંગીત સંભળાવશે અને હીટર પાણી ઉકાળશે. સાધકનું જીવન પણ આવું જ હોય છે. જો તેના જીવનમાં આચાર અને વિચારના બન્ને તાર ન હોય, તો આધ્યાત્મિક પ્રકાશ ફેલાતો નથી. પ્રગતિની હવા મળી શકતી નથી, જગતના આધ્યાત્મિક સંગીતની સુરાવલી સાંભળી શકાતી નથી, સાધનામાં ગરમી આવી શકતી નથી.

વૈજ્ઞાનિક માને છે કે ઑક્સિજન અને હાઇડ્રોજનના સંયોગોથી જલતત્ત્વ તૈયાર થાય છે. આ બેનો સંયોગ

ન થાય, તો પાણી તૈયાર થઈ શકતું નથી. પાણી વિના પ્રાણીની કેવી દશા થાય છે, તે તમે સારી રીતે કલ્પી શકો તેમ છો. આ રીતે વિચાર અને આચાર આ બંનેના સંયોગથી જ જીવનરૂપી જલ તૈયાર થઈ શકે છે. આ બંનેનો સંયોગ ન થાય, તો જીવનની સાધનામાં સજીવતા પ્રવેશી શકતી નથી. આવું જીવન એક રીતે જોવા જતાં આધ્યાત્મિક મૃત્યુ જ પામે છે.

ડૉક્ટરો કહે છે: આપણા શરીરમાં મુખ્યત્વે બે જાતની શક્તિઓ છે: એક મસ્ક્યુલર સ્ટ્રેન્ગ્થ અને બીજી નર્વસ સ્ટ્રેન્ગ્થ. આપણી ભાષામાં આ બન્નેને આપણે શારીરિક શક્તિ અને સ્નાયુવિષયક શક્તિ કહી શકીએ. આ બે શક્તિઓ જ્યારે પૂર્ણરૂપે સરખા પ્રમાણમાં હોય છે, ત્યારે આપણું શરીર સ્વસ્થ અને મસ્ત રહે છે. શરીરને સ્વસ્થ અને આનંદિત રાખવા માટે આ બે શક્તિઓ જરૂરી છે. તેવી જ રીતે આત્માની સ્વસ્થતા અને મસ્તી માટે પણ જ્ઞાન અને કર્મ અર્થાત્ વિચાર અને આચાર-રૂપી બે શક્તિઓ જરૂરી છે. બન્ને શક્તિઓનો સરખી રીતે વિકાસ થાય, ત્યારે જ આપણો આત્મા સ્વસ્થ અને મસ્ત રહી શકે છે. બેમાંથી એકાદનીય ઉપેક્ષા કરીને જો આપણે જીવન ઘડવાની આશા રાખીએ કે ઉજ્જવળ વ્યક્તિત્વ ઘડવાની આશા રાખીએ, તો તે આકાશકુસુમ જેવી અસંભવ છે.

જીવનના આ રહસ્યનું, ઉદ્દ્ઘાટન કરતાં મહાકવિ જયશંકર પ્રસાદે 'કામાયની'ના રહસ્ય સર્ગમાં યોગ્ય જ કહ્યું છે :

જ્ઞાન દૂર કુછ ક્રિયા ભિન્ન હૈ, ઇચ્છા ક્યોં હો પૂરી મનકી,
એક દૂસરે સે મિલ ન સકે, યહ વિડમ્બના હૈ જીવનકી.'

તમે જોયું તો હશે જ કે ઘડિયાળમાં બે કાંટા હોય છે. એક કાંટો સાઠ મિનિટ પછી આગળ સરકે છે. અને બીજો કાંટો પ્રત્યેક સેકંડે આગળ વધે છે અને સાઠ મિનિટમાં બધા આંકડા વટાવીને ચક્કર પૂરું કરે છે. આ બે કાંટા વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે તો જ ઘડિયાળ સાચો સમય બતાવી શકે. એમાંથી એક કાંટો ન હોય કે બરાબર રીતે ચાલતો ન હોય, તો ઘડિયાળ સાચો સમય નહીં બતાવી શકે. પછી તો ઘડિયાળ માંદી પડશે અને તેને ઘડિયાળીને ત્યાં સમરાવવા માટે લઈ જવી પડશે. બરાબર આ જ રીતે જો આપણા જીવનમાં વિચાર અને આચારના બે કાંટા સારી રીતે ન ચાલે કે એમાથી એકાદ કાંટો બગડી જાય, તો આપણા જીવનની ઘડિયાળ આગળ વધતી અટકી જાય. આપણે આત્મશુદ્ધિ કે તપશ્ચર્યા કરીને જીવનની ઘડિયાળની પણ સારવાર કરવી પડશે.

આજે હું જોઉં છું કે આપણા સામાજિક જીવનમાં ખૂબ જ અવ્યવસ્થા ફેલાયેલી છે. એક બાજુ કેળવણી કૂદકે ને ભૂસકે વધતી જાય છે, પુસ્તકોના ભારથી યુવક કચડાતો જાય છે, તેના વિચારો એટલા બધા આગળ વધી ગયા છે કે સમાજ આ વિચારોને સમજી–સ્પર્શી

શકતો નથી. બીજી બાજુ તેના આચારમાં વિલાસિતા, ભોગવાદ, ફેશન અને ખાનપાનનાં જ જીવનનું સાચું સુખ છે એવી માન્યતા પ્રસરેલી છે. એશઆરામની વાંસળી વગાડવામાં જ આપણા યુવાનો જીવનનો આનંદ સમજી બેઠા છે. આ રીતે જૂના વિચારોના જે વૃદ્ધો અને પ્રૌઢો છે, તે પોતાના જુનવાણી વિચારો અને અંધશ્રદ્ધાને વળગીને બેઠા છે. આચારના ક્ષેત્રમાં આ લોકો ખૂબ જ પછાત પડી ગયેલા છે. પ્રતિક્રમણ કરતી વેળાએ તે વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં થયેલી ભૂલો અને દોષોનું ઉચ્ચારણ કરીને 'મિચ્છામિ દુક્કડં' આપશે, પરંતુ તે જીવનમાં નહીં જ ઊતરે. ધર્મસ્થાનમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી જીવનના મેદાનમાં તેમની ચાલ પહેલાં હતી તેવી જ રહેવાની. આ કારણને લીધે યુવાનોની શ્રદ્ધા પણ આચાર પરથી ધીરે ધીરે સરકતી જાય છે. ભારતના લોકજીવનમાં વિચાર અને આચારની અલગતાની જાણે એક ભરતી જ ચડી છે. કેટલાક લોકોમાં વિચાર વિનાના આચારની બોલબાલા છે. જ્યારે કેટલાક લોકો આચાર વિનાના વિચારને પકડીને બેઠા છે. સમાજમાં બંનેનું સામંજસ્ય જ દેખાતું નથી, સહઅસ્તિત્વ જ નજરે પડતું નથી. આ કારણને લીધે આપણું આધ્યાત્મિક જીવન પણ સૂકા વેરાન જેવું બની રહ્યું છે. મરુભૂમિની મૃગમરીચિકાની જેમ અધ્યાત્મનો આડંબર તો જરૂર જોવા મળશે, પરંતુ નજદીક જતાં કે સંપર્ક સાધતાં આધ્યાત્મિક નામની કોઈ વસ્તુ શોધતાંય નહીં જડે. ॥

અદ્વૈતવાદના એક ધુરંધર વિદ્વાન ભારતમાં ફરતા હતા. અદ્વૈતવાદનું ખૂબ ખૂબ અધ્યયન કર્યું હતું. પરંતુ આ અધ્યયન તેણ પચાવ્યું નહોતું. એક વખત ફરતાં ફરતાં તે એક ભક્તના ઘેર જઈ પહોંચ્યા. ઠંડી તો એટલી બધી પડતી હતી કે ન પૂછો વાત. ભક્તે પૂછ્યું: 'સ્નાન કરવા માટે પાણી લાવું, મહારાજ?' વેદાંતજીએ કહ્યું: 'તમે લોકો કંઈ સમજતા જ નથી, જ્યાં જ્ઞાનગંગા વહેતી હોય, ત્યાં સ્નાન કરવાની શી જરૂર?' સેવક પણ કાચો નહોતો. તેણે પણ વેદાંતીની પરીક્ષા કરવાનું નક્કી કર્યું. તેણે ઘેર જઈને તેની પત્નીને સ્વાદિષ્ટ ભજિયાં બનાવવાનું કહ્યું. વેદાંતીજીને તે ઘેર તેડી ગયો. ખૂબ માનપાન આપીને તેમને જમાડ્યા. ભોજન પત્યા પછી સેવકે તેમને આરામ કરવા માટે એક ખંડમાં મોકલી આપ્યા. વેદાંતીજી અંદર જઈને સૂઈ ગયા. સેવકે લાગ જોઈને બારણું બંધ કરીને બહારની સાંકળ વાસી દીધી. હવે શું બાકી રહ્યું? વેદાંતીજીએ ગરમાગરમ ભજિયાં ધરાઈને ખાધાં હતાં. તેમણે ખરેખરી તરસ લાગી. આજુબાજુ નજર કરી જોઈ, પરંતુ સેવકે પાણી મૂક્યું જ નહોતું. વેદાંતીજીએ ઊભા થઈને બારણાં ખખડાવ્યાં. સેવક તરફથી કોઈ જવાબ ન મળતાં તેમણે બૂમ પાડીને કહ્યું: 'અરે ભાઈ, મને તરસ લાગી છે.' સેવકે કહ્યું: 'મહારાજ, જ્ઞાનગંગા વહી રહી છે. તેમાંથી એક લોટો પાણી ભરીને તરસ છિપાવો!' વેદાંતીજી સમજી ગયા.

તેમણે મનોમન જ વિચાર કર્યો કે શેરને માથે સવાશેર મળે છે ખરા. તેમણે શરમાઈને સેવકની માફી માગી. સેવકે બારણાં ઉઘાડયાં અને પાણી આપીને તરસ છિપાવી.

આ જ રીતે કેવળ જ્ઞાનવાદમાં જ અભિવૃદ્ધિ કરનારા લોકોની સંખ્યા દુનિયામાં, ખાસ કરીને ભારતવર્ષમાં અનેકગણી થઈ ગઈ છે. તેનાથી સમાજમાં વિચારોની પ્રગતિ અટકી ગઈ છે, જડતા અને બિનજવાબદારીનાં મૂળ ઊંડાં ગયાં છે અને આચારનો તો જાણે દુષ્કાળ જ પડયો છે!

આજે આપણે આપણી દયાજનક સ્થિતિ પર વિચાર કરવો જ જોઈએ—આપણે અને આપણો દેશ આટલો બધો પાછળ શા માટે છીએ? બીજા દેશો આધ્યાત્મિકતાનો દાવો કરતા નથી. આમ હોવા છતાંય સચ્ચાઈ અને નૈતિકતામાં તે આટલા બધા આગળ કેમ છે? તેનું કારણ એક જ છે—આ દેશોમાં વિચાર અને આચારનો મેળ છે, સામંજસ્ય છે, સમન્વય છે. શબ્દ અને કાર્ય વચ્ચેનો સુમેળ જ જીવનને ઊંચે દોરી જાય છે. અહીં હાજર રહેલા વિદ્યાર્થીઓને મારે એક પ્રશ્ન પૂછવાનો છે: 'રામ જાય છે.' આ વાકયમાં કર્તા કોણ છે અને ક્રિયાપદ કયું છે? જવાબ તદ્દન સાદો છે. 'રામ' કર્તા છે અને 'જાય છે' ક્રિયાપદ છે. જો કેવળ કર્તા જ હોય અને ક્રિયાપદ ન હોય, તો વાકય બની શકે ખરું? ના, વાકયને પૂરું કરવા માટે કર્તાની સાથે ક્રિયાપદની આવશ્યકતા છે જ.

જો કર્તા હોય અને ક્રિયાપદ ન હોય અથવા ક્રિયાપદ હોય અને કર્તા ન હોય, તો વાક્ય પૂરું બની શકતું નથી અને પેલા શબ્દોનો ખાસ અર્થ પણ નીકળી શકતો નથી. જીવન પણ એક વાક્ય જ છે અને આ વાક્ય જ્યારે આપણે જ્ઞાનનો ક્રિયાત્મક પ્રયોગ કરીશું, જાણીને તે પ્રમાણે આચરણ કરીશું, ત્યારે જ પૂરું થશે.

અહીં મને વડોદરાનો એક પ્રસંગ સાંભરે છે. સર સયાજીરાવના પ્રમુખપદે એક વિરાટ સંમેલન ભરવામાં આવ્યું હતું. આ સંમેલનમાં અહિંસા પર ભાષણો થવાનાં હતાં. મદ્રાસ તરફના એક વક્તાનું ભાષણ એટલું બધું સચોટ અને જોરદાર હતું કે લોકો મંત્રમુગ્ધ થઈને એકધ્યાનથી સાંભળી રહ્યા હતા. તેમને તાળીઓના ગડગડાટથી વારંવાર વધાવી લેવામાં આવતા હતા. વક્તાનું આખું શરીર પરસેવાથી રેબઝેબ થઈ ગયું. તેમણે રૂમાલ બહાર કાઢવા માટે ખીસામાં હાથ નાખ્યો. પરંતુ તે બોલવામાં એટલા બધા તન્મય થઈ ગયા હતા કે રૂમાલ કાઢતી વખતે તેમના ખીસામાંથી અજાણપણે બે ઈંડાં પણ બહાર નીકળી પડ્યાં. શ્રોતાઓ તો આશ્ચર્યથી જોઈ જ રહ્યા. તેમણે કહ્યું: 'અહિંસા પર આટલું ગંભીર વિવેચન કરનાર માણસ ઈંડાં ખાય ખરો?' સર સયાજીરાવે પોતાના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં કહ્યું: 'આવા માણસોએ જ આપણા દેશનું સત્યાનાશ કાઢ્યું છે. આવા લોકો વાતો મોટી મોટી કરે છે અને આચરણમાં કંઈ જ મૂકતા

નથી. જેના જીવનમાં વિચારની સાથે આચાર નથી, તે ખોટા ખડેખાં જ છે.'

જ્ઞાનને આચારમાં મૂકવાનું આવશ્યક જ નહીં, અનિવાર્ય પણ છે. એક સાધકે ભારતીય સંસ્કૃતિના વિચારકને એક પ્રશ્ન પૂછ્યોઃ 'ભગવન્' જ્ઞાનનું ફળ શું છે?' પેલા વિચારકે આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં કહ્યું: 'ज्ञानस्य फलं विरतिः । જ્ઞાનનું ફળ ખરાબ કાર્યથી નિવૃત્ત થવું તે છે. ધર્મદાસગણિએ 'ઉપદેશમાલા'માં લખ્યું છે— એક ગધેડો છે. તેની પીઠ પર અસલ સુખડ લાદવામાં આવે. આ સુખડમાં મહેક હોય, સૌંદર્ય હોય અને શીતળતા પણ હોય. પરંતુ ગધેડાને તેનાથી આનંદ ન જ થાય. આ સુખડ તેના માટે ભારરૂપ જ છે. આ જ રીતે જે સાધક જ્ઞાનવાળો હોય, છતાંય તે પ્રમાણે આચરણ ન કરતો હોય, તો આ જ્ઞાન તેના માટે ભારરૂપ છે, નિરુપયોગી છે, કંઈ કામનું નથી. આ રહી તે પંક્તિઓ :

'જહા ખરો ચંદણ ભારવાહી,
ભારસ્સ ભાગી ન હુ ચંદણસ્સ;
એવં ખુ-નાણી ચરણેણ હીણા,
નાણસ્સ ભાગી ન હુ સુગ્ગઇએ.'

[ઉપદેશમાલા]

ભગવાન બુદ્ધે એક રૂપક કહ્યું : જેવી રીતે ગાયો ચરાવનારો ગોવાળ બીજાની ગાયો ચરાવે છે, બીજાની ગાયો ગણી શકે છે; પરંતુ તેનો માલિક બની શકતો

નથી, તેનું દૂધ પણ પી શકતો નથી; તેવી જ રીતે જે કેવળ જ્ઞાન જ વધાર્યે જાય છે, તે તેના આચાર કે અનુભવનો અધિષ્ઠાતા (માલિક) બની શકતો નથી. તે ચોપડીઓનાં પાનાં જ ગણી શકે છે કે મગજમાં તેનું જ્ઞાન ઠાંસી ઠાંસીને ભરી શકે છે. આ જ રીતે ભોજનની બધી જ વાનગીઓમાં ચમચો ખોળવામાં આવે છે. પરંતુ તે તેનો રસાનુભવ લઈ શકતો નથી. આ જ રીતે કેવળ જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ કર્યે જતો માણસ તેનો રસાનુભવ માણી શકતો નથી. આચારમાં મુકાય તે સાચું જ્ઞાન છે.

એટલે જેવી રીતે સૂર્ય અને પ્રકાશ બન્ને સાથે સાથે રહે છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાન અને કર્મ અથવા આચાર અને વિચાર સાથે સાથે રહેશે, ત્યારે જ આપણું જીવન સાધનાથી પ્રકાશમય બની જશે.

ઘણા લોકો વાતો મોટી મોટી કરશે, વિચારોમાં તમને પાછળ પાડી દેશે; પરંતુ જ્યારે તેનો અમલ કરવાનો સમય થશે, ત્યારે ગમે તે બહાનું કાઢીને છટકી જશે. માનવજાતની આ મહાન કમનસીબી છે કે તે વિચારોને આચારનું સ્વરૂપ આપતાં ખૂબ જ ગભરાય છે. કેટલાક લોકો વિચારો સાંભળતી વખતે સહિષ્ણુતા દર્શાવે છે, કોઈ સાધક તેમની સમક્ષ કોઈ વિચાર રજૂ કરે છે, ત્યારે તેની હામાં હા ભણે છે, પ્રશંસાના પુલ પણ બાંધે છે;

પરંતુ જ્યારે પેલા વિચારોને સક્રિય સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે, ત્યારે તે તેનો વિરોધ કરવામાં પાછા પડતા નથી. વિચારો સાથે સહમત અને કાર્ય (આચાર) સાથે અસમહત, વિચારોથી સંતુષ્ટ અને કાર્ય (આચાર)થી ક્રોધાયમાન થનારા મહાશયોની સંખ્યા ન-જેવી નથી. જ્યાં સુધી સમાજમાં વિચાર અને આચારની આ દ્વિધા છે, ત્યાં સુધી તેની ગાડી કાદવામાં ઊંડે ને ઊંડે જ ખૂંપતી જશે.

એટલા માટે વિચારોને આચારનું સ્વરૂપ આપતી વખતે સમાજ જે માનસિક નિર્બળતા દર્શાવે છે, પરિસ્થિતિ વણસાવી મૂકે છે કે ઇર્ષ્યાવિશ ત્યાં જ અટકી રહેવા ઇચ્છે છે, તે એક ભયંકર રોગ છે. વિચાર તો કેવળ સાધનરૂપ જ ગણી શકાય. તેનું સાધ્ય છે આચાર! જ્યાં સુધી આપણે કોઈ વિચારને આચારમાં ન મૂકીએ, તેનો અમલ ન કરીએ, ત્યાં સુધી આ વિચારની ઉપયોગિતા શી? આ કારણને લીધે જો વિચારને સાનુકૂળ એવો થોડોક પણ આચાર હશે, તો સમાજ ઝડપભેર પ્રગતિ કરી શકશે.

મહાભારત કાળમાં દુર્યોધન એક મોટો રાજનીતિજ્ઞ હતો. તેની સભામાં મોટામોટા વિદ્વાન, શાસ્ત્રીઓ, ઇતિહાસના જાણકારો, અર્થશાસ્ત્રીઓ અને રાજનીતિજ્ઞો હતા. આ બધા લોકો તેની સમક્ષ શાસ્ત્રોનું દોહન કરીને રજૂ કરતા હતા. પરંતુ દુર્યોધન કેવળ એક જ વાત કહેતો હતો:

'जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः ।
जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ॥'

'હું ધર્મને જાણું છું, પરંતુ તેમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. હું અધર્મને (પણ) જાણું છું, પરંતુ તેનાથી અળગો થઈ શકતો નથી.'

કેવળ મગજમાં ચોપડીઓ જ ભરી દેવાથી જો કોઈ માણસ જ્ઞાની બની શકતો હોત, તો પુસ્તકાલયના ઘોડા પણ જ્ઞાની બની જાય!

એક રોમન તત્ત્વવેત્તા સમક્ષ એક વાચાળે ડીંગ હાંકતાં કહ્યું: 'મેં પણ મોટામોટા વિદ્વાનોને જોયા છે અને તેમની સાથે વાતચીત પણ કરી છે.' પેલા તત્ત્વચિંતકે તુરત જ જવાબ આપ્યો: 'ભાઈ, મેં પણ કેટલાય શ્રીમંતોને જોયા છે અને તેમની સાથે વાતચીત પણ કરી છે, પરંતુ તેમ કરવાથી હું શ્રીમંત નથી બની શક્યો.'

સ્વામી રામદાસ કહે છે:

સમઝલે આણિ વર્તલેં, તે ચિ ભાગ્યપુરુષ ઝાલે ।
યેર તે બોલત ચિરાહિલે, કરંટે જન ॥

'જે ભાગ્યહીન હોય છે, તે કેવળ બોલ્યા જ કરે છે, સાંભળ્યા જ કરે છે; પરંતુ કોઈ વિચારને સમજ્યા પછી તેનો અમલ કરે છે, તે જ નસીબદાર છે.'

એક શાયરે કહ્યું છે:

ખુદાકા નામ ગો અકસર, જબાનોં પર હૈ આજાતા;
મગર કામ ઉસસે જબ ચલતા કિ વો દિલમેં સમા જાતા.

'કોઈ માણસ પરમાત્માના નામનું જ રટણ કર્યા કરે, પરમાત્માને હૃદયમાં ન રાખે કે પરમાત્માનું કામ

ન કરે, તો તેના નામસ્મરણનો કંઈ જ અર્થ નથી. અગ્નિનું નામ લેવાથી રોટલા ઓછા શેકાવાના છે? પાણીનું નામ લેવાથી જ તરસ છિપાતી નથી.' આ જ રીતે કોઈ વિચારને સમજવાથી, તેને યાદ કરવાથી કોઈ ઉદ્દેશ બર આવતો નથી.

હું તમારી સામે થાળીવાજાની જેમ વ્યાખ્યાન આપ્યે જ જાઉં અને તમે પણ કઠપૂતળીની જેમ સાંભળીને વિદાય થાઓ, તેમાંથી એક રતીભાર પણ આચરણમાં ન મૂકો, તો તે ઉપદેશ આપણા માટે નકામો છે. તેનાથી તમારું અને મારું બેયનું અહિત થશે. જો કોઈ સાંભળનાર ધ્યાન દઈને સાંભળે અને તેમાંથી થોડુંક પણ આચારમાં મૂકે તો તેનાથી કંઈક હિત થઈ શકે. એક વર્ષે વધારે નહીં તો એકાદ વ્રતનું પણ પાલન કરવામાં આવે, તો બાર વર્ષમાં બારેય વ્રત પૂરાં થઈ જાય. પરંતુ આ કથન સાંભળ્યા પછીય તેને અમલમાં મૂકવાનો વિચાર સામાન્યતઃનથી જ આવતો.

હું ઇચ્છું છું કે સમાજમાં આજે જે વિચાર અને આચારની વચ્ચે મોટું ગાબડું પડ્યું છે, તેને પૂરી દેવામાં આવે. તેમ નહીં કરવામાં આવે તો તે દિવસ બહુ દૂર નથી કે વિચાર કેવળ વિચાર જ રહી જશે અને આચાર સ્વપ્નની વસ્તુ બની જશે. આપણું આચરણ જ્યારે આપણા વિચારોને અનુરૂપ થશે, ત્યારે જ સમાજ, દેશ અને રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ થશે.

[૭]

ચાલ્યા કરો : આગળ વધો !

માનવસમાજનો પ્રોજ્વળ ભૂતકાળ આપણી સામે જ છે. તેમાં સમાજના જીવનની રેખાઓનો ચમકારો છે. હજારહજાર અને લાખલાખ વર્ષ પસાર થઈ જવા છતાંય તેની જીવનરેખાઓ ઝાંખી પડી નથી. આજે પણ તે રેખાઓ પહેલાંના જેટલી જ પ્રકાશમય છે.

માનવનો આદિકાળ, જેને આપણે જૈન પરિભાષામાં યૌગલિક યુગ કહીએ છીએ અને વૈદિક પરિભાષામાં જેને ત્રેતાયુગ કહેવામાં આવે છે, જોતાં જણાઈ આવે છે કે આદિકાળનો માનવ વિચરણશીલ હતો, ફરંદો હતો, ઘરબાર વિનાનો હતો. આજની જેમ તે એક જ જગાએ મુકામ કરીને કે ઘર બાંધીને રહેતો નહોતો. તે ફરીફરીને કુદરતના સૌંદર્યને અવલોકતો હતો. કુદરતે આપેલી બક્ષિસો : હવા, પવન, પાણી, ફળ અને કંદમૂળનો ઉપયોગ કરીને આનંદમય જીવન વિતાવતો હતો. તેની બધી મનોકામનાઓ વૃક્ષો તરફથી જ પૂરી થતી હતી. તે જમાનાના માણસની જરૂરિયાતો પણ વધારે નહોતી. કુદરતના વાત્સલ્યપૂર્ણ ખોળામાં જીવનની અમૂલ્ય પળો વિતાવતાં વિતાવતાં વર્ષો પસાર થઈ ગયાં. સમય બદલાયો. વૃક્ષો જરૂરિયાતો પૂરી ન કરી શક્યાં. આ જ સમયે એક મહાન વિચારક અને જીવનનો કલાકાર જન્મ્યો. તેણે

નિર્જન વનમાં ઘૂમ્યે જતા માણુસની આવશ્યકતાઓ પૂરી કરવા માટે ખેતી કરવાની કલાનું શિક્ષણુ આપ્યું. ગ્રામોદ્યોગ અને ગૃહોદ્યોગનું પણુ શિક્ષણુ આપ્યું. તેના પરિણુામે તે જમાનાનો માણુસ આર્ય કહેવડાવવા લાગ્યો. તેણે કર્મયોગની દીક્ષા લીધી. હવે માણુસ ઘર બાંધીને રહેવા લાગ્યો. ગામડાં (ગ્રામ) અને શહેરો (નગર) વસાવીને સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો. સમાજ બનાવીને પોતાનું જીવન આનંદથી પસાર કરવા લાગ્યો.

સમાજનાં જુદાંજુદાં કાર્યો સારી રીતે થઈ શકે તેટલા માટે ચાર જાતિઓ (વર્ણ) નક્કી કરવામાં આવી : બ્રાહ્મણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર. આ ચારેય જાતિઓનો મૂળ ઉદ્દેશ એક જ હતો : સમાજજીવન સુખપૂર્વક પસાર થાય તે જ. વર્ણોની ગોઠવણી કરવામાં આવી તે વખતે ઉચ્ચ-નીચની ભાવના જ નહોતી. ફરંદા સ્વભાવમાંથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કર્યા પછીય આ ચારે જાતિઓની પ્રવૃત્તિ બીજા સ્વરૂપે પાંગરવા લાગી.

બ્રાહ્મણોનું મૂળ કાર્ય હતું : સમાજના વિકાસ માટે મનન—ચિંતન કરવું, વિદ્યા અને કલાનો પ્રચાર કરીને સમાજને સુસંસ્કારી બનાવવો, સામાજિક કર્તવ્યોની મર્યાદા બાંધવી અને આ રીતે સમાજનો નૈતિક પહેરો ભરીને તેને પ્રગતિશીલ બનાવવો. આ મહત્ત્વપૂર્ણ જવાબદારી અદા કરવા માટે બ્રાહ્મણો પોતે જ નિઃસ્પૃહ ભાવે પોતાનું ઘર છોડીને અધ્યયન અને અધ્યાપન માટે

દેશ-પરદેશ જતા દૂર-સુદૂરના દેશોમાં જઈને સમાજના વિકાસનું અધ્યયન કરતા. તેમની આ મુસાફરી 'વિદ્યાયાત્રા' તરીકે ઓળખાતી. વિદ્યાયાત્રા પૂરી થયા પછી તે યજ્ઞ-સત્રોમાં જતા હતા. ચોમાસાના ચાર મહિના બાદ કરતાં બાકીના આઠ મહિના સુધી તે 'चरैवेति चरैवेति ।'ના સિદ્ધાંતાનુસાર ચાલ્યા કરવામાં જ આનંદનો અનુભવ કરતા હતા. જિંદગીની છેલ્લી પળોમાં પણ એક જ સ્થળે રહીને કીડી-મકોડીની જેમ મરવા કરતાં તે ફરતાં ફરતાં મરવાનું વધારે પસંદ કરતા હતા.

ક્ષત્રિયનું કાર્ય હતું : સમાજમાં થતા અન્યાયો અને અત્યાચારોથી અશક્તનું સંરક્ષણ કરવું, સમાજમાં ન્યાય અને સંરક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી. ક્ષત્રિયો કેવળ રાજગાદી પર બેસીને કે મોટા રાજમહેલોમાં રહીને મોજશોખ કરતા નહોતા. તેમના કાને જ્યારે કોઈ ગરીબ, અશક્ત કે નિરાધારનો અવાજ અથડાતો, ત્યારે તે તેનું રક્ષણ કરવા માટે દોડી જતો. જીવને હથેળીમાં રાખીને તે પોતાની આ જવાબદારી પૂરી કરતો. તેના કાનમાં પણ વૃદ્ધશ્રવા ઇંદ્રનો મંત્ર ગુંજી ઊઠતો હતો : 'चराति चरतो भगः।' જે ચાલતો રહેશે તેનું નસીબ પણ આગળ વધશે અને જે બેસી રહેશે તેનું નસીબ પણ બેઠાડું થઈ જશે. આ કારણને લીધે ક્ષત્રિયો પણ દેશના, સમાજના શહેરોના, જાતિના અને અશક્તોના રક્ષણ માટે સૈન્ય

સાથે ફરતા રહેતા હતા! આને 'વિજયયાત્રા' કહેવામાં આવતી હતી.

વૈશ્ય જાતિનું કાર્ય હતું: સમાજમાં જે વસ્તુની જ્યાં આવશ્યકતા હોય, ત્યાં તેને લાવીને પહોંચતી કરવી, ઉત્પાદન અને વહેંચણીનો હિસાબ રાખવો અને વ્યવસ્થિત રીતે કાર્ય કરવું. આ કાર્યને વાણિજ્ય કે વ્યાપાર તરીકે ઓળખવામાં આવતું. સમાજસેવાની આ જવાબદારી પૂરી કરવા માટે વૈશ્ય હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી અને અટકથી કટક સુધી જ નહિ; પરંતુ વિશાળ સમુદ્રોને ઓળંગીને પરદેશોમાં પણ જઈ પહોંચતો હતો. ત્યાંથી તે આવશ્યક વસ્તુઓ લાવતો હતો અને બદલામાં તેમને આવશ્યક એવી વસ્તુઓ આપી આવતો હતો. આ કારણને લીધે કોઈ કોઈ વખત તો તે મોટો કાફલો લઈને લાખો રૂપિયાની સાધનસામગ્રી સાથે એક ગામ વટાવીને બીજે ગામ આગળ વધતો હતો. એ સ્થળેથી બીજે સ્થળે નિકાસ અને આયાત કરતો હોવાથી તે 'સાર્થવાહ' કહેવાતો હતો. આ રીતે તે નીતિપૂર્વક વ્યાપાર કરીને પોતાની અને સમાજની જીવનયાત્રાને સુખદાયી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

શૂદ્રનું કાર્ય હતું: જુદી જુદી કલાઓ, કાર્યો અને ઉત્પાદન વડે સમાજની સુખસગવડોમાં અભિવૃદ્ધિ કરવી, સમાજના જીવનમાં જે પ્રત્યવાયી તત્ત્વો છે તે દૂર કરવાં અને સમાજને બધી રીતે નિશ્ચિંત બનાવવો. શૂદ્રની

જવાબદારી અન્ય લોકો કરતાં ઘણી વધારે હતી, શિલ્પ અને કલાઓનું જ્ઞાન મેળવવા માટે તેને જુદે જુદે સ્થળે ફરવું પડતું હતું. સમાજસેવાની જવાબદારી તેના માથે હતી. તેની આ મુસાફરી 'સેવાયાત્રા' તરીકે ઓળખાતી હતી.

આ રીતે ચારેય વર્ણોમાંયાત્રા(મુસાફરી)નું મહત્ત્વ હતું. સંતો જાતિબંધનોથી પર હોય છે, તેમને વર્ણોની ચાર દીવાલોમાં બાંધી શકાતા નથી. ચારેય વર્ણોથી પર રહીને અને સમાજથી પણ અલિપ્ત રહીને તે સમાજને નૈતિક–ધાર્મિક પ્રેરણાઓ આપતા હતા. તેમને પોતાનું કહી શકાય તેવું ઘર, મકાન કે આશ્રમ જેવું કંઈ જ નહોતું. તે સમગ્ર વિશ્વને પોતાનું કુટુંબ માની લે છે. આ કારણને લીધે સમગ્ર વિશ્વના બનાવોને આધ્યાત્મિક વળાંક આપવા માટે માનવસમાજમાં ધર્મદૃષ્ટિ સતત પ્રજ્વલિત રાખવા માટે તે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ફરે છે. નદીના પ્રવાહની જેમ આફતોના ડુંગરા ઓળંગીને આગળ વધવું અને ગામેગામ ધર્મની ધૂણી ધખાવવી એ જ તેનું લક્ષ્ય હોય છે. તે એક જ સ્થળે લાંબા સમય સુધી ટકી રહેતો નથી. જો કારણવશાત્ તેને રોકાઈ જવાનું થાય, તો તેનું ખોળિયું જ રોકાઈ જાય છે, મન નહીં. તે માયા કે મોહને વશ થતો નથી. આ કારણને લીધે ભારતના સંતો હમેશાં વિચરણશીલ જ રહ્યા છે. મોહમાં ફસાઈને એક જ સ્થળે લાંબો સમય રોકાતા નથી. ચોમા-

સાને બાદ કરતાં આઠ મહિના સુધી સતત ફરતા જ રહેવું, તે તેમનો મુખ્ય કાર્યક્રમ હોય છે. આ કારણને લીધે જ આગમોમાં જ્યાં સાધક સંયમમાર્ગ ગ્રહણ કરે છે, દીક્ષા અંગીકાર કરે છે, ત્યાં દીક્ષાના અર્થમાં 'પવજ્જા' અને 'પ્રવજ્યા' શબ્દ આવે છે. જૈન સાધુ માટે શાસ્ત્રોમાં અવારનવાર 'પ્રવ્રજિત' શબ્દ આવે છે. આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થઈ શકે છે: 'પ્ર' ઉપસર્ગ છે; 'વ્રજ' ધાતુ ગત્યર્થક છે. બન્ને ભેગાં કરવાથી કે પ્રત્યય લગાડવાથી 'પ્રવજ્યા' શબ્દ બને છે. તેનો અર્થ થાય છે પ્રકર્ષરૂપે ફરતા રહેવું તે. વૈદિક સાહિત્યમાં આ જ અર્થને અભિવ્યક્ત કરવા માટે સંતનો પર્યાયવાચી શબ્દ 'પરિવ્રાજક' આવે છે, તેનો અર્થ થાય છે ઘરબારનો મોહ છોડીને ભ્રમણ કરનારો.

આજથી અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં ભારતમાં એક સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો હતો. આ સંસ્કૃતિનું નામ છે શ્રમણ સંસ્કૃતિ. જૈન અને બૌદ્ધ આ સંસ્કૃતિના જ બે ફાંટા છે. તે વખતે આજીવક અને અકારકવાદી જેવા બીજા પણ કેટલાય ફાંટા હતા, પરંતુ આજે તો જૈન અને બૌદ્ધ આ બે જ ફાંટા રહી ગયા છે. આ બંને ધર્મોના સંતો હમેશાં વિચરણશીલ જ—એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ફરતા રહેતા હોય છે.

મહાત્મા બુદ્ધનું એવું મંતવ્ય હતું કે જે રીતે ગેંડો નિર્ભય થઈને જંગલમાં એકલો ફરે છે, તેવી

રીતે શ્રમણોએ પણ નિર્ભય થઈને ફરવું જોઈએ. એક વખત તેમણે તેમના સાઠ શિષ્યોને બોલાવીને સંદેશો આપ્યો હતો :

'ચરથ ભિક્ખવે બહુજનહિતાય, બહુજનસુખાય,
ચરથ ભિક્ખવે, ચારિકાં, ચરથ ભિક્ખવે ચારિકાં.'

'ભિક્ષુઓ, જનસમુદાયની બહુમતીના હિતને માટે અને સુખને માટે ચાલ્યા જ કરો. ભિક્ષુઓ, તમારી જીવનચર્યા માટે હમેશાં ચાલ્યા કરો, હમેશાં ફરતા રહો.' સમ્રાટ અશોકે પણ બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કર્યા પછી દિગ્વિજયનો ત્યાગ કરીને ધર્મવિજય માટે વારંવાર મુસાફરી કરી હતી.

બૌદ્ધ ધર્મ દૂરસુદૂરના ખંડો—જેવા કે લંકા, જાવા, સુમાત્રા, બ્રહ્મા (બર્મા), સિયામ, ચીન, જાપાન અને તિબેટ જેવા એશિયાના વિશાળ દેશોમાં ફેલાયો હોય, તો તેનો યશ કેવળ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની પદયાત્રાને છે, પરિભ્રમણને છે. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ સતત પરિભ્રમણ કરીને પોતાના આચરણ અને ઉપદેશથી આ બધા દેશોમાં ધર્મ, નીતિ, સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો.

ભારતના મહાપંડિત શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાયને પદયાત્રા પર એક ગ્રંથ લખ્યો છે : 'ઘુમક્કડશાસ્ત્ર.' આ ગ્રંથમાં તેમણે પ્રાચીન યુગના પરિવ્રાજકોનું વર્ણન કર્યું છે અને પરિભ્રમણના અનેક લાભોનું પણ વર્ણન કર્યું

છે. ભગવાન મહાવીરને પણ તેમણે 'ઘુમક્કડરાજ'-(સર્વશ્રેષ્ઠ પરિવ્રાજક)ની પદવી આપી છે અને તેમના પરિભ્રમણનું વર્ણન પણ રોચક શૈલીમાં કર્યું છે.

ભગવાન મહાવીરે પોતે પણ સાધુસાધ્વીઓને ઉપદેશ આપતાં કહ્યું હતું :

'ભારંડ પક્ખીવ ચરેઽપમત્તો.'

'હે શ્રમણો ! ભારંડ પક્ષીની જેમ અપ્રમત્ત થઈને વિહાર કરો, ભ્રમણ કરો, વિચરણ કરો.' જૈન અને બૌદ્ધ સાધુઓના વિહારને લીધે જ તે પ્રાંતનું નામ 'બિહાર' પડ્યું.

જૂના જમાનાની વાત જવા દઈને આજના પર નજર નાખીએ, તો આજે પણ સેંકડો જૈન શ્રમણો ભારતના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પગે ચાલીને ફરે છે અને લોકો હૃદય અને મનમાં અહિંસા અને સત્યની વિરાટ જ્યોત પ્રગટાવે છે. તેમની પાસે નથી ઘોડા, નથી ઊંટ, નથી મોટર, નથી વિમાન, નથી સાઇકલ કે નથી ટમ-ટમ! આમ હોવા છતાં ય જૈન સંસ્કૃતિના સંતો એક ગામથી બીજા ગામ સુધી, એક શહેરથી બીજા શહેર સુધી અને એક પ્રાંત(નવા બંધારણ અનુસાર રાજ્ય)થી બીજા પ્રાંત સુધી હજારો માઈલની મુસાફરી કરે છે. આ સંયમપૂર્ણ જિંદગીની મસ્તીનો લહાવો માણે છે, તે લોકજીવનના આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક વિચારોને પ્રકાશ આપતા આગળ વધે છે. તે ઉઘાડા

માથે અને ઉઘાડા પગે હાથમાં પોથીનાં પાનાં અને વસ્ત્ર-પાત્ર લઈને ચાલ્યા જ કરે છે. મુસાફરી વખતે કોઈનો સંગાથ હોય તો સારું એમ તે ઇચ્છતા નથી. તે ગામડાં અને શહેરો વટાવીને આગળ વધ્યે જાય છે. સાધુ તરીકેની મર્યાદા જાળવીને લોકોની મુસીબતોનો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ઉકેલ લાવે છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે: 'વિહારચરિયા મુણીણં પસત્થા'—વિહારચર્યા (પગે ચાલવું તે) મુનિઓ માટે પ્રશસ્ય છે. અને વિનોબાજી સામે નજર કરો ! પગે ચાલી ચાલીને જ ભારતના આ મહાન વિચારકે એક નવી જ વિચારક્રાંતિને કેવી રીતે જન્મ આપ્યો અને ભૂદાનથી માંડીને ગ્રામદાન સુધીના વિચારાત્મક આંદોલનને કેવી રીતે શક્ય બનાવ્યું, તે તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. આ વિચારસરણીએ વિશ્વના લોકોનાં મગજ ડહોળી નાખ્યાં. ભારતના આ રાષ્ટ્રીય સંતે પદ-યાત્રાનો સંદેશો આપીને કમાલ કરી છે. આ જોઈને પરદેશના લોકો પણ મોંમાં આંગળાં ઘાલે છે. તેમણે પણ માલિકીના વિસર્જનની ભાવનાનો સંદેશો ઘેરઘેર અને ઝૂંપડી ઝૂંપડીએ પહોંચતો કરવા માટે પદયાત્રાનો સ્વીકાર કર્યો છે. ભારતના આ તત્ત્વવેત્તા પાસે એક જ આદર્શ મંત્ર છે—ચાલ્યા કરો : આગળ વધો ! પગરસ્તે ચાલ્યા જ કરો !

નોઆખલીના કોમી હુલ્લડ વખતે મહાત્મા ગાંધીજીએ પદયાત્રાને શા માટે પસંદ કરી હતી ? તેનું કારણ એક

જ હતું કે દરેકે દરેક ગામના દુઃખી માણસના હૃદયનો આર્તનાદ સાંભળી શકાય. વાહનોમાં બેસીને ઝડપભેર ફરનાર સાથેનો લોકસંપર્ક–ભારતની પ્રજા સાથેનો સંપર્ક–તૂટી જાય છે. અને આ જ કારણને લીધે ભારતની રાષ્ટ્રીય મહાસભા–કોંગ્રેસને મજબૂત કરવા માટે અને તેના સિદ્ધાંતોમાં સજીવતા લાવવા માટે કોંગ્રેસના વરિષ્ઠ નેતાઓએ પદયાત્રા મારફત લોકસંપર્ક સાધવાના માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો છે. તેમણે કોંગ્રેસી કાર્યકર્તાઓને પણ પદયાત્રાનો માર્ગ અપનાવવાની સલાહ આપી છે. ખરેખર, જો આ યોજનાનો સર્વત્ર સ્વીકાર થાય, તો ગામડાની પ્રજા સાથેનો સંપર્ક વધે અને તેમનાં સાચાં દુઃખો જાણી શકાય. પદયાત્રા ભારતનું નસીબ પલટાવી નાખવા જેટલી શક્તિ ધરાવે છે.

સાચું જોવા જતાં તો મુસાફરીના સાચા આનંદનો અનુભવ પગરસ્તે ચાલવાથી જ મળી શકે તેમ છે. વાહનોમાં બેસીને કોઈ પ્રદેશમાંથી ઝડપભેર પસાર થઈ જવાથી ત્યાંના લોકમાનસનો કંઈ જ પરિચય સાધી શકાતો નથી, લોકોની શી દશા છે તે પણ જાણી શકાતું નથી. સાધુ લોકો આ બધાં કારણોને લીધે જ પાદવિહારને પસંદ કરે છે. લોકોના જીવનની મુસીબતોનો તોડ કાઢી શકાય, લોકોના જીવનમાં પ્રવેશેલાં અનિષ્ટોને દૂર કરાવી શકાય અને સાથેસાથે સાધુતાની સાધના પણ થઈ શકે. એક પાશ્ચાત્ય વિચારકે કહ્યું છે :

'He travels best, who travels on foot.'

'જે પદયાત્રા કરે છે, તેની યાત્રા સર્વશ્રેષ્ઠ છે.' પદયાત્રા જીવનમાં ચૈતન્યનું લક્ષણ છે. જેને એકાદ વખત પણ આ પદયાત્રા કરવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું હોય, તે જ આ ચૈતન્યનો અનુભવ કરી શકે છે. પ્રકૃતિનાં નવાં નવાં રહસ્યોની ઝાંખી કરવી હોય, તો પદયાત્રા કરવી જોઈએ. શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવું હોય તો પદયાત્રા હિતાવહ છે. જ્ઞાન અને અનુભવનો નવો પ્રકાશ લેવો હોય, તો પદયાત્રા કલ્યાણકારી છે. રાષ્ટ્રની પ્રગતિ અને સમાજની ગતિનો ક્યાસ કાઢવો હોય, તો પદયાત્રાનો આશ્રય લેવો જોઈએ. જનતા-જનાર્દનના સુખદુઃખ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરવી હોય, તો પદયાત્રા એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

ભારતના ધર્મો અને શાસ્ત્રો જ યાત્રાને, વિચરણને મહત્ત્વ આપે છે એમ નથી. પરંતુ જાપાનના શિંટો કે બુશીડો ધર્મે પણ યાત્રાના મહત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે. હજ કરવાની આજ્ઞા આપનાર ઇસ્લામ ધર્મે પણ તેને સ્થાન આપ્યું છે. શણનાં કપડાં પહેરીને જેરૂસલેમની પવિત્ર ભૂમિ સુધી યાત્રા કરનારા ઇસુભક્તોને પણ તે ખૂબ જ પ્રિય છે.

ભારતના મહાન વૈદિક ધર્મે અને તેની શાખાઓ વૈષ્ણવ ધર્મ, શૈવ ધર્મ કે હિંદુ ધર્મ-એ પણ પ્રત્યેક ભક્ત માટે તીર્થયાત્રા કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી છે. પ્રાચીન

કાળમાં જ્યારે આજના જેવાં અવરજવરનાં સાધનો નહોતાં, ત્યારે લોકો પગે ચાલીને તીર્થયાત્રા કરવા નીકળતા હતા અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી માહિતગાર બનતા હતા.

માનવજીવનની ગહનતા અને વાસ્તવિક જીવનનો અનુભવ તથા સાંસ્કૃતિક અધ્યયન અને નૈતિક રીતરિવાજોનું જે તલસ્પર્શી અવલોકન એક પરિભ્રમણ કરનારો કરી શકે છે, તેની તો વાહનમાં બેસનારને કલ્પના પણ નહીં આવી શકે. જે જે વિદ્વાનોએ ભૂગોળવિષયક પુસ્તકો લખ્યાં છે, તેમણે કેવળ કલ્પનાના ઘોડા જ દોડાવ્યા નથી; પરંતુ જે તે સ્થળોનું જાતે નિરીક્ષણ કર્યા પછી જ લખ્યું છે. તમે બીજી પણ એક હકીકત જાણો છો કે જે જે મહાકવિઓ થઈ ગયા છે, તે બધા અવ્વલ દરજ્જાના પરિવ્રાજકો હતા. કવિકુલગુરુ કાલિદાસનું નામ તો તમે સાંભળ્યું હશે. તેમની મહાન રચનાઓ જોઈને પરદેશના લોકો પણ ચકિત થાય છે. તેમનાં કાવ્યોમાં જે ચમત્કૃતિ છે, તેનો યશ પરિભ્રમણને જ છે. તેમણે શ્વેત હિમાચ્છાદિત હિમાલય અને હમેશાં હરિયાળા રહેતા તુંગશીર્ષ દેવદારુની પ્રાકૃતિક સુંદરતાનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે કોઈની પાસેથી સાંભળીને નહીં, પરંતુ જાતે જોઈને જ. આ રહ્યું તે વર્ણન :

'अमुं पुरः पश्यति देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।'

રઘુની દિગ્વિજય યાત્રાના વર્ણનમાં જે જે દેશોનું આ મહાકવિએ વર્ણન કર્યું છે, તેમાંના ઘણાખરા તેમણે

નજરે જોયેલા હતા અને જે નહોતા જોયેલા તેમના વિશે તેમણે પૂરેપૂરી માહિતી મેળવી લીધી હતી.

તમે 'કાદંબરી' મહાકાવ્ય–મહાકથાનું નામ સાંભળ્યું હશે. સંસ્કૃત ભાષાના ગદ્ય સાહિત્યમાં આ ગ્રંથની બરોબરી કરી શકે તેવો બીજો ગ્રંથ નથી. આવી અનોખી ભાત પાડનારો બીજો ગ્રંથ ગીર્વાણ ભાષામાં શોધ્યોય જડે તેમ નથી. તેના કર્તા હતા મહાકવિ બાણભટ્ટ. તેમના વિશે સંસ્કૃત વિદ્વાનોમાં એક લોકોક્તિ છે : 'बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वं।' આ મહાકવિ બાણભટ્ટ પણ પર્યટનના શોખીન હતા. ત્રણેક ડઝનથીય વધારે કાવ્યકલાવિદો સાથે તેમણે કેટલીય વખત મુસાફરી કરી હતી. 'દશકુમારચરિત'ની રચના કરનાર મહાકવિ દંડી પણ પરિવ્રાજક હતા. કાંચીના પલ્લવરાજની સભાના રત્ન તરીકે રહીને પણ તેમણે ખૂબ ખૂબ પર્યટન કર્યું હતું.

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્ર આચાર્ય, વાદિમાનમર્દન સિદ્ધસેન દિવાકર, હરિભદ્રસૂરિ અને અભયદેવસૂરિ જેવા જે જે સંસ્કૃત–પ્રાકૃત સાહિત્યના ઉચ્ચ કક્ષાના લેખકો, કવિઓ અને વ્યાખ્યાનકારો થઈ ગયા છે, તે પણ ફરવાના પાકા સહેલાણીઓ હતા. જૈન સાધુ હોવાને લીધે આ બધા મહાપુરુષો પરિવ્રાજક તો હોય જ. સાથે સાથે તે જુદા જુદા વિચારો, સંસ્કૃતિઓ, રીતરિવાજો અને લોકરુચિનું પણ સુપેરે જ્ઞાન મેળવતા હતા. આ બધા હેતુઓની

સાધના માટે પણ તે પદયાત્રા કરતા હતા. 'બૃહત્કલ્પભાષ્ય વ્યવહારભાષ્ય'માં બતાવવામાં આવ્યું છે કે સાધુઓ માટે ઉગ્રવિહારી અને અપ્રતિબદ્ધવિહારી હોવું જરૂરી છે. જુદા જુદા દેશોની ભાષાઓ સંસ્કૃતિઓ અને રહેણીકરણીનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પણ ઉગ્રવિહાર કરવો જોઈએ. પરિભ્રમણ કરવાથી ત્યાંની પ્રજાના રીતરિવાજોનું નિરીક્ષણ થઈ શકે છે.

હિંદી સાહિત્યના મહાકવિ દેવ પણ પાકા સહેલાણી હતા. ફરી ફરીને જ તેમણે પ્રત્યેક દેશની સ્ત્રીઓનાં ચિત્ર દોર્યાં હતાં. કાવ્યપ્રતિભાના વિકાસમાં દેશાટનનું મહત્ત્વ ઓછું નથી જ.

હા, એક હકીકતનો ઇન્કાર કરી શકાય તેમ નથી કે પદયાત્રામાં પગલે પગલે મુસીબતો આવીને ઊભી રહે છે. પદયાત્રીને ક્ષણે ક્ષણે મુશ્કેલીઓ ઓળંગીને આગળ વધવું પડે છે. પગે ચાલવું તે પુષ્પવેર્યો માર્ગ નથી, કાંટાળો માર્ગ છે. તે સુખવિલાસનો માર્ગ નથી, દુઃખોનો માર્ગ છે, સંકટોનો માર્ગ છે. દુઃખ સહન કરી શકે તે માણસ જ આ વિકટ માર્ગે જઈ શકે છે. આ રસ્તે ચાલતી વેળાએ કોઈ કોઈ વખત દુઃખના ડુંગરા પણ તૂટી પડે છે. કોઈ સત્કાર કરે છે, તો કોઈ ધુત્કારે છે. કોઈ વખત પ્રેમનું અમૃત મળે છે, તો કોઈ વખત દ્વેષનું હળાહળ ઝેર. કોઈ વખત રહેવા માટે મોટા રાજમહેલ મળે છે, તો કોઈ વખત ભાંગીતૂટી ઝૂંપડી. કોઈ વખત

મેવાલાપસી મળે છે, તો કોઈ વખત મૂઠી ચણા. ભારતના પેલા મહાકવિએ આ કારણને લીધે જ કહ્યું છે : પરદેશ કલેશ નરેશહુ કો.' પરદેશમાં રાજાને પણ તકલીફ વેઠવી પડે છે. પછી સામાન્ય માણસની તો વાત જ શું ? સાચો સાધક, સાચો પદયાત્રી પોતાના વિહારમાં આવતી મુસીબતોથી કંટાળતો નથી કે આંધી જોઈને ગભરાતો નથી. તે વણથંભ્યો આગળ વધ્યે જ જાય છે. મુસીબતો આવે છે, ત્યારે તે આ ' શેર 'માંથી પ્રેરણા લે છે :

' કાટ લેના હર કઠિન મંજિલકા કુછ મુશ્કિલ નહીં;
ઇક જરા ઇન્સાનમેં ચલનેકી આદત ચાહિએ.'

પદયાત્રામાં સાચા સાધકની સમગ્ર ચેતનશક્તિ જાગ્રત થાય છે. તે નવા નવા પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરે છે અને તેની વિરાટ ચેતનશક્તિ મુશ્કેલીઓને સહાસ્ય સત્કારવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે, તેના હૃદયમાં કવિના આ શબ્દોમાં ગુંજી ઊઠે છે :

' કરે ખાના બદોશીકી ખુદા ખુદ કાર સામાની,
નયી મંજિલ, નયા બિસ્તર, નયા દાના, નયા પાની.'

આ રીતે સદૈવ હૃદય–મનમાં નાવીન્યનું પાથેય ભરીને પદયાત્રી સિંહની જેમ આગળ વધ્યે જાય છે, પોતાના ધ્યેય તરફ. ગમે તેટલાં વિઘ્નો આવે, ગમે તેવી આંધી આવે પરંતુ તેના પગ લથડાતા નથી તે હિમાલયના શિખરની જેમ અણનમ જ રહે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના સહેલાણી સંત વૈદિક ઋષિના શબ્દોમાં 'ચાલનારો માધુર્ય પ્રાપ્ત કરે છે.' (चरन्वै मधु विदन्ति।) !) જીવનની સાચી મધુરતા ચાલનારને જ મળે છે, તે 'स्वान्तःसुखाय।'! ' માટે જ નહીં, પરંતુ 'सर्वजनसुखाय सर्वजनहिताय' ચાલ્યા કરે છે, પરિભ્રમણ કરે છે. તે જ્યાં જાય છે કે જેના સંપર્કમાં આવે છે. તેને સજાગ કરે છે, તેને ગતિશીલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

જે માણસની કીકીઓમાં પ્રકાશ હોય અને તેના પર કારણ વશાત્ મોતિયો આવેલો હોય, તો ડૉક્ટર ઓપરેશન કરી મોતિયાનું આવરણ દૂર કરે છે. આ આવરણ દૂર થતાં માણસ પહેલાંની જેમ જોઈ શકે છે. પરંતુ જે માણસની કીકીઓમાં પ્રકાશ જ ન હોય અને તેના પર મોતિયો આવ્યો હોય, તો ડૉક્ટર પાસે તેનો મોતિયો કઢાવવાથી પણ તે માણસ પોતાનું તેજ પાછું મેળવી શકતો નથી. મૂળમાં જ જો તેજ ન હોય, તો ગમે તેવો હોશિયાર ડૉક્ટર પણ તેને દેખતો નહીં જ કરી શકે. સાધકને પણ આ જ હકીકત લાગુ પડે છે. સાધક ગમે તે સ્થળે વિહાર કરવા જાય છતાં ય તે ત્યાં પ્રકાશ પાથરી શકશે. શરત માત્ર એટલી જ છે કે ત્યાંના માણસોમાં શ્રદ્ધા જેવું કંઈક હોવું જોઈએ, ગ્રહણ કરવા જેટલી યોગ્યતા હોવી જોઈએ અને સાધનાના માર્ગે આગળ વધવાની નિષ્ઠા હોવી જોઈએ. સાધક ત્યાંના

લોકોના મિથ્યા મોહને અને વાસનાના આવરણને દૂર કરશે જ. પરંતુ જો તેમનામાં આગળ વધવાની અંતરેચ્છા જ ન હોય. ગ્રહણ કરવાની શક્તિ જ ન હોય, તો સાધક ગમે તેટલી ઉપદેશરૂપી હવાઓ આપશે, તો ય મોહનું આવરણ કે મિથ્યાપણાનો પડદો દૂર નહીં જ ખસી શકે, પ્રકાશ નહીં જ પ્રગટી શકે.

જે પોતે જ જાગૃત હોય, તેને જગાડવા માટે દુનિયામાં કારણોનો તોટો નથી. બીજ જો જાગૃત હોય, તેનામાં પ્રાણ હોય, આત્મા હોય, ચેતનાશક્તિ હોય, તો ધરતી કહેશે : 'અન્નરાજ ! જાગો....તમે જગતનું સર્વસ્વ છો ! લો, હું તમને ફળવા–ફૂલવા માટે જગા આપું છું.' પાણી કહેશે : 'અન્નદેવ ! તમારા માટે આ મીઠાં પાણી તૈયાર છે. તમે આ પાણી પીને આગળ વધો.' પવન કહેશે : 'જગતના પ્રાણ ! તમને ગરમી લાગતી હોય, તો હું વીંઝણો ઢાળું. તમારો વિકાસ થવા દો.' સૂર્યનો તડકો કહેશે : 'બીજભૈયા ! તમે તેજસ્વી બનો. હું તમારી પ્રગતિ માટે પ્રકાશ આપીશ.' પરંતુ જો બીજ જ મુડદાલ હોય, સડેલું હોય, પ્રાણહીન હોય કે જાગૃત ન હોય, તો ધરતી કહેશે : 'અરે અન્નના દાણા ! તું મારા શરીરમાં નકામો શા માટે સડે છે ? તું તારું સ્વરૂપ બદલી નાખ, ઓગળી જા, સડી જા....તારો વિનાશ થાઓ ! ' પાણી પણ તેના સડાને વધારવામાં મદદ કરે છે. જે પોષણ આપતું હતું તે જ શોષણ કરવા તૈયાર

થાય છે. પવન પણ તેને સૂકવી નાખે છે. સૂર્યનો તડકો પણ તેને દઝાડે છે. માટી પણ તેને પોતાની સાથે ભેળવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેનામાં ચેતનાશક્તિ નથી, તેના વિકાસમાં કારણ પણ મદદકર્તા નથી બની શકતું. આ રીતે સમાજની જે વ્યક્તિઓમાં જાગૃતિ હોય, શુદ્ધ ઉપાદાન હોય અને બીજમાં સંજીવની શક્તિ હોય, તો આવા નિઃસ્પૃહી ફરંદા સાધકોની સહાય પણ મળી રહે છે.

તમે જાણો છો કે ધર્માસ્તિકાયનો ગુણ ગતિ છે. આપણે ચાલીશું કે ગતિ કરીશું, ત્યારે જ તે મદદ કરે છે. જો આપણે સ્થિર રહીશું, તો તે આપણને ચલાવી નહીં શકે. માછલી ચાલે છે ત્યારે જ પાણી તેને સહાય કરે છે. આ રીતે તમે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ધર્મને નજર સમક્ષ રાખીને ગતિ–પ્રગતિ કરવાની ઇચ્છા રાખશો, તો આપણી ધર્મમય પ્રેરણા તેની સાથે ભળ્યા વિના નહીં જ રહે.

ખરું જોતાં તો ગતિ કરવી એ જ જીવનનું લક્ષણ છે. જે જીવનમાં ગતિ નથી, સ્પંદન નથી, કે સંચરણ નથી તે જીવન મુડદા જેવું છે. એટલા માટે જ જીવનનું પૃથક્કરણ કરતાં જયશંકર પ્રસાદે કહ્યું છે :

'ઇસ જીવનકા ઉદ્દેશ્ય નહીં હૈ, શાંતિ ભવન મેં ટિક રહના;
કિંતુ પહુંચના ઉસ સીમા તક જિસકે આગે રાહ નહીં.'

જીવનનો યોગ્ય વિકાસ કરવો હોય તો, ગતિ–પ્રગતિ કરો. ' ચર ' ધાતુમાંથી જ આચાર, વિચાર, સંચાર,

પ્રચાર, ઉચ્ચાર, ઉપચાર ઇત્યાદિ શબ્દો ઉદ્ભવ્યા છે ! આ બધાંના મૂળમાં ચાલવાનું છે, ચરની ક્રિયા છે. તમે પણ તમારા જીવનમાં ‘ચર’ સ્થાન આપો, ગભરાશો નહીં. તમારું વ્યક્તિત્વ ચમકી ઊઠશે. તમારો વિકાસ સર્વતોમુખી થઈ શકશે, તમારી પ્રતિભા ઓર ખીલશે. તમારા દિલ અને દિમાગને આ રસ્તે દોરો. શ્રમણ સંસ્કૃતિનું આકર્ષણ આ માર્ગે જ વળાંક લઈ રહ્યું છે : चरैवेति, चरैवेति। ચાલ્યા કરો : આગળ વધો !

[૮]

વિવેકનો પ્રકાશ

આપણા જીવનનો તાણોવાણો આજથી નહીં, અનંત કાળથી અમળાયેલો છે. તેને સીધો કરવા માટે આર્યાવર્તના મહાપુરુષ મહાવીરે આપણને એક મહત્ત્વપૂર્ણ દૃષ્ટિ આપી. તેમણે કહ્યું: 'સાધક, તારો માર્ગ વિવેકના ચમચમતા પ્રકાશથી પ્રકાશિત હો. તું દુનિયાની અંધારી ગલીઓમાં ભટકતી વખતે તારી પાસે વિવેકની ટોર્ચ રાખજે. તેના કલ્યાણકારી પ્રકાશમાં તું જોઈ શકીશ કે ક્યાં વિષય વાસનાનો ખાડો છે અને ક્યાં ક્રોધ–લોભનો ભયંકર પહાડો છે; ક્યાં મોહમાયામાં ફસાવાનો કાદવ છે અને ક્યાં અભિમાનનો કાળો નાગ ફુંફાડા મારે છે? જ્યાં સુધી તારા અંતર–મનમાં વિવેકની જ્યોત ઝગમગતી હશે, ત્યાં સુધી તું વિષયવાસનાના ફંદામાં નહીં ફસાય કે ક્રોધ અને લોભની ટેકરીઓ સાથે પણ નહીં અથડાય. જાગવું, બેસવું, ખાવું, પીવું, સૂઈ જવું–આ બધી દિનચર્યા જો વિવેકના પ્રકાશમાં થાય, તો તને પાપકર્મનાં બંધનનો ચેપ નહીં સ્પર્શી શકે. જો વિવેકનો દીવો ઓલવાઈ ગયો હશે, તો જીવનની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પાપકર્મને જ જન્માવશે. આચાર્ય કુંદકુંદે એક સ્થળે કહ્યું છે કે, 'દ્રવ્યત્યાગ, દ્રવ્યપૂજા, દ્રવ્યમાલા, દ્રવ્યજપ–તપ' ઇત્યાદિ સાધનાઓ

વિવેક ન હોય તો નકામી છે. તે વિવેકશૂન્ય હોવાને લીધે સાધકના આત્માને સંસારથી ભિન્નભિન્ન યોનિઓમાં ભટકતો રાખે છે. આ સાધનાથી આધ્યાત્મિક જીવનનો વિકાસ થતો નથી.

જૈનધર્મ વિવેકપ્રધાન ધર્મ છે. અહીં ધર્મની વ્યાખ્યા બાંધનારી પ્રત્યેક સાધનાને, પછી તે નાની હોય કે મોટી, વિવેકની કસોટી પર કસી જુએ છે. જે સાધનામાં વિવેક છે, તે સમ્યક્ સાધના છે. શુભ યોગવાળી સાધના છે. જે સાધનામાં અવિવેક છે, તે અસમ્યક્ અને અશુભ યોગવાળી છે. શુભ યોગવાળી સાધના પાપનો નાશ કરે છે, અશુભ યોગવાળી સાધના પાપમાં વધારો કરે છે. જન્મમરણના ચકાવામાં ફસાવે છે. વિવેકનું જેટલું પૃથક્કરણ, તેના પર જેટલું મનન–ચિંતન અને તેની જેટલી વ્યાખ્યાઓ જૈન શાસ્ત્રકારોએ કરી છે, તેટલી ભાગ્યે જ બીજા કોઈ શાસ્ત્રે કરી હશે. પછી આ વિવેકને જુદા જુદા યુગના શાસ્ત્રકારોએ ભલે જુદા જુદા સ્વરૂપે રજૂ કર્યો હોય. શાસ્ત્રકારોએ પોતાના જમાનામાં આને 'યતના' કે 'યત્નાચાર' તરીકે વર્ણવ્યો છે. તેને 'જયણા ધમ્મસ્સ જણણી' કહીને તેને ધર્મની માતા તરીકે ઓળખાવ્યો છે. આચારાંગ સૂત્રકારે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે: વિવેગે ધમ્મમાહિએ' વિવેકમાં જ ધર્મ સમાયેલો છે. જ્યાં વિવેક છે, ત્યાં ધર્મ છે અને જ્યાં વિવેક નથી, ત્યાં પાપ છે. કેટલેક સ્થળે વિવેકના બદલામાં 'પ્રતિલેખના' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો

છે. ક્યાંક 'જાગરણ' શબ્દનો અને ક્યાંક 'અપ્રમાદ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ છેવટે આ બધા શબ્દોનો અર્થ એક જ થાય છે. 'નિશીથસૂત્ર'ના ભાષ્યકારે જગતના પ્રત્યેક માણસ સમક્ષ જાગરણનો આદેશ આપતાં કહ્યું છે :

'જાગરહ નરા! ણિચ્ચં જાગરમાણસ્સ બઢ્ઢતી બુદ્ધિ,
જો સુવતિ ણસો સુહિતો, જો જગ્ગતિ સો સયા સુહિતો.'

'હે મનુષ્યો! જાગ્રત રહો! જે હંમેશાં જાગ્રત રહે છે, તેની વિવેકબુદ્ધિ વધ્યે જ જાય છે. જે પ્રમાદમાં સૂઈ રહે છે, તે જ્ઞાનાદિ ધનને લાયક નથી રહેતો. જે જાગૃત રહે છે, તે જ જ્ઞાનાદિ ધનને પ્રાપ્ત કરવાની લાયકાત ધરાવે છે.'

રાજકુમારી જયંતીએ ભગવાન મહાવીરને જે પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેનું રસમય અને રહસ્યમય વર્ણન 'ભગવતી-સૂત્ર'માં છે. જયંતી રાજકુમારી ભગવાન મહાવીરને પૂછે છે : 'ભગવન્! સૂઈ રહેવું તે સારું છે કે જાગતા રહેવું તે? સૂઈ રહેવું તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે કે જાગતા રહેવું તે?' પ્રત્યુત્તર આપતાં ભગવાન કહે છે : 'જયંતી! અત્થેગઇયાણં જીવાણં સુતત્તં સાહૂ, અત્થેગઈયાણં જીવાણં જાગરિયત્તં સાહૂ.' (અમુક જીવો માટે સૂઈ રહેવું તે સારું છે અને અમુક જીવો માટે જાગતા રહેવું તે)' જયંતી ફરીથી તર્કસંગત ભાષામાં પૂછે છે, 'ભગવન્! આપની આ સમસ્યા-પૂર્ણ ભાષાને, દ્વિઅર્થી વાતને હું સમજી શકતી નથી.

બીજી વાત કહેવાનો આપનો ઉદ્દેશ શો છે?' ભગવાન મહાવીરે કહ્યું : 'જયંતી! હું એક જ વાત કહું છું અને તે વિવેકની ભાષામાં કહું છું. પ્રત્યેક સિદ્ધાંતનાં બે પાસાં હોય છે. બન્ને પાસાંમાં સચ્ચાઈ હોય છે. જે એક જ પાસાને વળગી રહે છે, તે અવિવેકી છે. તું બન્ને પાસાં-ઓનો વિચાર કરી જો કે સૂઈ જનારો શા માટે સારો છે? જે ધર્મપરાયણ છે, સંયમપરાયણ છે અને જેનું જીવન પોતાના અને પારકાના કલ્યાણ માટે છે, તેનું જાગરણ કલ્યાણકારી છે. પરંતુ જેનું જાગરણ બીજાંને દુઃખ આપવા માટે છે, તે જાગૃત રહીને પણ પોતાના કુવિચારો અને વ્યવહાર વડે પોતાનું અને બીજાનું અહિત કરે છે. જે વહુદીકરીઓની લાજ લૂંટે છે અને પારકાંની છાતી પર પગ પીસે છે તે સૂઈ જાય તે જ હિતાવહ છે.

શયન અને જાગરણની ક્રિયાની જેમ જ પ્રત્યેક ક્રિયામાં વિવેકી જોડાય, તો તે લાભદાયક છે અને અવિવેકી જોડાય, તો તે નુકસાનકારક છે. વિવેકી સાધક પ્રતિલેખન કરીને કર્મબંધનને દૂર કરે છે અને અવિવેકી સાધક પ્રતિલેખન કરીને પણ કર્મબંધનમાં જકડાતો જાય છે. 'ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્ર'નો આ પાઠ જુઓ :

'પુઢવી આઉક્કીએ તેઊ વાઊ વણસ્સઈ તસ્સાણં;
પડિલેહણાપમત્તો છણ્હં પિ વિરાહઓ હોઈ.'

પ્રતિલેખના જેવી વિશુદ્ધ ધાર્મિક ક્રિયા મારફત ષટ્કાયના જીવોની વિરાધના કરનારો અવિવેકી પાપકર્મની

કમાણી કરે છે. તેની સાધનામાં કોઈ વખત વિવેકનો અંશ આવી જાય, તો તે 'ઘુણાક્ષરન્યાય'ની જેમ સાચો વિવેક નથી.

જે માણસમાં વિવેક હોય છે, તેના જીવનનો નકશો જ બદલાઈ જાય છે. તેની રહેણીકરણી, તેના રંગઢંગ, તેનું હલનચલન બધું જ બદલાઈ જાય છે. આવો માણસ વિવેકના પ્રકાશમાં પોતાના પ્રત્યેક કાર્યનું, પ્રત્યેક વિચારનું પ્રત્યેક શબ્દનું નિરીક્ષણ–પરીક્ષણ કર્યા પછી જ તેને સમાજ આગળ રજૂ કરે છે. એક વખત કોઈના હાથમાં આવ્યા પછી વિવેક માણસના જીવનને ધરમૂળમાંથી જ બદલી નાખે છે. વિવેક જાદુઈ લાકડી જેવો છે. એટલા માટે ભારતીય આર્ષદ્રષ્ટાએ કહ્યું છે:

'एकं हि चक्षुरमलं सहजो विवेकः
तद्वद्भिरेव सह संवसतिर्द्वितीयम् ।
एतद् द्वयं भुवि न विद्यते यस्य सोऽन्धः
तस्यापमार्गचलने खलु कोऽपराधः ? ॥

'પહેલું અને પવિત્ર નેત્ર છે સહજ વિવેક. જો કોઈની પાસે તે ન હોય, તો બીજું નેત્ર છે વિવેકી જનોની સોબત. જો આ બેમાંથી પણ કોઈની પાસે એકાદ નેત્ર ન હોય, તો તે આંખો હોવા છતાંય આંધળો છે. આવો માણસ જો ખોટા રસ્તે જતો હોય, તો તેમાં તેનો શો દોષ ?'

ખરેખર, વિવેક સત્યાસત્યની કસોટી કરનાર દૈવી આંખ છે. હેય શું છે, જ્ઞેય શું છે, ઉપાદેય શું છે, કર્તવ્ય શું છે, અકર્તવ્ય શું છે, સારું શું છે, ખોટું શું છે, ઉપયોગી શું છે, નિરુપયોગી શું છે, ખાવા યોગ્ય શું છે, ન ખાવા યોગ્ય શું છે? વિવેકી પુરુષ આ બધી વાતોનો તુરત જ નિર્ણય કરી લે છે. તેની નજર હંસ જેવી હોય છે. હંસની ચાંચમાં એક વિશિષ્ટતા હોય છે. તે ચાંચ બોળીને દૂધ અને પાણીને જુદાં પાડે છે. સાધક પણ વિવેકની ચાંચથી સદ્-અસદ્નું પૃથક્કરણ કરે છે અને અસદ્નો ત્યાગ કરીને સદ્ને ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ અવિવેકીની દૃષ્ટિ કાગડા જેવી હોય છે. તેના માટે તો મિષ્ટાન્ન અને વિષ્ઠા એકસરખાં જ છે.

શેરડીને ઢોર પણ ખાય છે અને માણસ પણ ખાય છે. પરંતુ આ બન્નેના ખાવામાં તફાવત હોય છે. માણસ શેરડીને ચૂસીને તેનું સારતત્ત્વ ગ્રહણ કરે છે અને અસારને ફેંકી દે છે. પરંતુ ઢોરમાં આ પૃથક્કરણ કરવા જેટલી શક્તિ નથી હોતી. વિવેકનો અભાવ હોવાને લીધે તે અસારને પણ પેટમાં પધરાવે છે. માણસ અને ઢોર(પશુ)માં આ જ તફાવત છે. પશુઓ હજારો વર્ષ પહેલાં જે રીતે રહેતાં હતાં, જે વસ્તુઓ ખાતાંપીતાં હતાં, તે જ રીતે આજે પણ રહે છે અને તે જ વસ્તુઓ ખાય-પીએ છે. તેમાંથી કોઈ વસ્તુ ઓછી થઈ નથી કે તેમાં વધારો થયો નથી. આ કારણને લીધે જ પશુઓની આગવી સંસ્કૃતિ

નથી હોતી, સભ્યતા નથી હોતી કે સમાજ નથી હોતો. માણસે આ વર્ષો દરમિયાન પોતાની રહેણીકરણીમાં કેટલાય ફેરફારો કર્યા છે, કેટલીય વસ્તુઓ રદબાતલ કરી છે અને કેટલીય વસ્તુઓની વિવેકપૂર્વક પસંદ પણ કરી છે. તેણે સારી વસ્તુને રહેવા દીધી છે અને ખરાબ વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો છે. સંસ્કૃતિ, સભ્યતા અને સામાજિક રીતરિવાજોના ખીબામાં માણસે કેટલાય ફેરફારો કર્યા છે. આ બધા ફેરફારો તેણે વિવેકના આધારે જ કર્યા છે. આ કારણને લીધે જ સંસ્કૃત ભાષાના યશસ્વી કવિએ વિવેક વિનાના પુરુષને પણ પશુની ઉપમા આપી છે. માણસના અંચળામાં માણસની આકૃતિમાં પણ જો માનવતાની ઝાંખી ન હોય, માણસાઈનો પ્રાણવાયુ ન હોય, વિવેકની જ્યોત જાગૃત ન હોય, તો આવો માણસ મુખાકૃતિ પરથી ભલે માણસ કહેવાતો હોય, પરંતુ સ્વભાવે માણસ નથી જ. વિવેક જ આવા માણસના આકારના પ્રાણીને માણસ બનાવી શકે છે.

એથેન્સના પ્રસિદ્ધ બજારમાં એક જાણીતો તત્ત્વવેતા ડાયોજિનસ સૂર્યના કડકડતા તાપમાં દીવો લઈને ફરતો હતો. લોકોએ તેના તરફ સાશ્ચર્ય જોઈને પૂછ્યું: 'જનાબ! અત્યારે તો સૂર્યનો પ્રકાશ જોઈએ તેટલો આવે છે, પછી તમે દીવો લઈને કેમ ફરો છો?' પેલા તત્ત્વજ્ઞાનીએ સહાસ્ય કહ્યું: 'માણસની શોધમાં.' આ જવાબ સાંભળીને લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા. તત્ત્વ-જ્ઞાનીએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું: 'જેમાં વિવેકનો પ્રકાશ

ન ઝળહળતો હોય, તે માણુસના રૂપમાં પશુ છે. આવા તો કેટલાય માણુસો હજારોની સંખ્યામાં આમતેમ ફરતા હોય છે. મારે આવા માણુસોની જરૂરત નથી. જેનામાં વિવેકનો પ્રકાશ ઝળહળતો હોય, તેને જ હું સાચો માણુસ ગણું છું. આવા સાચા માણુસની શોધમાં હું દિવસે પણ દીવો લઈને ફરું છું. જે માણુસમાં વિવેક નથી, તે માણુસ નથી, પરંતુ પશુ છે.' આ તત્ત્વવેત્તાએ તદ્દન સાચી વાત કહી નાખી છે. આજે પણ તે આપણી સામે મશાલ ધરવાનું કામ કરે છે.

નીતિકારોએ કહ્યું છે : 'विवेकः दशमो निधिः। વિવેક દસમો નિધિ છે. ધનને પ્રાપ્ત કરવા માટે માણુસ દિવસ-રાત અથાગ પ્રયત્ન કરે છે, દોડધામ મચાવે છે. ઊંચોનીચો થાય છે. પરંતુ તે જે વસ્તુ (નિધિ) માટે આટલો બધો આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે, તે તો ક્ષણિક છે, નાશવંત છે. વિવેક જ સાચું અને ચિરંજીવી ધન છે. જે માણુસને વિવેકરૂપી ધન મળી ગયું છે, તેના માટે બીજું બધું ધન તુચ્છ છે, કંઈ હિસાબમાં નથી. સાધકના હૃદયમાં જ્યારે વિવેકનો પ્રકાશ પ્રગટે છે, ત્યારે તેનું જીવન નિરાળું જ બની જાય છે. ઘરમાં, સમાજમાં, દેશમાં અને રાષ્ટ્રમાં બધે જ તેને સન્માન મળે છે. એક સંસ્કૃત લોકોક્તિ પણ છે : विवेकी कस्य न प्रियः। (વિવેકી કોને ગમતો નથી ?) વિવેકી જ્યાં જાય છે, ત્યાં તેના વિવેકની સુગંધ પ્રસરાવે છે. આ સુગંધથી ખેંચાઈને

લોકસમુદાયરૂપી ભ્રમર તેની પાસે અનાયાસે જ આવી પહોંચે છે.

જેનામાં વિવેકનો પ્રકાશ હોય છે, તે આખી દુનિયાને પોતાની જ માને છે. આખી દુનિયા સાથે એકરૂપતા સાધે છે. જેને વિવેકની જડીબૂટી મળી છે, તેને જીવનનો મોહ કે મૃત્યુનો શોક સતાવતો નથી. તે આત્મા–અનાત્માનો ભેદ પારખી લે છે, ભેદ પારખવાની આ શક્તિને શાસ્ત્રકારો વિવેકખ્યાતિ તરીકે ઓળખે છે. આટલો ઉત્તમ વિવેક પ્રાપ્ત થયા પછી દુનિયાની તુચ્છ વસ્તુઓ અને નશ્વર પદાર્થો પરથી તેની આસક્તિ છૂટી જાય છે. બંધાં કુટુંબી-જનો અને સમાજરાષ્ટ્રના લોકો સાથે વ્યવહાર રાખતો હોવા છતાંય તે અંદરથી નિર્લેપ અને અનાસક્ત રહે છે. જૈન કવિઓએ આ સ્થિતિને રૂપકબદ્ધ કરતાં કહ્યું છે :

'રે રે સમદષ્ટિ જીવડા, કરે કુટુંબ પ્રતિપાલ;
અંતર સે ન્યારો રહે, જયોં ધાય ખિલાવે બાલ.'

સમદૃષ્ટિ–વિવેકદૃષ્ટિવાળો જીવ કુટુંબનું પાલન–પોષણ કરતો હોવા છતાં ય અંતરથી તેનાથી અળગો જ રહે છે. એક ધાવ પારકાના બાળકને પ્રેમથી ખવડાવે છે, પિવડાવે છે, પાલન–પોષણ કરે છે, પરંતુ અંદરથી તો તે જાણતી જ હોય છે કે આ બાળક મારું નથી, હું તો તેની સારસંભાળ રાખનારી છું.

ચંપાનગરીના વિરાટ મેદાનમાં વિહારનો મોટો મેળો હતો. મેળા માટે ખૂબ ધામધૂમથી તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. આ મેળાનાં દર્શન કરવા માટે હજારો સ્ત્રી-પુરુષો દૂર દૂરથી ચોમાસાની નદીની જેમ ઊમટયાં હતાં. એક બહેન પોતાના વહાલસોયા દીકરાને લઈને પુષ્પ-વાટિકામાં ફૂલ ચૂંટવા માટે જઈ પહોંચી. તેનું નામ હતું ગૌતમી. આજે તેના હૃદયમાં આનંદની છોળો ઊડતી હતી. ફૂલ વેચવાનો આવો સોનેરી અવસર વરસમાં એક જ વખત આવતો હતો. પોતાના દીકરાને ફૂલની પથારીમાં સુવાડીને તે ફૂલ ચૂંટવામાં તલ્લીન થઈ ગઈ. કોઈ કોઈ વખત તે ફૂલોના સૌંદર્યને પોતાના વહાલસોયા દીકરા સાથે સરખાવતી, તો કોઈ કોઈ વખત પોતાના વહાલસોયા દીકરાને ફૂલોની કોમળતા સાથે સરખાવતી.

એટલામાં જ નજદીકના છોડવાઓમાંથી એક ભયંકર કાળો નાગ નીકળ્યો અને ગૌતમીના લાડીલાને ડસી ગયો. થોડા જ વખતમાં તેના શરીરમાં હળાહળ ઝેર પ્રસરી ગયું. ગૌતમીનો છોકરો મરી ગયો. ગૌતમીએ આવીને જોયું, તો તેના હોશકોશ ઊડી ગયા. તે ફૂલ ચૂંટવાનું ભૂલી ગઈ. તેણે ફૂલની ટોપલીઓ દૂર ફેંકી દીધી. તે પોકેપોક મૂકીને રડવા લાગી.

માતાની મમતા માતા જ જાણતી હોય છે. પુત્ર માનું કાળજું હોય છે. મા પોતે દુઃખ સહન કરે છે,

પરંતુ તે પોતાના દીકરાનું દુઃખ જોઈ શકતી નથી. તે પોતે ગમે તેવી જગાએ સૂઈ જવાનું પસંદ કરે છે, પરંતુ પોતાના લાલ(દીકરા)ને મખમલની સુંવાળી ગાદી પર સુવાડવાની ઇચ્છા રાખે છે. તે પોતે જૂનાં ફાટેલાં કપડાં પહેરીને પોતાના શરીરની લાજ ઢાંકે છે, પરંતુ પોતાના દીકરાને સારાં કપડાં પહેરાવવાની ઇચ્છા રાખે છે. માતાનું દીકરા પ્રત્યે કેટલું વહાલ હોય છે? પુત્ર માતાની આશાનો દીવો હોય છે. પરંતુ આજે ગૌતમીનો એકનો એક આશાદીપ ઓલવાઈ ગયો હતો. તે આ ઓલવાયેલા કુળદીપકને મમતાવશ છાતી સરસો ચાંપે છે. આજે તેના હૃદયની બધી આશાઓ–આકાંક્ષાઓના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા છે. તેના હૃદયને સખત આઘાત પહોંચ્યો છે. તે ગાંડા જેવી થઈ ગઈ છે. તે પોતાના દીકરાના મૃતદેહને ઊંચકીને મંત્રવાદીઓ પાસે જઈ પહોંચી. તેણે કહ્યું: 'ઓ મંત્રવાદીઓ! તમે તમારા મંત્રોનું ગુમાન રાખો છો. તમારા મંત્રોના પ્રભાવથી મારા દીકરાને સાજો કરો.' વૈદો પાસે તેણે જઈને કહ્યું: 'ઓ વૈદો! મારા દીકરાને એવી દવા આપો કે જેનાથી તેની મૂર્છા દૂર થઈ જાય.' પછી જ્યોતિષીઓપાસે જઈને કહ્યું: 'ઓ જ્યોતિષીઓ! મારા દીકરાના ગ્રહ જુઓ. તે બોલતો કેમ નથી? તેને થયું છે શું?' ત્યારબાદ દેવ–દેવીઓની માનતાઓ પણ માની, પરંતુ બધું જ નકામું ગયું. બાળકનો મૃતદેહ સડી ગયો. તેમાંથી દુર્ગંધ ફેલાવા માંડી, તો પણ ગૌતમી તો તેને ગળે વળગાડીને ગલીએ ગલીએ, મહોલ્લે મહોલ્લે, બજારે

બજારે અને ચૌટે ચૌટે ફરવા લાગી. લોકો ગુસ્સે થઈને તેને ઠપકો આપતાં : 'અરે ગાંડી ! તારો દીકરો તો મરી ગયો છે. તેની નસેનસમાં ઝેર પ્રસરી ગયું છે.' પરંતુ તેમની વાત ગણકાર્યા વિના જ તે કહેતી : 'મારો દીકરો મરી શાનો જાય ? તે તો સૂઈ ગયો છે. તારો દીકરો મરી ગયો હશે.'

'યહાં હંસને કો સબ હંસતે હૈ બેકારોંકી કિસ્મત પર;
મગર રોના નહીં આતા, બેચારોંકી કિસ્મત પર.'

દુનિયા ખરેખર દોરંગી છે. અહીં રડનારની સાથે બધાં રડવા લાગે છે. તેનું દુઃખ ઓછું કરવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરતું નથી. દુનિયાના લોકોથી ગૌતમી ત્રાસી ગઈ. તે નિરાશ થઈ ગઈ. એટલામાં એક અવાજ સંભળાયો : 'ચંપાનગરીના મેદાનમાં એક નેતા આવ્યા છે, એક સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી આવ્યા છે, વીતરાગી આવ્યા છે, અમૃત પિવડાવનાર આવ્યા છે. તે અમૃત આપે છે, તેમની વાણીમાં મુડદાંને પણ જીવતાં કરવાનો જાદુ છે.' ગૌતમીએ આ અવાજ સાંભળ્યો. તેની આંખોમાં એક નવો જ ચમકારો થયો. તેનું હૃદયકમળ ખીલી ઊઠયું. જ્યાં મહાત્મા બુદ્ધ ઊતર્યા હતા, ત્યાં તે જઈ પહોંચી સભાસદોએ તેને આગળ વધતાં અટકાવી. તેમણે પૂછયું : 'આ મડો લઈને તું આગળ ક્યાં જાય છે ?' મહાત્મા બુદ્ધની કરુણા જાગ્રત થઈ. તેમણે સભાસદોને કહ્યું : 'આ કોઈક દુઃખી સ્ત્રી છે. તેને અટકાવશો નહીં. તે

ભલે આગળ આવે. અહીં તેને પ્રકાશ મળશે. અહીં તેનું જીવન ઝળહળશે.' બસ, હવે શું પૂછવાનું હોય ? ગૌતમી આગળ વધી અને મહાત્મા બુદ્ધના પવિત્ર ચરણોમાં પોતાના પુત્રને મૂકી હાથ જોડીને કહ્યું : ' ઓ શાસ્તા ! આ છોકરાને પીયૂષ આપો, અમૃત આપો, સંજીવની આપો ! તેનાથી મારો એકનો એક દીકરો સાજો થઈ જશે.' બુદ્ધે તેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું : ' માતા ! થોડીક ધીરજ ધર. હું તને સંતોષ થાય તેમ કરીશ. પરંતુ એક શરત છે ! જે ગૃહસ્થના ઘરમાંથી કોઈ મૃત્યુ ન પામ્યું હોય, ત્યાંથી એક મૂઠી ભરીને સરસવ લાવી આપ.' ગૌતમી રાજી થઈ ગઈ. તેને આશાનું એક કિરણ સાંપડ્યું. તેણે દોટ મૂકી. ઊંચીઊંચી હવેલીઓ આગળ ગઈ, રાજમહેલોમાં ગઈ. તેણે સોનાના સિંહાસનોધીશોને કહ્યું : ' હું તમારા બારણે ભિક્ષા માગવા આવી છું. તમે મારા દીકરા માટે ભિક્ષા આપશો ? ' પેલા શેઠ–સામંતોએ કહ્યું : ' હા, ગૌતમી ! જો તારો દીકરો સાજો થતો હોય, તો તેના માટે જોઈએ તેટલું સોનું લઈ જા, ચાંદી લઈ જા, ઝવેરાત લઈ જા. જે જોઈએ, તે માગી લે.' ગૌતમીએ કહ્યું : ' મારે સોનું, ચાંદી કે ઝવેરાત નથી જોઈતાં. શાસ્તાએ કહ્યું છે કે જેના ઘરમાંથી કોઈ પણ મૃત્યુ ન પામ્યું હોય, તે ઘરમાંથી એક મૂઠી ભરીને સરસવ લઈ આવ. હું તારા દીકરાને સાજો કરી દઈશ.' આ શબ્દો સાંભળતાં જ કોઈએ અશ્રુબિંદુ સારતાં કહ્યું :

'ગૌતમી, મારો વીસ વરસનો પુત્ર મરી ગયો છે.' કોઈએ કહ્યું : 'મારો પતિ મરી ગયો છે.' થાકીને તે સોનાના મહેલો છોડીને ઝૂંપડીઓ તરફ વળી. પરંતુ ત્યાંય તેને મૂઠી જેટલા સરસવ ન મળ્યા. એવું કોઈ જ ઘર નહોતું કે જ્યાં કોઈનું મૃત્યુ ન થયું હોય. છેવટે નિરાશ થઈને ગૌતમી પાછી ફરી. તેણે મહાત્મા બુદ્ધને કહ્યું : 'ભગવન્! હું ખરેખર કમનસીબ છું. હું આખા નગરમાં ઘેર ઘેર ફરી વળી, કોઈ પણ એવું ઘર નથી જડતું કે જ્યાં કોઈનું મોત ન થયું હોય. આ કારણને લીધે મારે નિરાશ થઈને એક મૂઠી સરસવ વિના ખાલી હાથે પાછાં ફરવું પડ્યું છે.' બુદ્ધે કહ્યું : 'ગૌતમી! જો બધાંના ઘરમાં કોઈ ને કોઈ મરી ગયું હોય, તો પછી તું જ તેમાં અપવાદરૂપ કેવી રીતે રહી શકે? આ તો જગતનો નિયમ જ છે. જે જન્મ ધારણ કરે છે, તે એક દિવસ મરે જ છે. જે ફૂલ ખીલે છે, તે કરમાયા વિના રહેતું નથી. જે સૂર્ય ઊગે છે, તે આથમ્યા વિના રહેતું નથી. જન્મ લીધા પછી જો કોઈ એમ ઇચ્છે કે હું મરી ન જાઉં, તો તે અસંભવ છે. કાળનું ચક્ર જગતનાં બધાં પ્રાણીઓ પર ફરતું રહે છે. જગતની કોઈ પણ શક્તિ તેને અટકાવી શકતી નથી. તેનું આગમન નિશ્ચિત જ છે, પછી તારા બાળક પર કાળની ક્રૂર દૃષ્ટિ પડી ગઈ, તેમાં આટલી બધી હેરાન શા માટે થાય છે? તેં તારી ફરજ પૂરી કરી છે અને બાકીની ફરજ પૂરી કર. મોહવશ બની નકામાં દુઃખી થવાનો કોઈ અર્થ નથી.

તારે તારું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ કરવું જોઈએ, તારે તારા પુત્રના મૃત્યુ પરથી બોધપાઠ લેવા જોઈએ કે તારે પણ એક દિવસ મરવું પડશે. એટલા માટે જે સત્કાર્યો વહેલાસર થઈ શકે, તે કરી નાખવાં જોઈએ.'

મહાત્મા બુદ્ધની હૃદયસ્પર્શી વાણી સાંભળીને ગૌતમીનું મોહવશ સુષુપ્ત મન જાગ્રત થયું. તેની અંતરદૃષ્ટિનાં દ્વાર ઊઘડી ગયાં. તેનો મોહ દૂર થઈ ગયો. તેની ચિંતા ઓછી થઈ ગઈ. તેણે તુરત જ પોતાના પુત્રનો મૃતદેહ ઉપાડી લીધો અને સ્મશાનમાં જઈને સળગાવી મૂક્યો, તેણે પોતાના ભાવી જીવનને ઉજ્જવળ બનાવવાની તૈયારીઓ કરી. ફરીથી મહાત્મા બુદ્ધની સેવામાં પહોંચી જઈને તેણે 'બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ, સંઘં શરણં ગચ્છામિ, ધમ્મં શરણં ગચ્છામિ'નો ત્રિ–સૂત્રી મંત્ર અંગીકાર કર્યો અને બૌદ્ધ સંઘમાં ભિક્ષુણી બનાવવાની આજીજી કરી. ગૌતમીની પ્રાર્થના સાંભળીને મહાત્મા બુધ્ધે તેને બૌદ્ધ સંઘની દીક્ષા આપી. આગળ જતાં આ જ ગૌતમીએ બૌદ્ધ સંઘનો પ્રચાર કર્યો. ગૌતમીને વિવેકનો મહાપ્રકાશ સાંપડ્યો હતો. પછી જગતની વાસનાઓ તેને કેવી રીતે લોભાવી શકે?

મિત્રો! વિવેકની આ મહાજ્યોતને પ્રાપ્ત કરો. વિવેક હરકોઈ ક્ષેત્રમાં તમારો માર્ગદર્શક સાચો મિત્ર છે. તમે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં હો કે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં હો, સામાજિક ક્ષેત્રમાં હો કે રાજકીય ક્ષેત્રમાં હો, બધે

વિવેકનો પ્રકાશ કામ આપ્યા વિના રહેતો નથી. ધર્મતત્ત્વની સમીક્ષા કરવા માટે અને તેની પસંદગી કરવા માટે પણ ભગવાન મહાવીરે કહ્યું:

'પન્ના સમિક્ખએ ધમ્મ તત્તં.'

તમારી સારાસાર વિવેકશાળી બુદ્ધિથી ધર્મતત્ત્વની સમીક્ષા કરો. શાસ્ત્રોમાં પ્રકાશ આપવાની શક્તિ છે જ, પરંતુ શાસ્ત્રોનો અર્થ તો આપણી બુદ્ધિથી જ નક્કી કરવો પડશે, તેના પર વિચારણા કરવી પડશે. એટલા માટે જ શાસ્ત્રકારો–નીતિકારોએ કહ્યું છે

'यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ?
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति।'

જેની પાસે પોતાની વિવેકબુદ્ધિ નથી, તેનો ઉદ્ધાર શાસ્ત્રો કેવી રીતે કરી શકશે ? જેની આંખે જ અંધાપો હોય, તેના માટે દર્પણ શા કામનું ?

ખરેખર, આપણે આપણી વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને કામ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આપણે જ્યારે બુદ્ધિને પરાવલંબી બનાવીએ છીએ, આત્મશ્રદ્ધા ગુમાવીને વિવેકબુદ્ધિથી વિચાર કરતા નથી, ત્યારે બીજા માણસો આપણને અવળી સલાહ પણ આપે છે. આ સલાહકારો આપણી સાચી વસ્તુસ્થિતિથી અજાણ હોય છે. આ સલાહ સાંભળીને આપણી બુદ્ધિ ચોર્યાસીના ચક્કરમાં ફસાઈ જાય છે.

એટલા માટે જ દુનિયાના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં આજે વિવેકનું સામ્રાજ્ય હોવું જોઈએ તેની અવગણના કરીને કોઈ પણ ધર્મ, શાસ્ત્ર કે વિચારસરણી આગળ ન જ વધી શકે. આ કારણને લીધે માણસના જીવનમાં પહેલી અને સૌપ્રથમ અનિવાર્ય આવશ્યકતા વિવેકની છે. તેનો સ્વીકાર કર્યા વિના દુનિયા પર સ્વર્ગીય સુખોનાં દર્શન નહીં જ થઈ શકે. તેનો સ્વીકાર કરીને જ નરક જેવા સંયોગોને સ્વર્ગ જેવા બનાવી શકાશે. તેનો સ્વીકાર કરીને જ પશુત્વમાંથી માનવત્વ અને દેવત્વ તરફ આગળ વધી શકાશે.

[૯]

સંયમનું માધુર્ય

ભારતવર્ષ કૃષિ(ખેતી)પ્રધાન જ નહીં, ઋષિપ્રધાન દેશ છે. ત્યાં કેટલાય આત્મદ્રષ્ટા ઋષિ–મહર્ષિઓ થઈ ગયા. સંત–મહંતો થઈ ગયા. આ ઋષિઓ જાતે સંયમ–સાધના કરતા, તપની આરાધના કરતા અને ઊંડું ચિંતન કરીને આગળ વધતા. તેમનાં પવિત્ર ચરિત્ર અને નિર્મળ વાણી બીજા લોકોને પણ પ્રગતિના પંથે આગળ વધવામાં પ્રેરણા આપતાં. તે પોતે જ પ્રકાશના પુંજ જેવા હતા. પ્રકાશને પ્રકાશવા માટે બીજા પ્રકાશની આવશ્યકતા રહેતી નથી. જેનામાં પોતાનામાં જ પ્રકાશ નહીં હોય, તે બીજાને પ્રકાશિત નહીં કરી શકે. ભારતીય દ્રષ્ટાઓની વાણી આપણને એટલા માટે પ્રકાશ આપી શકી કે તેમના પોતાના જીવનમાં સંયમની જ્યોત ઝગમગતી હતી.

સંયમનો અર્થ છે–આત્મનિગ્રહ કરવો, મન, વચન અને શરીરનું નિયમન કરવું, ઇંદ્રિયોને વશમાં રાખવી. પારકા પર અધિકાર જમાવવાનું સહેલું છે, પોતાની જાતને વશમાં રાખવાનું મુશ્કેલ છે. એક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાએ કહ્યું છે : ' સૌથી વધારે શક્તિશાળી વ્યક્તિ તે છે, જે પોતાની જાત પર રાજ્ય ચલાવી શકે છે. જે

પોતાની જાતને કાબૂમાં રાખી શકતો નથી, તે કોઈ દિવસ સુખી પણ થઈ શકતો નથી.' સુખી થવાનો મૂળ મંત્ર આ પ્રમાણે છે–પોતાની જાતને વશમાં રાખવી તે. ભગવાન મહાવીરે આ દૃષ્ટિકોણ નજર સમક્ષ રાખીને જ તેમના છેલ્લા પ્રવચનમાં કહ્યું હતું :

'અપ્પા ચેવ દમ્મેયવ્વો, અપ્પા હુ ખલુ દુદ્દમ્મો ।
અપ્પા દંતો સુહી હોઈ, અસ્સિં લોએ પરત્થ ય ॥'

'પોતાના આત્માનું, પોતાનાં મન, ઇંદ્રિય અને વાણીનું દમન કરવું જોઈએ (તેમને વશમાં રાખવાં જોઈએ). ખરું જોતાં પોતાની જાતને વશમાં રાખવી, તે દુઃસાધ્ય છે. જે પોતાની જાતને વશમાં રાખે છે, તે આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં સુખી થાય છે.'

આજે જગતની રંગભૂમિ પર જે જે રાષ્ટ્રવાદી, ધર્મવાદી, સમાજવાદી કે મૂડીવાદી નેતાઓ અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ છે, તે બધા પારકાને વશ કરવાના, પારકા પર શાસન કરવાના અને પારકા પર અધિકાર જમાવવાના પ્રયત્ન કરતા હોય એમ દેખાય છે. ભારતવર્ષમાં તો આ રોગે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. પારકા પર દાબ રાખવા માટે જાતજાતની હાથચાલાકીઓ અજમાવવામાં આવે છે, જાહેરાતો કરવામાં આવે છે, સૈન્ય તૈયાર રાખવામાં આવે છે અને શસ્ત્રાસ્ત્રોની મરામત કરવામાં આવે છે. પરંતુ પોતાની જાત પર અંકુશ રાખવા માટે કોઈ વીરલો જ તૈયાર થાય છે. સમાજમાં, ધર્મસંપ્ર-

દાયોમાં, વ્યાપારિક જગતમાં અને રાષ્ટ્રોમાં પ્રજા પર જાતજાતના કાયદા–કાનૂને લાદવામાં આવે છે. આ કાયદાઓને પ્રજાના સુખ સાથે કે પ્રજાના હિત સાથે સ્નાનસૂતક જેવું હોતું જ નથી; આ બધા કાયદાઓને સંબંધ કહેવાતા નેતાઓના અંગત સ્વાર્થ કે લાભ સાથે હોય છે. આ નેતાઓને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવાની જ પડી હોય છે. તે પોતાની મહત્તાનાં રણશિંગાં ફુંકાય એમ ઇચ્છતા હોય છે. પ્રજાના સાચા હિતને લક્ષ્યમાં રાખીને જે નિયમો કે કાયદા–કાનૂને ઘડવામાં આવે છે, તેનો અમલ સ્વેચ્છાએ થતો હોય છે, તેનો અમલ કરવાની નેતાઓ પહેલ કરે છે. આમ થાય તો જ આ નિયમો ખમીરવંતા બની શકે, તેનાથી લોકો સુખી થઈ શકે. પરંતુ કહેવું શું ? આજે તો બધે ઊલટી ગંગા વહી રહી છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં બહારથી લાદેલું શાસન અને દમનનું ચક્ર તીવ્ર ગતિએ ચાલી રહ્યાં છે.

અનુશાસનને સંયમનું સ્વરૂપ આપનારા લોકો એક વસ્તુ ભૂલી જાય છે કે સંયમ સ્વેચ્છાએ પાળવાને હોય છે, પારકાના દબાણથી નહીં. જો બહારથી લાદવામાં આવેલા અનુશાસનને જ સંયમ કહેવામાં આવતો હોય, તો જેલમાં કેદીઓ મારફત લેવાતા કામને કે ભૂખમરાને પણ સંયમ જ કહી શકાય. ગરીબીના ત્રાસથી એક વ્યક્તિ ભૂખી રહે, ફાટેલાં કે ઓછાં કપડાં પહેરે કે અનેકવિધ મુસીબતો સહન કરે, તેને સંયમ કહી શકાય ? આ જ રીતે પગારદાર

સૈનિકો પર કરવામાં આવતા હુકમને કે નોકરિયાતો પર રાખવામાં આવતી કડકાઈને પણ સંયમની કક્ષામાં શા માટે ન મૂકવામાં આવે?

ખરેખર, આજે સંયમ શબ્દનાં માનપાન એટલાં બધાં વધી પડ્યાં છે કે તેના માટે હવે સ્થળ, કાળ કે કારણ–અકારણ જેવું કંઈ જ રહ્યું નથી. તેના નામનો માત્ર ઉચ્ચાર જ કરવાથી ભારતના લોકોનું માથું નમી પડે છે. આ કારણને લીધે આજે સંયમ શબ્દ પર ખૂબ જ ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. લોકોએ લાંબા સમયથી અમુક વાત કહેલી છે, તેટલા જ માટે તેને સાચી ન માની લઈ શકાય. આજે ભારતના લોકજીવનમાં સંયમ શબ્દ નામનો જ રહી ગયો છે. જો સંયમ હોત, તો ભારતની પ્રજાનું જીવન સુખી હોત, સમૃદ્ધ હોત, પરિશ્રમશીલ હોત અને આનંદની છોળો ઊડતી હોત. પરંતુ આજના ભારતના લોકજીવન પર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો પટ લાગ્યો છે, તે વિલાસની ગંધાતી ગલીઓમાં ભટકે છે, ઇંદ્રિયોનું દાસ બની ગયું છે, ભોગ-વિલાસના ચક્કરમાં ફસાઈને આત્મભાન ગુમાવી બેઠું છે, પરિગ્રહવાદની ભુલભુલામણીમાં ફસાઈને એકબીજા સાથે છળકપટ કરે છે, અબ્રહ્મચર્યના વિનાશકારી પંથે આંધળી દોટ મૂકે છે. પછી આપણે તેને 'સંયમ' કેવી રીતે કહી શકીએ? બાહ્ય તપશ્ચર્યા કરીને કોઈ ધર્મ–સંપ્રદાયવાદી સંયમનો દેખાવ કરવા ઇચ્છે તો ભલે. પરંતુ જ્યાં સ્વાદે-

ન્દ્રિય પરનો વિજય, સેવા, સ્વાર્થત્યાગ ઇત્યાદિ આંતરિક તપ ન હોય, ત્યાં બાહ્ય તપશ્ચર્યાનો સંયમ અર્થહીન છે, કેવળ દેખાવ માટેનો જ છે. અર્થહીન સંયમ આત્માને પીડે છે, આ પ્રકારનો સંયમ રાખનાર પોતાની જાતને મોટી માની બેસે, તે એક પ્રકારની આત્મપ્રવંચના જ છે.

એટલા માટે જે રાષ્ટ્ર, દેશ, જાતિ, ધર્મ કે સમાજમાં સંયમ હોય છે, તે રાષ્ટ્ર, દેશ, જાતિ, ધર્મ કે સમાજ દુઃખી નહીં જ થાય, તેનું પતન નહીં જ થાય અને તેની અવદશા નહીં જ થાય. 'રોમનો ઇતિહાસ' લખતાં ગિબ્બને એક સ્થળે લખ્યું છે–'રોમનું પુનરુત્થાન સંયમથી, સાદાઈથી અને કરકસરથી થયું અને તેનું પતન વિલાસિતાથી, અસંયમથી અને ઉડાઉપણાથી થયું.'

ઈ. સ. ૧૯૩૨માં નવલકથા-સમ્રાટ પ્રેમચંદજીએ તેમના એક ભાષણમાં કહ્યું હતું: 'સંયમમાં શક્તિ છે અને શક્તિ જ આનંદનો પાયો છે. જે પોતે જ સંયમહીન અને શક્તિહીન હોય, તે આનંદાનુભવ લઈ શકતો નથી. તેને આનંદની કલ્પના પણ આવી શકતી નથી.'

આજે દુનિયામાં બધે ભય, નિરાશા અને ત્રાસનું સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું છે. એકબીજા રાષ્ટ્ર તરફ શંકાની નજરે જુએ છે. માણસ માણસની બીકથી ત્રાહી પોકારી ઊઠે છે. આ બધાંનું કારણ અસંયમ જ છે. જો આજે

બધાં રાષ્ટ્રોમાં સંયમની મધુર નિર્ઝરિણી (નદી) કલકલ નિનાદ કરતી વહેતી હોય, તો તેમની (રાષ્ટ્રોની) કાયાપલટ થઈ જાય, તેમના દિદાર પલટાઈ જાય. બધાં રાષ્ટ્રો સશક્ત અને સમૃદ્ધ થાય.

ભારતવર્ષના ધર્મ—સંપ્રદાયો પણ પોતાની વાણી પર સંયમ રાખતા નથી. એક સંપ્રદાય બીજા સંપ્રદાય પર જૂઠા આક્ષેપો, નિંદા અને રાગદ્વેષપૂર્ણ વાક્પ્રહારો કરવામાં જ મશગૂલ છે. સંપ્રદાયના અનુયાયીઓને આ અસંયમ શાંતિથી જીવવા દેતો નથી.

આ જ કારણને લીધે આજથી કેટલાંય વર્ષ પહેલાં આર્યાવર્તના મહાપુરુષ ભગવાન મહાવીરે સાધકોને સંબોધતાં કહ્યું હતું :

'હત્થ સંજએ, પાય સંજએ,
વાય સંજએ સંજ ઈંદિએ.'

અર્થાત્ હાથને સંયમમાં રાખો, પગને સંયમમાં રાખો, વાણી પર સંયમ રાખો (અને) ઇન્દ્રિયો પર સંયમ રાખો.

મહાત્મા બુદ્ધે પણ પોતાના શિષ્યોને કહ્યું હતું :

'હસ્ત સંયતો, પાદ સંયતો, વાચા સંયતો.'

હાથ પર સંયમ રાખો, પગ પર સંયમ રાખો (અને) વાણી પર સંયમ રાખો.

જે વ્યક્તિઓના કાન શ્રુતિમધુર સ્વર્ગીય સંગીતની સ્વરલહરીનું શ્રવણ કરવા માટે તત્પર રહેતા હોય, આંખો સુંદર સ્ત્રીઓના સૌંદર્યને જોવા માટે તલસાટ કરતી હોય, નાક સુગંધિત પદાર્થોની સુગંધ લેવા વલખાં મારતું હોય, જીભ સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો આસ્વાદ માણવા લબલબતી હોય અને શરીર સુકોમળ વસ્તુઓનો સ્પર્શ કરવા માટે તરફડતું હોય, તે સંયમી નથી; તે તો ઇન્દ્રિયોનો દાસ છે, ગુલામ છે.

ઘોડાનો માલિક અમીર, ઉમરાવ કે જાગીરદાર હોય છે. તેને સાચવે છે તેનો નોકર. તે ઘોડાને ખવડાવે છે, પાણી પિવડાવે છે, નવડાવે છે, તેની લાદ ઉપાડી લે છે અને તેનું શરીર ધોઈને સાફ કરે છે. આ કામ જાગીરદાર કે અમીરનું નથી. તે તો ઘોડાનો માલિક હોય છે, દાસ નહીં. તે ઘોડા પર સવારી કરે છે. ભારતના ઋષિઓએ ઇન્દ્રિયોને ઘોડાની ઉપમા આપેલી છે : 'इन्द्रियान् (કઠોપનિષદ). हयानाहुः।'

જે આત્મા ઇન્દ્રિયોનો સેવક છે, તે ગુલામ છે અને જે ઇન્દ્રિયોનો માલિક છે તે અમીર છે. મારે તમને અહીં એક પ્રશ્ન પૂછવો પડશે. તમે શું થવા માગો છો? માલિક (અમીર) થવા માટે ઇન્દ્રિયો પર સંયમ રાખવો પડશે, ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખવી પડશે અને વાસના પર વિજય મેળવવો પડશે. તે વખતે તમારું જીવનસૂત્ર આ પ્રમાણે ન જ હોઈ શકે :

'એશ કર દુનિયાકી ગાફિલ, જિંદગાની ફિર કહાં ?
જિંદગાની ગર મિલી તો, યહ જવાની ફિર કહાં ?'

આ સૂત્ર તો ગુલામોનું છે, માલિકોનું નહીં. માલિકોનું સૂત્ર તો આ રહ્યું : 'સંજમમ્મિય વીરિયં.' સંયમના આચરણમાં શક્તિને લગાડવી તેમાં જ જીવનની સાર્થકતા છે. 'संयमः खलु जीवनम् ।' ખરું જોતાં સંયમ જ જીવન છે. અસંયમી જીવનને જીવન કહેવાય જ નહીં. તે તો એક પ્રકારનું છૂપું મોત છે.

દુનિયાનાં બીજાં બધાં પ્રાણીઓ પણ જીવે છે અને માણસ પણ જીવે છે. પરંતુ બન્નેના જીવનમાં જો કોઈ તફાવત ન હોય, બન્નેનું જીવન એક જ ઢાળનું હોય, બન્નેના જીવનનું આખરી ધ્યેય એક જ હોય, તો માણસ અને બીજાં પ્રાણીઓમાં ફેર શું ? જો માણસના જીવનનું ધ્યેય ખાવાનું, કપડાં પહેરવાનું અને મોજશોખ કરવાનું એશઆરામ અને સગવડથી રહેવાનું અને પૈસા કમાવાનું, જ હોય, તો પશુના જીવનમાં અને માણસના જીવનમાં તફાવત શું ? જે માણસના હૃદયમાં જીવનનું ધ્યેય ખાવું, પીવું કે પહેરવું, ઓઢવું નથી, પરંતુ સંયમપૂર્વક જીવવું અને પારકાને આનંદ આપીને જીવવું એ છે, તે માણસ ખાય છે, પીએ છે, પહેરે છે અને યોગ્ય વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરે છે, તે કેવળ જિંદગી ટકાવવા માટે જ. આ કારણને લીધે આ બધી વસ્તુઓમાં પણ જેટલો સંયમ રાખી શકાય છે. તેટલો તે રાખે જ છે.

જે માણસ પોતાની જાત પર સંયમ રાખે છે, તે ગમે તે સ્થળે જાય છે તો ય દુઃખી થતો નથી, કોઈને ભારરૂપ થઈ પડતો નથી, કે કોઈને ખટકતો નથી. તેનું જીવન હળવા ફૂલ જેવું સુગંધમય બની જાય છે. ખરું જોતાં તો સંયમ જ માનવતાની કસોટી છે. જેનામાં જેટલો વધારે સંયમ હોય છે, તેનામાં તેટલી જ વધારે માણસાઈ હોય છે.

કેટલાક માણસો બાહ્ય વસ્તુઓ પર તો સંયમ કેળવી શકે છે. તે લોકો ઓછું કે લૂખુંસૂકું ખાય છે, કપડાં સાદાં અને ઓછામાં ઓછાં પહેરે છે અને બીજી વસ્તુઓ પણ ઓછી હોય તો ચલાવી લે છે. પરંતુ આ લોકો તેમની આંતરિક વૃત્તિઓ પર, તેમના આવેશો, આવેગો અને કુવૃત્તિઓ પર કાબૂ મેળવી શકતા નથી, સંયમ રાખી શકતા નથી. એટલા માટે ભગવાન મહાવીર જેવા સર્વોચ્ચ સાધકોએ પોતાના અનુભવોનો નિચોડ જગત સમક્ષ મૂકતાં કહ્યું : 'રણભૂમિમાં યુદ્ધ લડનાર સૈનિક સેંકડો અને લાખોને વરાવી શકે છે, પ્રસિદ્ધ લડવૈયા તરીકે ઊંચી છાતીએ ફરી શકે છે; પરંતુ પોતાનાં મન અને ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખવાનું, તેમના પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાનું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. મન અને ઇન્દ્રિયોને જીતનારો સંયમી જ સાચો સૈનિક છે, વિજયી શૂરવીર

છે.' એક વિચારકે કહ્યું છે કે, ' પાચ ઇન્દ્રિયો અને ચાર કષાયો પર વિજય મેળવે છે, તે જ માણસ છે.'

આજે દુનિયાના ઘણાખરા લોકોની દૃષ્ટિ બહિ-ર્મુખી બની ગયેલી છે. તે રાત–દિવસ અમુક વસ્તુઓના ઉપભોગનું જ ચિંતન કર્યા કરે છે, તેમના મનનો હીંડોળો અમુક પદાર્થોના સંયોગ–વિયોગ સાથે જ ડોલતો હોય છે. આ પ્રકારના લોકો પોતે દુઃખી થાય છે અને પોતાના કુટુંબ, સમાજ, જાતિ અને દેશને દુઃખના પ્રવાહમાં ઘસડી જાય છે. તેમની બહિર્મુખી દૃષ્ટિને લીધે તે પ્રત્યેક વ્યવ-હારમાં, રીતરિવાજોમાં અને સામાજિક પ્રથાઓમાં, જગતને આ દૃષ્ટિએ જ જુએ છે. તેમની દૃષ્ટિ અંતર્મુખી ન બને, ત્યાં સુધી તેમનામાં સાચો સંયમ ન જ આવી શકે, જેની દૃષ્ટિ અંતર્મુખી બને છે, તે બાહ્ય લોકસમુદાય, જાતિ કે અમુક સમાજની દૃષ્ટિએ વિચાર ન કરતાં આત્મહિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે અને વ્યવહાર રાખે છે. ચારિત્ર્યમાં મોહક કર્મનો ઉદય થવાથી દૃષ્ટિ બહિર્મુખી બને છે. અને તેનાથી રાગદ્વેષરૂપી કષાય ભાવોનો પ્રાદુર્ભાવ એ જ અસંયમ. અસંયમ થયા પછી આત્મા તેના સાચા સ્વરૂપે રમણ કરી શકતો નથી. તે પુદ્ગલાનંદી બનીને વાસના-ઓમાં રમણ કરવામાં જ શ્રેય માને છે.

ભારતવર્ષના બધા જ ધર્મોએ પોતપોતાનાં શાસ્ત્રોમાં આ વાત બહુ જ સારી રીતે જાહેર કરી છે કે પાંચેય

ઇન્દ્રિયો પોતે ખરાબ નથી કે મન પણ પોતે ખરાબ નથી. તેનો દુરુપયોગ ખરાબ છે અને સદુપયોગ સારો છે. જો કુશળ પ્રયોજક આ ઇન્દ્રિયો અને મનને શુદ્ધ હેતુ તરફ દોરી જાય, વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થયા પછી પણ તેમને આસક્તિ અને રાગદ્વેષથી દૂર રાખે, તો તે સંયમી છે, સ્થિતપ્રજ્ઞ છે. ભગવદ્ગીતામાં આ જ વસ્તુનું રહસ્યોદ્ઘાટન કરતાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે :

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની પાછળ રાગ અને દ્વેષનો કાંટો લાગેલો છે. કુશળ સાધક આ રાગદ્વેષને વશ થતો નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિયો શત્રુ નથી, રાગદ્વેષ જ શત્રુ છે.

આ જ વસ્તુ ભગવાન મહાવીરે પાવાપુરીનાં છેલ્લાં પ્રવચનોમાં–ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના બત્રીસમા અધ્યયનના રૂપમાં–કહી છે. રાગ અને દ્વેષ આ બન્ને શત્રુ છે. તેમને પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના વિષયમાંથી હટાવી દેવામાં આવે, તો માણસ આ સંસારમાં કમળપત્રની જેમ નિર્લેપ થઈને રહી શકે છે.

સાથે સાથે જ કાચા સાધકને ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થવાની મનાઈ પણ કરવામાં આવી છે. તેમણે કાચબાના રૂપકથી સાધકોને ચેતવ્યા પણ છે. ભગવાન

મહાવીરે 'સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર'માં સાધકોને આ જ સંદેશો આપ્યો છે :

'જહા કુમ્મે સ અંગાઈ સએ દેહે સમાહરે ।
એવં પાવાઇં મેહાવી અજ્ઝપ્પેણ સમાહરે ॥'

અર્થાત્ જેવી રીતે ભય ઉપસ્થિત થતાં કાચબો પોતાનાં અંગોપાંગો સંકોરી લે છે, તેવી રીતે સાધકે પણ વિષયાભિમુખ ઇન્દ્રિયોને આત્મજ્ઞાનથી સંકોરી લેવી જોઈએ.

શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતામાં પણ આ જ વસ્તુને સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે :

'यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥'

અર્થાત્ જેવી રીતે કાચબો પોતાનાં અંગોને (બાહ્ય ભય ઉપસ્થિત થતાં) સમેટી લે છે, તેવી જ રીતે જે મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને હટાવી લે છે, તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર છે.

તમે શંકરના મંદિરની બહાર કાચબાની મૂર્તિ તો જોઈ છે ને ? આ કાચબાની મૂર્તિ એક વસ્તુની દ્યોતક છે કે જો તમે શંકરનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખતા હો, તો પહેલાં કાચબાની જેમ તમારી ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખતાં શીખો. જ્યાં સુધી કાચબાનો ગુણ ધારણ

નહિ કરો, ત્યાં સુધી શંકર(સુખ)નાં દર્શન નહીં કરી શકો.

આ રીતે સંયમ જીવન માટે આવશ્યક જ નહીં, અનિવાર્ય પણ છે. સંયમ વિના પાપકર્મોના પ્રવાહને રોકી શકાતો નથી. છતમાંથી પાણી ટપકતું હોય, તો આપણે તેને તોડી નાખીને નવી છત તૈયાર કરાવતા નથી, પરંતુ જૂની છતની મરામત કરાવીએ છીએ. મરામત કરાવ્યા પછી પાણી ટપકતું બંધ પડી જાય છે, આત્મારૂપી છત છે, ઇન્દ્રિયના વિષયોરૂપી છિદ્રો દ્વારા તેમાં પરભવનું પાણી પ્રવેશે છે. આ પાણીને સંયમરૂપી લેપ લગાડીને અટકાવવાનું છે. આ પ્રવાહને અટકાવ્યા વિના છૂટકો જ નથી. ભગવાન મહાવીરને તેમના પટ્ટશિષ્ય ગૌતમે પ્રશ્ન પૂછયો : 'સંજમેણ ભંતે ! જીવે કિં જણયઈ ?' (ભગવન્ ! સંયમથી પ્રાણીને શું મળે છે ?) ભગવાન મહાવીરે કહ્યું :

'અણણ્હ યત્તં જણયઈ.'

લાંબા અને તંદુરસ્ત જીવન માટે સંયમ રસાયન જેવું છે. તે આત્મા, મન અને શરીરને સ્વસ્થ અને મસ્ત બનાવનાર શુદ્ધ રસ છે. સંયમ મેથીના લાડુ જેવો છે. તેનામાં કડવાશ તો છે, પરંતુ તે કર્મરૂપી વાયુનું શમન કરીને આત્મશક્તિમાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે, એટલા માટે જ કવિએ કહ્યું છે : 'સંયમ બિનુ ઘડિય ન

ઇકિકુ જાઉં.' સંયમ વિનાની એક પણ પળ ન જવી જોઈએ.

ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિએ ધનની, વૈભવની કે રાજા-મહારાજાઓની પૂજા નથી કરી. અહીં તો જેના જીવનમાં સંયમ અને સદાચારની જ્યોત ઝગમગી હશે, તેને જ પૂજનીય કે સન્માનીય ગણવામાં આવે છે. તે વ્યક્તિનાં જાતિ, કુળ, દેશ કે વેશને મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી.

રાજપૂતાનાના ઇતિહાસનું આ એક જ્વલંત દૃષ્ટાંત છે. મોગલ સલ્તનતના શાસક ઔરંગઝેબે ભારતના ઘણા ખરા પ્રદેશ પર વર્ચસ્વ જમાવ્યું હતું. પરંતુ રાજપૂતાનાના રજપૂત વીરો શાંત બેસી રહ્યા નહોતા. તે બાદશાહ સાથે ટક્કર ઝીલતા હતા. બાદશાહ પણ આ વીરો સાથે લડતો હતો. બાદશાહ ઔરંગઝેબની બેગમ ગુલેનાર ખૂબ જ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિની સ્ત્રી હતી. મોટા કુટુંબનાં લોકોની ઇચ્છાઓ પણ મોટી હોય છે. તે દિવસે બમણી અને રાત્રે ચાર ગણી વધે છે. આ ઇચ્છાઓ ઓછી તો થતી જ નથી. પૈસો અને વાસના માણસના જીવનને બરબાદ કરી નાખે છે. ભારતમા સોનાની બે નગરીઓ પ્રસિદ્ધ છે: એક લંકા અને બીજી દ્વારિકા. પરંતુ બન્નેનો અંજામ શો આવ્યો તે આપણા ધ્યાન બહાર નથી. બન્નેનો વિનાશ વાસનાને લીધે જ થયો છે, અસંયમને લીધે જ થયો છે. લંકા અને દ્વારિકા એક

દિવસ વૈભવની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી નગરીઓ હતી. વાસનાને લીધે આ જ નગરીઓ એક દિવસ ઘેરા અંધકારમાં ડૂબી ગઈ, અસંયમને લીધે જ તેમનું અધઃપતન થયું.

યુદ્ધના મેદાનમાં રાજસ્થાનના વીર દુર્ગાદાસની શૂરવીરતા જોઈને ગુલેનાર તેના પર મોહી પડી. તેણે વિચાર કર્યો: 'આ વીર પુરુષને મેળવવો કેવી રીતે?' તેણે મનોમન જ યુક્તિ શોધી કાઢીને બાદશાહને કહ્યું: 'દુર્ગાદાસ ખૂબ જ ભયંકર છે. તેને જીવતો જ પકડીને શા માટે કેદમાં ન નાખવો?' બેગમની વાત બાદશાહના ગળે ઊતરી ગઈ. દુર્ગાદાસને પકડી લેવામાં આવ્યો. તેના હાથ-પગમાં લોઢાની સાંકળો પહેરાવી દેવામાં આવી. આજે આ નરવીર લોઢાની બેડીઓમાં જકડાયેલો હતો. પરંતુ તેનું હૃદય આઝાદી માટે તરફડતું હતું. ભારતને કેવી રીતે સ્વતંત્ર બનાવી શકાય, તેના જ વિચારોમાં તે પરોવાયેલો હતો. આજે તેના જીવનમાં જોમ નહોતું, લોહીમાં ગરમી નહોતી. કવિની ભાષામાં કહેવું હોય તો—

'વહ ખૂન કહો કિસ મતલબકા,
જિસમેં ઉબાલકા નામ નહીં?

વહ ખૂન કહો કિસ મતલબકા,
આ સકે દેશકે કામ નહીં?

વહ ખૂન કહો કિસ મતલબકા,
જિસમેં જીવનકી ન ખાની હૈ ?
જો પરવશ હોકર બહતા હૈ,
વહ ખૂન નહીં પાની હૈ.'

યુવકો, જાગ્રત થાઓ ! તમે જાગ્રત થશો, તો સમાજ જાગ્રત થશે. આજે દુર્ગાદાસ દેશની આઝાદીનો તાંતણો તૈયાર કરતો હતો. રાતના બાર વાગી હતા. અંધકાર પ્રસરી ગયો હતો. ચારે તરફ નીરવતા હતી. વાતાવરણમાં નિઃસ્તબ્ધતા હતી. સૌ કોઈ નિદ્રાદેવીના ખોળામાં વિશ્રામો લેતું હતું. આ જ સમયે બારણાં ઊઘડવાનો અવાજ સંભળાયો. દુર્ગાદાસે જોયું કે એક નવયુવાન ફૂલ શો સુકોમળ યુવક ધીમે પગલે આગળ વધતો હતો. તેના એક હાથમાં દીવો હતો અને બીજા હાથમાં હતી તલવાર. તેની પાછળ હતી સોળેય શણગાર સજેલી એક સ્ત્રી !....' અરે, આ કોણ ?.... ગુલેનાર ?....!' દુર્ગાદાસ વિચારવા લાગ્યો, 'તે અહીં શા માટે આવી હશે ? આવી મધ્યરાત્રિએ સ્ત્રીનું અહીં શું કામ હોઈ શકે ?' તે આ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, તે જ વખતે બેગમ તેની સામે આવીને ઊભી રહી. તેણે પૂછ્યું : 'હું કોણ છું, તે તમે જાણો છો ?' 'હા, હા, કેમ ન જાણતો હોઉં ? તમે મોગલ સલ્તનતના બાદશાહની બેગમ છો, મહારાણી છો. તમારા ઇશારે બાદશાહ નાચે છે.' 'વારુ દુર્ગાદાસ, ત્યારે તો તમે મને ઓળખો છો. પરંતુ દુર્ગાદાસ, મારે તમારી પાસે એક

માગણી કરવાની છે. આજે હું લાંબી આશાએ અહીં સુધી આવી છું. મારી અંતરેચ્છા ખૂબ જ મોટી છે. મને આશા છે કે તમે મારી માગણીને ધુત્કારી નહીં કાઢો. તમારે મારી માગણીનો સ્વીકાર કરવો જ પડશે. તમે મારી માગણી મંજૂર રાખશો, તો ન્યાલ થઈ જશો, ભારતનો તાજ તમારા શિર પર ચડશે. નહીંતર આ તલવાર અને તમારું માથું.'

માણસ મોતથી ડરે છે, ગભરાય છે, ભયભીત બને છે પરંતુ જે હિંમતવાળા હોય છે, તે મૃત્યુની આંધીથી કોઈ પણ સંયોગોમાં ડગતા નથી, હિમાલયની જેમ નિશ્ચળ જ રહે છે. મૃત્યુની ભયંકર જ્વાળાઓથી દુર્ગાદાસ સહેજ પણ ન ગભરાયો. તેણે જવાબ આપ્યો : 'બેગમ સાહિબા! તમારી માગણી સાંભળ્યા પછી જ આ દુર્ગાદાસ કંઈક જવાબ આપી શકે તેમ છે.' બેગમે હાસ્યનાં મોતી વેરતાં કહ્યું : 'બીજી તો ખાસ કંઈ વાત નથી, દુર્ગાદાસ! પરંતુ હું તમારું રૂપ અને શૌર્ય જોઈને ખુશખુશાલ થઈ ગઈ છું. મારી નાની શી માગણી એટલી જ છે કે તમે મારો તમારી અર્ધાંગના તરીકે સ્વીકાર કરો. હું તમને મારા પતિ તરીકે માની લઉં છું. બાદશાહની તો તમે ચિંતા જ કરશો નહીં. તેને તો આજે જ મોતની ખીણમાં ધકેલી દેવાશે. આ તો મારા ડાબા હાથનો ખેલ છે.' વીર દુર્ગાદાસ એકાદ ક્ષણ માટે તો દ્વિધામાં પડી ગયો. તે વિચારવા લાગ્યો : 'નીતિ શું કહે છે?

મારો ધર્મ શું કહે છે? શું મારે મૃત્યુથી ડરી જઈને ગુલેનારની માગણી મંજૂર રાખવી?' અંતરમાંથી પડઘો સંભળાયો: 'ના, કદી જ નહીં. આ પ્રમાણે બની જ ન શકે, જે માણસ ધર્મને છોડી દે છે, તેને ધર્મ પણ છોડી દે છે.'

જો દઢ રાખે ધર્મકો તિહિં રાખે કરતાર,
જો ડુબાયે ધર્મકો વહ ડુબે કાલી ધાર.

બેગમ તો મારી મા જેવી કહેવાય. નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:

'राजपत्नी, गुरुपत्नी, मित्रपत्नी तथैव च।
पत्नीमाता स्वमाता च पञ्चैते मातरः स्मृताः ॥'

આ પાંચ માતાઓ બતાવેલી છે. તેમાં રાજરાણી માતા છે. દુર્ગાદાસની ભેડીઓ ઝણઝણી ઊઠી. તેણે ગંભીર ગર્જના કરતાં કહ્યું: 'આ તમે શું બોલો છો, ગુલેનાર? ભારતનો આ લાલ પરાઈ સ્ત્રીને દુર્ગા જેવી માતાના સ્વરૂપે આરાધ્ય દેવી તરીકે જ માને છે. આરાધ્ય દેવીની પૂજા થાય, આરતી ઉતારાય, નૈવેદ્ય ધરાવાય, તમારી આ માગણીનો હું અસ્વીકાર કરું છું.'

'વારું, શું કહ્યું? મારી માગણીનો તમે અસ્વીકાર કરો છો? હું અત્યારે જ જોઈ લઉં છું. કામબક્ષ, અહીં આવ! આમ ટગર ટગર જોઈ શું રહ્યો છે?

આ કાફિરનું માથું ઉડાવી દે. તેણે મારી માગણી ધુત્કારી કાઢી છે. જોઈએ કે હવે તેનું કોણ રક્ષણ કરે છે ?'

તલવાર ખેંચવામાં આવે છે. વાર કરવાની તૈયારી થાય છે. આ જ વખતે એક અવાજ સંભળાયો : ' સબૂર, કામબક્ષ, સબૂર ! ખબરદાર જો તલવાર આગળ વધવા દીધી છે તો !' અરે, આ કોણ ? આ તો સિપેહસાલાર –બાદશાહનો માનીતો નોકર ! તેણે તલવાર હાથમાંથી પડાવી લીધી અને દૂર ફેંકી દીધી. તલવારના બે ટુકડા થઈ ગયા. તેણે કહ્યું : ' દુર્ગાદાસ ! તમે ફિરસ્તા છો, તમે દેવ છો, તમારામાં સાચી માણસાઈ છે, માનવતા છે, સંયમની જ્યોત છે.' બેગમ ચમકી, તેણે પૂછયું : ' સિપેહસાલાર, તમે અહીં ક્યાંથી ?' સિપેહસાલારે કહ્યું : ' પેંગબરને માથું નમાવવા માટે.' ગુલેનારે કહ્યું : ' આટલી બધી બેઅદબી ? આટલી બધી તુમાખી ? જરા જીભ સંભાળીને બોલો. કોની સાથે વાત કરો છો, તેનું કંઈ ભાન છે ખરું ?' સિપેહસાલારે જવાબ આપ્યો : ' હા, એક વ્યભિચારિણી સ્ત્રી સાથે. તમે શું કરી રહ્યાં છો, તેનું તમને ભાન છે ખરું ? તમને આવું કરતાં શરમ પણ આવતી નથી ?' તેણે દુર્ગાદાસની બેડીઓ તોડી નાખતાં કહ્યું : ' ભારતના દેવ, તમે અહીંથી જઈ શકો છો. ઇન્દ્રિયોના સ્વામી ! હું તમને વંદન કરું છું !'

ભોગ પ્રત્યેની દુર્ગાદાસની અનાસક્તિ જોઈને એક કવિહૃદયના તાર ઝણઝણી ઊઠ્યા :

'જનની સુત ઐસો જને, જૈસો દુર્ગાદાસ;
બાંધી મુંડાસા રાખિયો. બિન ખંભે આકાશ.'

સંયમ જીવને મહાન બનાવે છે. જીવનની વ્યાખ્યા બાંધતાં આચાર્યે કહ્યું : 'જે વિકારો સાથે લડે છે, અન્યાય, અત્યાચાર અને ભ્રષ્ટાચાર સાથે સિંહની જેમ ગર્જના કરીને લડે છે, તે જ માણસનું જીવન સાચું કહી શકાય. ગજરાજની જેમ મસ્ત થઈને પાપાચારને દૂર હટાવી કાઢે છે.' જિંદગીનો અર્થ છે–વાસનાઓ સામે ઝઝૂમવું તે. ભલે એકાદ ક્ષણ જ જીવવાનું હોય; પરંતુ ઝળહળતા દીપકની જેમ પ્રકાશ પાથરીને જીવો. અડધા બળેલા છાણાની જેમ વિકારો અને વાસનાઓનો ધુમાડો કાઢીને સો વર્ષ કે તેથી પણ વધારે જીવીએ તો પણ તેની કંઈ જ કિંમત નથી. રથનેમિની વાસનામય જીવન ગુજારવાની પ્રાર્થનાનો જવાબ આપતાં પવિત્ર મહાસતી રાજીમતીએ ગર્જના કરતાં કહ્યું હતું :

'સેયં તે મરણં ભવે.'

અસંયમી જીવનને ભેટવા કરતાં મોતને ભેટવું તે તમારા માટે શ્રેયસ્કર છે. અસંયમી જીવન જીવવું તે મૃત્યુ જેવું છે, સુગંધ વિનાના ફૂલ જેવું છે, તેલ વિનાના તલ જેવું છે, પ્રાણ વિનાના દેહ જેવું છે, સઢ વિનાના

નાવડા જેવું છે, આવું જીવન ચારે બાજુએ અથડાયા જ કરે છે.

સંયમ જીવનનું આંતરિક સૌંદર્ય છે, તેના વિનાનું બાહ્ય અને કૃત્રિમ સૌંદર્ય નિરર્થક છે. કાગળનાં ફૂલની જેમ શૃંગારનાં પ્રસાધનો વડે તેને ભલે રંગબેરંગી બનાવવામાં આવે, પરંતુ તેમાં સાચા સૌંદર્યનું દર્શન થઈ શકતું નથી. આજે તો માણસ આંતરિક સૌંદર્યને ભૂલી જઈને બાહ્ય સૌંદર્ય પાછળ ઘેલો બન્યો છે. તે પેલી કહેવતને સાર્થ ઠેરવે છે: 'અજબ તેરી કુદરત, અજબ તેરા ખેલ; છછુંદરી કે સિરમેં ચમેલીકા તેલ.' મહાકવિ રવીન્દ્રે પોતાના 'સૌંદર્ય બોધ' નામના અનુભવપૂર્ણ નિબંધમાં લખ્યું છે. 'સૌંદર્યને પૂરેપૂરું માણવા માટે સંયમની આવશ્યકતા છે. જે સૌંદર્યનો ઉપાસક છે, તે સંયમ અને નિયમ જરૂર પાળવાનો. તેના જીવનમાં સંયમની જ્યોત ઝગમગતી હશે. જો તમારે સૌંદર્યનો ખરેખર ઉપભોગ કરવો હોય, તો ભોગ-લાલસાનું દ-ન કરો, સંયમ અને નિયમ વડે જીવનને ઓતપ્રોત કરી દો. ભારતીય સંસ્કૃતિનું સાચું આકર્ષણ આ જ છે. તે આપણને સત્ય અને સુંદર દ્વારા શિવત્વ તરફ દોરી જાય છે, ચિરંજીવી જગત તરફ ખેંચી જાય છે, ત્યાં ગયા પછી માણસ અંતર્દ્વંદ્વ ભૂલી જાય છે. શાંતિના અવર્ણનીય આનંદનો અનુભવ કરવા માંડે છે.

સંયમના માધુર્યનો રસાસ્વાદ માણવો હોય, તો તમે આજથી જ તૈયાર થઈ જાઓ. આ વસ્તુ કેવળ વ્યાખ્યાન સાંભળવાથી જ નહીં મળી શકે. તે વસ્તુ મેળવવા માટે તો જીવનમાં આચરણ કરવું જોઈએ. તમે જેમ જેમ જીવનમાં સંયમનું આચરણ કરતા જશો, તેમ તેમ તેના માધુર્યનાં તમને પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે. 'प्रत्यक्षे किं प्रमाणम्' અનુસાર આ તો અજમાવવાની વસ્તુ છે. પછી તો તમારી જીભ આપમેળે જ બોલી ઊઠશે.

[૧૦]

રામરાજ્ય

આજે તે દિવ્ય પ્રભાતનો ઉદય થયો છે કે જે દિવસે ભારત એક હજાર વર્ષની ગુલામી ભોગવીને સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર થયું હતું. આ સ્વતંત્રતા માટે ભારતના શહીદોએ હસતા મોંએ છાતી પર બંદૂકોની ગોળીઓ ઝીલી હતી. માતાઓએ પોતાના વહાલસોયા દીકરાઓને ફાંસીના માંચડે ચડતા જોયા હતા. જલિયાનવાલા બાગમાં જે કારમો અત્યાચાર ગુજારવામાં આવ્યો હતો તેને જોઈ ને માનવતા પોકેપોક આંસુ સારીને રડી હતી. દાનવતાનું આ નગ્ન સ્વરૂપ અરેરાટી ઉપજાવે તેવું હતું. ગાંધીની વિચારોરૂપી આંધીએ પરદેશી સામ્રાજ્યનો અંત આણ્યો, ત્યારે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ લાલ કિલ્લા પર યુનિયન જેકને બદલે સમતા અને શાંતિનું પ્રતીક ત્રિરંગી અશોક ચક્ર લહેરાવા લાગ્યું. ભારતના લોકોના હૃદયમાં આનંદની હેલી ચડી. મનના મોરલા નાચી ઊઠયા. હૃદયકમળ ખીલી ઊઠયાં. જીવનના કણેકણમાં નવચેતન ઊભરાવા લાગ્યું. જયજયકારના ગગનભેદી અવાજોથી આકાશમંડળ ગુંજી ઊઠયું. આબાલવૃદ્ધ સૌ આનંદમાં હતાં. સૌના મોં પર હાસ્યનું તેજ હતું. કવિના હૃદયતારો પણ ઝણહણી ઊઠયા :

विकासकी आस भरा नवेन्दु सा,
हराभरा कोमल पुष्प माल सा;
प्रमोद दाता विमल प्रभात सा,
स्वतंत्रता का शुचि पर्व आ लसा.

આજે આ જ પંદરમી ઓગસ્ટ છે. પરંતુ આઝાદી પ્રાપ્ત કરી તે વખતે જે આનંદ હતો, તે આજે છે ખરો ? સ્વતત્રંતા પ્રાપ્ત કરી તે વખતે જે ઉત્સાહ હતો, તે આજે છે ? ગુલામીમાંથી છૂટતી વખતે જે આશાઓ રાખી હતી, તે પૂરી થઈ છે ખરી ? મને જેટલું સમજાય છે, તે પરથી તો હું સાધિકાર કહી શકું તેમ છું કે તે આનંદ અને ઉત્સાહ આજે નથી. જે આશાઓ હતી, તેના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા છે.

સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પહેલાં આપણે જે રંગીન કલ્પનાઓમાં ઉડ્ડયન કરતા હતા, તે બધી કલ્પનાઓ સાકાર સ્વરૂપ ધારણ કરી શકી નથી. ભારતને સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી મહાત્માજીએ અને દેશના અન્ય નેતાઓએ વારંવાર એક વસ્તુ પર ભાર મૂક્યો કે સ્વરાજ્યને સુરાજ્ય બનાવવું જોઈએ, રામરાજ્ય બનાવવું જોઈએ.

રામ ભારતીય સંસ્કૃતિનું મહાન પ્રતીક છે. સમગ્ર આર્યસંસ્કૃતિ તેમના નામે ગૌરવ લઈ શકે છે. રામ એક ઝળહળતા પ્રકાશના થાંભલા જેવા છે. આ થાંભલાના પ્રકાશનાં કિરણો જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યને અજવાળે છે. માર્ગભૂલ્યા યાત્રીઓને સાચો

માર્ગ બતાવે છે. ભારતનાં કરોડો સ્ત્રીપુરુષો શ્રદ્ધાપૂર્વક રામના નામનું સ્મરણ કરે છે. અગિયાર લાખ વર્ષ જેટલો લાંબો ગાળો પસાર થઈ ગયા પછી પણ તેમના જીવન પ્રત્યેનું આકર્ષણ કોઈ રીતે ઓછું થયું નથી.

તમે જાણો તો છો જ કે આ સમય દરમિયાન કેટલાંય રાજ્યો બદલાઈ ગયાં છે. કેટલાય રાજાઓ ચકચકતી તલવાર લઈને આવ્યા છે અને લોકમાનસમાં ભયનો સંચાર કર્યો છે. અન્યાય અને અત્યાચાર એ જ તેમનાં હથિયારો. તે જ્યાં થઈને પસાર થતા, ત્યાં છમકલું કરતા જતા હતા. તેમનાં કેવળ નામ જ સાંભળીને મોટામોટા ભડવીરોનાં કાળજાં કંપી ઊઠતાં, હૃદય ધડકવા લાગતાં. સંપ્રદાયવાદના રંગમાં રંગાઈને તેમણે જે અત્યાચારો કર્યાં, જે લોહીની નદીઓ વહેવડાવી, સાંસ્કૃતિક સ્થળોને બેદાનમેદાન કરી મૂક્યાં, સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર કર્યા, તે રાજાઓએ લોકોનાં શરીર પર ભલે શાસન ચલાવ્યું હોય, તેમના મન પર તો શાસન નથી જ ચલાવી શક્યા. તેમના શૌર્યની વાતો કાગળના ટુકડાઓ પર ભલે લખાયેલી હોય, પરંતુ જનતા જનાર્દનના હૃદયમાં લખાયેલી નથી જ. તેમનાં નામ ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો પર ભલે ચમકતાં હોય, પરંતુ લોકોના મનમાં ચમકતાં નથી જ. આ બધા રાજાઓ રામની જેમ લોકોના હૃદયને જીતી

શક્યા નથી, ભારતના લોકો તેમને યાદ કરતા નથી. લોકો આ રાજાઓને રામ જેમ પૂજતા નથી.

હું તમને કહેતો હતો કે ભારતના લોકમાનસ પર રામના જીવનની ઘેરી છાપ છે. કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી અને અટકથી કટક સુધી ગમે ત્યાં જાઓ, બધે જ રામના જીવનનો પ્રભાવ વરતાયા વિના નહીં જ રહે. રામના જીવન પર જેટલા કવિઓની કલમ ચાલી છે, તેટલી ભાગ્યે જ બીજા કોઈ મહાપુરુષના જીવન પર ચાલી હશે. રઘુવંશ, ભટ્ટિકાવ્ય, મહાવીરચરિત્ર, ઉત્તરરામચરિત, પ્રતિમાનાટક, જાનકીહરણ, કુન્દમાલા, અનર્ઘરાઘવ, બાલ-રામાયણ, હનુમાનનાટક, અધ્યાત્મરામાયણ, અદ્ભુત-રામાયણ, આનંદરામાયણ, વાલ્મીકિ રામાયણ–રામના જીવનપ્રસંગોને વર્ણવતાં આ બધાં કાવ્યો સંસ્કૃત ભાષાના સિદ્ધહસ્ત કવિઓએ લખ્યાં છે. કેવળ સંસ્કૃત ભાષામાં જ નહીં, પરંતુ ભારતની અન્ય પ્રાંતીય ભાષાઓના કવિઓએ પણ રામના પવિત્ર ચરિત્રનું આલેખન કરવામાં ગૌરવ અનુભવ્યું છે. કંબલ રચિત તમિલ રામાયણ, તેલુગુ દ્વિપાયન્ રામાયણ, મલયાલમ્ રામચરિતમ્, કન્નડી તોરાવે રામાયણ, બંગાળી કૃતિવાસી રામાયણ, ઉડિયા (ઓરિસા) બલદાસ રામાયણ, મરાઠી ભાવાર્થ રામાયણ, હિંદી રામ-ચરિતમાનસ, કેશરાજજી કૃત જૈન રામાયણ–આ બધાં રામકાવ્યો એક વાતની સાબિતી આપી જાય છે કે રામના અકલંક ચરિત્રથી લોકોનાં હૃદય-મન આકર્ષાયેલાં હતાં.

કેવળ ભારતમાં જ નહીં પરંતુ તિબેટ, સિંહલ (લંકા), ખોતાન, હિંદી ચીન, સિયામ, બ્રહ્મદેશ અને ઇંડોનેશિયા જેવા દેશોમાં પણ રામની યશોગાથા એક જ સ્વરે ગવાયેલી છે. જૈન સંસ્કૃતિમાં રામને આઠમા બળદેવ તરીકે સ્થાપેલા છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તે બોધિસત્ત્વ તરીકે ઓળખાય છે. વૈદિક ધર્મમાં તે વિષ્ણુના અવતાર તરીકે જાણીતા છે. આ રીતે ભારતની ત્રણેય મુખ્ય સંસ્કૃતિઓમાં રામકથાનો સુભગ સમન્વય છે.

રામના ચરિત્રને આટલું બધું મહત્ત્વ શા માટે આપવામાં આવ્યું ? બધે રામનાં જ ગીતો શા માટે ગવાય છે ? રામ આટલા બધા પૂજનીય અને વંદનીય શા માટે બની શક્યા છે ? આ બધાનું એક જ કારણ છે અને તે રામનું પરોપકારમય મધમધતું જીવન. રામના જીવનને શેરડીની ઉપમા આપી શકાય તેમ છે. શેરડીમાં બધે મીઠાશ જ મીઠાશ હોય છે, જ્યાં કાપો ત્યાં રસનું મીઠું ઝરણું હોય જ. તે જ રીતે રામના જીવનમાં પણ બધે મધુરતાનાં જ દર્શન થાય છે. નિર્દોષ બાલ્યાવસ્થાથી માંડીને સોનેરી સંધ્યા સુધી એક જ મધુર અને સરસ મર્યાદાની સ્વરલહરી ઝણઝણે છે. રામનું જીવન સત્ય, સદાચાર અને કર્તવ્યપાલનનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. તે આર્ય પુત્રોનું સફળ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે.

રામને અયોધ્યાની રાજગાદી મળવાની છે. અયોધ્યાનો રાજવૈભવ તેમના ચરણકમળનું પ્રક્ષાલન કરવા માટે તત્પર

થયેલો છે. લોકોના હૃદયમાં આનંદના ઓઘ ચડ્યા છે. લોકો રાજી થયા છે કે રામ અમારા રાજા થશે. પરંતુ આ જ વખતે રામના હૃદયમાં આનંદ નથી. હૃદયમાં તોફાન મચેલું છે. તે એકાંત અને શાંત સ્થળે બેસીને વિચાર કરે છે કે જે રાજગાદીને મેળવવા માટે ભાઈ ભાઈનાં ગળાં કાપે છે, જે રાજગાદીને મેળવવા માટે હજારો માબાપો કમોતે મોતને ભેટે છે, જે રાજગાદીને મેળવવા માટે લાખો માણસોએ મોતરૂપી મહારાણીને પસંદ કરી છે, તે રાજગાદી આજે મને મળે છે. આ રાજગાદીનો સાચો અધિકારી હું નથી, મારા નાના ભાઈઓ છે.

કલ્પના કરી જુઓ, તમે બજારમાંથી મીઠાઈ લાવ્યા છો. આ મીઠાઈ પહેલાં તો બાળકોને જ આપશો. રાજગાદી વિશે રામ પણ આવા જ વિચારો કરતા હતા. રાજગાદી મારા નાના ભાઈઓને જ આપવી જોઈએ. મને શા માટે આપવામાં આવતી હશે? રામના મનમાં સત્તા મેળવવાની લાલસા નહોતી, ઇચ્છા નહોતી. તે પોતાનો હિસ્સો નાના ભાઈઓને આપવા ઇચ્છતા હતા. પોતાનો હિસ્સો નાનાને આપી દેવામાં જ મોટાની મોટાઈ છે. નાનાની પણ ફરજ છે કે મોટાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું. રામરાજ્યની મધુર કલ્પના કરનારા આજના 'રામો' સત્તા પોતે મેળવવા ઇચ્છે છે કે નાનાના હાથમાં સોંપવા ઇચ્છે છે? ચૂંટણીમાં મત લેવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે આ જમાનાના રામ ગલીએ ગલીએ અને ઘેરઘેર

જઈને 'વોટ'(મત)ની ભીખ માગે છે. સત્તાની ખુરસી ઘર બેઠા પછી તે કેટલાં ઘરની મુલાકાત લે છે? તે ગરીબ લોકોનાં દુઃખ ટાળે છે ખરા? તે આપેલાં વચન પાળે છે ખરા? તે આજના સત્તાધીશ રામોએ આ બધા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનો છે, આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું છે.

હવે તમે રામના આગળના જીવનનો વિચાર કરો. સંયોગો બદલાય છે. રામને રાજગાદીને બદલે વનવાસ મળે છે. ભયંકર જંગલોના માર્ગે આગળ વધતી વખતે પણ તેમનાં મોં પર ઉદાસી નથી કે દુઃખ નથી. તે તો પહેલાંની જેમ જ આનંદની મસ્તીમાં હતા. અયોધ્યાની પ્રજા સમક્ષ અંધકાર હતો, પરંતુ રામના મોં પર તો પહેલાંનું જ હાસ્ય ફરકતું હતું. આજે પંદરમી ઓગસ્ટના મંગલમય પ્રસંગે ભારતના રામોએ વિચારવાનું છે કે આપણે રામરાજ્ય ઇચ્છીએ છીએ તો ખરા, પરંતુ આપણામાં રામની જેમ સુખદુઃખ પ્રત્યે સમભાવ છે ખરો? ચૂંટણીમાં હારી ગયા પછી આપણાં મોં વીલાં તો નથી થઈ જતાંને? મર્યાદાનો ભંગ કરીને આપણે વિરોધ પક્ષના લોકોને અપશબ્દો કે ગાળાગાળી તો નથી કરતા ને?

રામના જીવનનો એક બીજો પ્રસંગ લઈએ: યુદ્ધના મેદાનમાં રાવણના બાણથી લક્ષ્મણ ઘવાયો છે. તે મૂર્છિત થઈ ગયો છે. રામના સૈન્યમાં સન્નાટો પ્રસરી ગયો છે. વાલ્મીકિ રામાયણ પ્રમાણે હનુમાન સંજીવની લેવા ગયા.

જનદૃષ્ટિએ તે વિશલ્યા લેવા ગયા છે. તે વખતે જેવી રીતે લક્ષ્મણની ચારે બાજુએ સામંતો વીંટળાઈ વળ્યા હતા. રામ, સુગ્રીવ, વિભીષણ વગેરે લક્ષ્મણની મૂર્છા દૂર કરવાની વિમાસણમાં હતા. આ જ વખતે સામંતોએ જોયું કે પૂર્વ દિશામાં ઉષા સુંદરી સોનેરી બાણની વૃષ્ટિ કરીને અંધકારને વીંધવા માટે ધીમે પગલે આગળ વધતી હતી. આ જોઈને બધા અવાક થઈ ગયા, આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. આ રાવણની માયા હતી કે સાચેસાચી ઉષા સુંદરી હતી, તે જ તેમને ન સમજાયું. રામકથા લખનારાઓ કહે છે કે સોનેરી કિરણોને જોતાં જ રામનું મોં ઊતરી ગયું. આ જોઈને સામંતોએ રામને પ્રશ્ન કર્યો : 'મહારાજ! આપને માતાની ચિંતા સતાવી રહી છે કે? આપ પિતાના મૃત્યુની તો ચિંતા નથી કરતા ને? આપ લક્ષ્મણની આ દશા જોઈને તો ચિંતામગ્ન નથી થયા ને? કે પછી સતી સીતાના સ્મરણથી તો આપની આ દશા નથી થઈ ને? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં રામે જે કહ્યું તે એટલું બધું મહત્ત્વપૂર્ણ છે કે તેમાં સાક્ષાત્ ભારતીય સંસ્કૃતિનો આત્મા ગુંજી રહ્યો છે. તેમણે કહ્યું: 'સામંતો! મને નથી માતાની ચિંતા કે નથી પિતાની ફિકર. મને નથી લક્ષ્મણના મૃત્યુનો શોક કે નથી સીતાનું સ્મરણ થયું. પરંતુ એક જ કારણને લીધે મારું કાળજું કોરાઈ રહ્યું છે અને મારી આંખોમાંથી આંસુ વહે છે. પરંતુ તેનું કારણ એક જ છે કે જ્યારે વિભીષણ મારી પાસે આવ્યો હતો, ત્યારે મેં તેને લંકેશ કહીને બોલાવ્યો હતો. જો અત્યારે સૂર્યો-

દય થશે, તો લક્ષ્મણ મરી જશે. તેના શરીરના કણેકણમાં ઝેર પ્રસરી જશે અને લક્ષ્મણ ભૈયાના સાથ વિના હું લંકા કેવી રીતે જીતી શકીશ? આ ચિંતાને લીધે જ હું દુઃખી થાઉં છું.'

તારણ ભૂમિમેં રામ કહે,
મુઝ સોચ વિભીષણ ભૂપ કહે કો?

રામના જીવનનો આ નાનો શો પ્રસંગ રામરાજ્યની ઇચ્છા રાખનારા લોકોને વિચાર કરતા કરી મૂકે એવો છે કે રામને પોતાના વચનનો કેટલો ખ્યાલ હતો. આપણે પણ આપણા વચનનો ખ્યાલ રાખીએ છીએ કે નહીં? વોટ મેળવતા પહેલાં આપણે સગાં-સંબંધીઓને વાયદા કરીએ છીએ, વચન આપીએ છીએ અને પ્રતિજ્ઞાઓ લઈએ છીએ. આ પ્રતિજ્ઞાઓ આપણે પૂરી કરીએ છીએ કે નહીં, તેનો ખ્યાલ રાખીએ છીએ ખરા? આજની આ પંદરમી ઓગસ્ટ આપણને આ બધો વિચાર કરવાનો આદેશ આપે છે.

આપણામાં જૂના જમાનાથી એક કહેવત પ્રસિદ્ધ છે કે, 'यथा राजा तथा प्रजा।' જેવો રાજા હોય છે, તેવી જ પ્રજા હોય છે. જો રાજા ધર્મનિષ્ઠ હોય, તો પ્રજા પણ ધર્મનિષ્ઠ થાય. રામરાજ્યની પ્રજાનું વર્ણન વાલ્મીકિ અને સંત તુલસીદાસે સવિગત કર્યું છે તે પ્રજામાં અહિંસાની નિર્મળ ભાવના ફૂલીફાલી હતી. દુઃખી લોકો તરફ દયા-

ભાવ હતો. જીવનના કણેકણમાં સત્યના પ્રકાશનાં કિરણો ફેલાયેલાં હતાં. લોકજીવનમાં સુખ અને શાંતિની બંસરી વાગતી હતી. પ્રજા રાજા વિશે ફરિયાદ કરતી નહોતી. રાજા પ્રજા વિશે ફરિયાદ કરતો નહોતો. કોઈના તરફથી અસંતોષ જેવું નહોતું. આ છે રામરાજ્યની પ્રજાનું સાચું ચિત્ર! મહાત્મા ગાંધીએ એક વખત રામરાજ્ય પર મુગ્ધ થઈને કહ્યું હતું: 'સ્વરાજ્યનું સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ રામરાજ્ય છે.' રામરાજ્યનો અર્થ છે ઈશ્વરનું રાજ્ય, સદ્‌ગુણોનું રાજ્ય અને સદ્‌વૃત્તિઓનું રાજ્ય! જ્યારે કોઈ માણસ કંઈક ખરાબ કામ કરી બેસે છે, ત્યારે આપણા મોંમાંથી અનાયાસ જ શબ્દો સરી પડે છે: 'આના હૃદયમાંથી તો રામ નીકળી ગયા છે.'

ભારતવર્ષના માણસો વિશે એક વખત એમ કહેવામાં આવતું હતું કે, જો કોઈ માણસને ચરિત્રનું શિક્ષણ આપવું હોય, તો તેને ભારતમાં મોકલી દેવો જોઈએ. અહીંનો માણસ જ્યાં ગયો છે, ત્યાં તેણે પોતાના પવિત્ર ચરિત્રની સૌરભ ફેલાવી છે. ભારતના લોકોએ પરદેશમાં જઈને પોતાના ચરિત્ર વડે ત્યાંના લોકો પર પ્રભાવ પાડ્યો છે. આ કારણને લીધે જ સંસ્કૃત સાહિત્યના યશસ્વી કવિએ લખ્યું છે:

एतद्देशप्रसूतस्य, सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वंस्वं चरित्रं शिक्षेरन्, पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

ભારતના કલાવિદોએ જ નહીં, પરંતુ પ્રતિભા-સંપન્ન પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ ભારતના લોકોનાં યશોગાન ગાયાં છે. ચીની મુસાફર ફા હિયાન હ્યુ એન સાંગ, ઈત્સિંગ અને મેગેસ્થિનીસ અને મુસ્લિમ મુસાફર એલબેરુનીએ ભારતની યાત્રાનાં મધુર સંસ્મરણો આલેખ્યાં છે. આ વાંચ્યા પછી ભારતના લોકો તરફ ચીનના લોકોની જે સદ્ભાવનાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, તેનો પડઘો કવિવર ટાગોર ચીન ગયા ત્યારે પડ્યો. ચીનના લોકોએ ભારતના આ મહર્ષિનું જે સ્વાગત કર્યું, તે ઇતિહાસમાં અમર છે અને અમર રહેશે. તેમણે કહ્યું: 'તમારો દેશ નસીબદાર કહેવાય. તમારા દેશમાં ચોરીઓ થતી નથી, બદમાસી થતી નથી. તમારા દેશમાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં સોના, ચાંદી, હીરા, માણેક અને મોતીની દુકાનોએ પણ તાળાં લગાડવામાં આવતાં નથી. તમારા દેશમાં ધનના ઢગલા અનાજની જેમ ખુલ્લા પડ્યા રહે છે. તમારા દેશબંધુ-ઓમાં કેટલી બધી પ્રમાણિકતા અને સત્યનિષ્ઠા છે!' ચીનના લોકોની આ વાતો સાંભળીને કવિવર ટાગોરની આંખોમાંથી આંસુ ટપકી પડ્યાં. તેમણે કહ્યું: 'ભાઈઓ! ફા હિયાન અને હ્યુ એન સાંગે જે વર્ણન કર્યું છે, તેવો અમારો દેશ હતો ખરો, પરંતુ આજે તો ત્યાં પણ અપ્રામાણિકતાની જ બોલબાલા છે. જ્યાં હીરા, માણેક અને મોતીની ચોરી નહોતી થતી, ત્યાં આજે પહેરવાનાં

જુતિયાંની પણ ચોરી થાય છે. અમારા દેશનું અધઃપતન જ થયું છે!'

થોડાક દિવસ પહેલાં જ વર્તમાનપત્રોમાં કલકત્તાનો એક બનાવ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એક સ્થાનિક ડૉક્ટર પાસે બપોરના સમયે એક નવયુવાન સ્ત્રી આવી અને તેણે ડૉક્ટર સાહેબને કહ્યું : 'મારા પતિ બીમાર છે. તમે તેની 'ટ્રીટમેન્ટ' (સારવાર) કરી શકશો?' ડૉક્ટરે પૂછયું : 'બહેન, તેમને શું રોગ થયો છે?' પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું : 'છેલ્લા કેટલાક દિવસથી તે 'બિલ પેમેન્ટ કરો, બિલ પેમેન્ટ કરો' એવી બૂમો પાડયા કરે છે.' ડૉક્ટરે કહ્યું : 'બહેન, તેમને કોઈક માનસિક રોગ હોય એમ લાગે છે. થોડાક દિવસ દવા અને ઈંજેકશનો લેવાથી સાજા થઈ જશે.' પાંચસો રૂપિયામાં સારવાર કરવાનું નક્કી થયું. પેલી સ્ત્રીએ પર્સ ખોલીને સોની નોટ આપતાં કહ્યું : 'આપની કાર નવરી છે? આપ રજા આપો, તો હું તેમને કારમાં બેસાડીને લઈ આવું.' રૂપિયા જોઈને ડૉક્ટરને ભરોસો પડી ગયો હતો. તેમણે કહ્યું : 'તમે ખુશીથી મોટર લઈ જઈ શકો છો.' પેલી સ્ત્રી મોટરમાં બેસીને બજારમાં આવી. આ બજારમાં ઝવેરીની પ્રખ્યાત દુકાન હતી. તેણે ઝવેરીને માલ દેખાડવાનું કહ્યું. મોટર અને પેલી સ્ત્રીનો ભભકાદાર પહેરવેશ જોઈને ઝવેરી અંજાઈ

ગયો હતો. તેણે સારામાં સારો માલ બતાવ્યો. પેલી સ્રીએ તેમાંથી પચાસ હજારનો માલ પસંદ કર્યો. પર્સ ખોલીને બે હજારની નોટો આપતાં તેણે કહ્યું : 'જો તમે તમારા મુનીમને મારી સાથે મોકલી આપો, તો હું મારા પતિ પાસે બિલ પેમેન્ટ કરાવી દઈશ.' ઝવેરીએ કહ્યું : 'ભલે.' તેણે પોતાના મુનીમને પેલી સ્રી સાથે મોકલ્યો. માલ અને મુનીમને સાથે લઈ ને તે પેલા ડોકટરને ત્યાં આવી. મોટરમાંથી ઊતરીને તે સીધી જ ડોકટર પાસે પહોંચી ગઈ અને કહ્યું : 'મારા પતિ આવ્યા છે. તમે તેમને બરાબર તપાસીને સારવાર ચાલુ કરી દેજો.' ડોકટર પોતાના કામમાં રોકાયેલા હતા. તેમણે પેલા મુનીમને પાસેના ઓરડામાં બેસાડયો. પહેલાંનાં દર્દીઓને રવાના કરીને ડોકટર મુનીમ પાસે આવ્યો. મુનીમે ડોકટરને કહ્યું : 'બિલ પેમેન્ટ કરી દો.' ડોકટરે મનમાં વિચાર કર્યો કે પેલી સ્રીનું કહેવું તો સાચું જ હતું. તેણે મજાક ઉડાવતાં કહ્યું : 'હા, હા, હમણાં જ બિલ પેમેન્ટ કરાવી દઉં છું.' આમ કહીને ડોકટરે તેનું શરીર તપાસવા માંડયું. આ જ વખતે પેલા મુનીમે મોટા સાદે કહ્યું : 'મહાશયજી, શું કરો છો તમે આ બધું ?' ડોકટરે કહ્યું : 'તમને બિલ પેમેન્ટનો રોગ થયો છે. આ રોગની મારે પરીક્ષા કરવાની છે.' મુનીમ તો બિચારો ગભરાઈ જ ગયો. તેણે કહ્યું : 'તમને કોણે કહ્યું કે હું બીમાર છું ? તમારાં

ધર્મપત્ની દુકાનેથી પચાસ હજારના દાગીના ખરીદી લાવ્યાં છે. આપને કહીને તે ઘરમાં ગયાં છે. હવે તો જલદી બિલ પેમેન્ટ કરી દો.'

ડૉક્ટરે બે કદમ પાછળ ખસીને સાશ્ચર્ય કહ્યું: 'શું કહ્યું તમે ? હમણાં જે બહેન આપણી સાથે આવ્યાં હતાં, તે મારા નહીં પરંતુ તમારાં ધર્મપત્ની હતાં. તે આપ સાહેબને અહીં 'ટ્રીટમેન્ટ' (સારવાર) અપાવવા માટે લાવ્યાં છે. સમજ્યાને, સાહેબ ?'

મુનીમે ફરીથી કહ્યું: 'તમે ભાંગ તો નથી પીધી ને ? તમે તમારી પત્નીને મારી પત્ની કહો છો. મારી મશ્કરી ના કરશો, સાહેબ ! જલદી બિલ પેમેન્ટ કરવાની તકલીફ લો એટલે બસ.'

આ વિચિત્ર સંવાદ પછી પેલી સ્ત્રી પ્રત્યે આશંકા જન્મી. આમતેમ તપાસ કરવા છતાંય પેલી લુચ્ચી સ્ત્રીનો ક્યાંયથી પત્તો ન લાગ્યો. તે ક્યારે ક્યાં થઈને રવાના થઈ ગઈ તે જ ખબર ન પડી. હવે બધું જ રહસ્ય ખુલ્લું થઈ ગયું. આ રીતે વર્તમાનપત્રોમાં હમેશાં જુદા જુદા બનાવો પ્રસિદ્ધ થયા કરે છે. એક દિવસ જે દેશ નૈતિકતાની પરાકાષ્ઠાએ હતો, તે આજે ક્યાંનો ક્યાં ઘસડાઈ રહ્યો છે તે આશ્ચર્ય જેવું છે.

જો તમે રામરાજ્યની ઇચ્છા રાખતા હો, દેશને આબાદ અને સુખી જોવા ઇચ્છતા હો, તો હૃદયમાં નૈતિકતાની મહાજ્યોત પ્રગટાવો. આજે સ્વતંત્રતાના જન્મોત્સવ પ્રસંગે એવી પ્રતિજ્ઞા લો કે આપણે રામની જેમ આદર્શની સ્થાપના કરીશું. આ આદર્શ આપણા દેશના ગૌરવમાં અભિવૃદ્ધિ કરશે.

[૧૧]

જીવનનું અમૃત

ભારતીય સંસ્કૃતિ પોતે જ એક વિરાટ સંસ્કૃતિ છે. હજારો વર્ષથી ગંગાના વિશાળ પ્રવાહની જેમ તે લોકોના હૃદયમાં વહે જ જાય છે. લોકોના દિલ અને દિમાગને પરિશુદ્ધ કરે છે, માનવજાતની એકતાને સબળ કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ સમન્વય અને સંગમની સંસ્કૃતિ છે, મેળ અને મિલનની સંસ્કૃતિ છે, મેળાપ અને સંમેલનની સંસ્કૃતિ છે. જે જે વિચારપ્રવાહોએ પ્રવેશ કર્યો, તે બધા પ્રવાહોને પોતાનામાં સમાવી લઈને પોતાના લક્ષ્ય તરફ આગળ વધ્યે જવું એ જ આ સંસ્કૃતિનો ઉદ્દેશ છે, ન્યાય, સાંખ્ય, વૈશેષિક, વેદાંત, મીમાંસા, બૌદ્ધ અને જૈન–જે જે શાસ્ત્રો છે, તેમના આચાર અને વિચારોમાં ગમે તેટલી ભિન્નતા હોવા છતાંય એકતા રહેલી છે, ભેદમાં પણ અભેદ રહેલો છે. જો આપણે આ સંસ્કૃતિઓનું, શાસ્ત્રોનું ઊંડું અધ્યયન કરીશું તો સૂર્યના અજવાળાની જેમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે બધાં શાસ્ત્રોએ સાધનાના ક્ષેત્રમાં સત્યને મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું છે; જીવનના અમૃત તરીકે વર્ણવ્યું છે.

સત્ય પોતે એટલું બધું મહાન છે કે તેનો અનાદર કરીને જગતમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ વાસ્તવિક સ્વરૂપે

જીવતી ન રહી શકે. જગતના મોટામાં મોટા વિચારકો, શાસ્ત્રકારો, કવિઓ, કલાકારો, તીર્થંકરો, પેગંબરો અને મહાત્માઓ—સૌ કોઈ સત્યની સેવા કરીને જ આટલા ઊંચે જઈ શક્યા છે. સત્ય વિના આખી દુનિયા અંધકારમય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સત્યના પાયા પર આખી દુનિયા ટકી રહેલી છે. દુનિયાનો વ્યાપાર અને નીતિનિયમો સત્યના આધારે જ ટકી રહેલા છે માટે મહાન આચાર્યે સત્યનો મહિમા ગાતા લખ્યું છે :

'सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।
सत्येन वाति वायुश्च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥'

પુરાણકારોનું કહેવું છે કે આ પૃથ્વી શેષનાગની ફેણ ઉપર ટકી રહી છે. કોઈક વળી બીજી જ કલ્પના કરે છે. પરંતુ વાસ્તવદર્શી વેદવ્યાસ તો કહે છે કે આ દુનિયા સત્ય પર જ ટકી રહેલી છે. સત્યને લીધે જ નભોમંડળમાં પ્રકાશતો સૂર્ય જગતને તડકો આપે છે. સત્યને લીધે જ ઠંડો, ધીમો અને સુગંધિત પવન વહે છે. આખું જગત સત્યના પાયા પર જ ટકી રહ્યું છે. વધારે શું કહેવાનું હોય?

અગ્નિમાંથી ગરમી કાઢી લેવામાં આવે, પાણીમાંથી ઠંડક કાઢી લેવામાં આવે, માટીમાંથી ધારણ શક્તિનો નાશ કરવામાં આવે, સૂર્યમાંથી પ્રકાશને અળગો કરવામાં આવે, તો કોઈ તેને અગ્નિ, પાણી, પૃથ્વી કે સૂર્ય નહીં કહે, શા માટે? કારણ કે તેમનામાં જે સત્ય હતું, મૂળ

તત્ત્વ હતું, પ્રાણ હતો, તે નીકળી ગયો છે. શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી ગયા પછી કોઈ તેને જીવતું પ્રાણી કહેવા તૈયાર નહીં થાય. આ રીતે જગતની બધી જ વસ્તુઓમાંથી સત્ય નીકળી ગયા પછી તે તેમના મૂળ નામે ન ઓળખાવી શકાય. આ જ રીતે સાધનાના ક્ષેત્રમાં, માનવજીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં—પછી ભલે તે સામાજિક હોય, આર્થિક હોય, ધાર્મિક હોય, રાજનૈતિક હોય, સાંસ્કૃતિક હોય, કેળવણીવિષયક હોય કે અન્ય કોઈ હોય —જો સત્ય ન હોય, તો તે જીવનની, સાધનાની કિંમત એક કોડી જેટલી પણ નથી.

સત્ય એક પારસમણિ છે. તેનો સ્પર્શ થતાં જ માનવજીવનરૂપી લોઢું સોનું બનીને ચમકવા લાગે છે. જેણે સત્યનો સ્વીકાર કર્યો, તે પૂજનીય, સન્માનનીય અને સંતશિરોમણિ બની ગયા. તેમના પૂર્વજીવનમાં તે ભિખારી કે ગરીબ હોવા છતાંય સત્યને લીધે તે ઉચ્ચાસને વિરાજી શક્યા.

પરંતુ સત્ય માણસની કસોટી કરે જ છે. તે જેને મોટો બનાવવા ઇચ્છે છે, તેને સારી રીતે તાવ્યા પછી જ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા અપાવે છે, સન્માન અપાવે છે. હજારો વર્ષ પહેલાંની એક વાત છે. અર્હન્નક સત્યનો પરમ ઉપાસક હતો. તે સત્યની આગળ પૈસાને, કુટુંબને, પ્રતિષ્ઠાને અને પોતાના જીવને પણ તુચ્છ ગણતો. તે આજકાલના લોકો જેવો હોત, તો નાનો સરખો ભય

જોતાં, જીવ પર સહેજ આપત્તિ આવી પડતાં કે પૈસાનો મોહ થતાં સત્યને ખીસામાં જ મૂકી દેત પરંતુ તે દૃઢ-ધર્મી અને સત્યાગ્રહી નરવીર હતો. ચંપાનગરીમાંથી વહાણોમાં માલ ભરીને તે પોતાના સાથીદારો સાથે વેપાર કરવા માટે પરદેશ જતો હતો. રસ્તામાં તેના સત્યની પૂરેપૂરી કસોટી થઈ હતી. એક દેવ ભયંકર રાક્ષસનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને અર્હન્નકને ડરાવવા માટે આવે છે. તેના ડોળા લાલચોળ હોય છે. તે કહે છે: 'હે અર્હન્નક! તું સમજી જા, તેં જે પકડી રાખ્યું છે, તે બધું ખોટું છે, ઢોંગ છે, તેમાં કંઈ તથ્ય જેવું નથી, આ નકલી સત્યનો તું નાશ કર.' અર્હન્નકના મન પર દેવના આ શબ્દોની કંઈ જ અસર ન થઈ. તે સત્યથી સહેજ પણ ચળાયમાન ન થયો. પછી તેણે વધારે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરીને વહાણને ઉથલાવી પાડવાનો દેખાવ કર્યો. તેણે કહ્યું: 'અરે ધર્મઢોંગી! તું હજી પણ માની જા. તારી સાથે તારા આ નિર્દોષ સાથીદારોને પણ શા માટે મરાવી નાખે છે? કહી દે કે હું જે માનતો હતો, તે ખોટું હતું.' અર્હન્નકના સાથીદારો ગભરાઈ ગયા. તે કહેવા લાગ્યા: ભાઈ! આ તો આપત્તિકાળ છે. 'आपत्काले मर्यादा नास्ति' આટલા શબ્દો કહેવામાં તારું શું જાય છે? તું તારી સાથે અમારા જીવને પણ મુશ્કેલીમાં નાખે છે. સહેજ જીભ હલાવી દે ને એટલે પત્યું!' પરંતુ આ તો અર્હન્નક હતો. તેણે ભગવાન મહાવીર

પાસેથી આત્માની અમરતાનો સંદેશ ગ્રહણ કર્યો હતો. 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि'નો પાઠ તેની રંગેરગમાં પ્રસરેલો હતો. તે સારી રીતે જાણતો હતો કે હવે જીવ બચી નહીં શકે. તેણે સાથીદારોને પણ સત્યનો મહિમા સમજાવ્યો. તે પોતે પણ સત્ય પર જ અડગ રહ્યો. દેવ તેનો વાળ પણ વાંકો ન કરી શક્યો. ઊલટું દેવ પણ આ સત્યવાદીના ચરણોનો દાસ થઈ ને હાથ જોડીને ઊભો રહ્યો અને વરદાન માગવાનું કહેવા લાગ્યો. પરંતુ અર્હન્નકને દેવની મદદની જરૂર નહોતી; સત્યની મદદની જરૂર હતી. સત્યની કસોટી થઈ ગઈ. દેવ ખુશખુશ થઈ ને જયજયકાર બોલાવતો સ્વસ્થાને પાછો ફર્યો.

જે શબ્દ વડે બોલાય છે, તે જ કેવળ સત્ય નથી. સત્ય શબ્દો દ્વારા પણ બોલી શકાય છે, પ્રકટ કરી શકાય છે, મન દ્વારા પણ તેનો વિચાર થઈ શકે છે, બુદ્ધિ દ્વારા તેનું પૃથક્કરણ કરી શકાય છે અને આત્મા દ્વારા તેને આચરણમાં પણ મૂકી શકાય છે. આ કારણને લીધે સત્યનાં લક્ષણો દર્શાવતી વખતે ભારતીય મહાપુરુષોએ તેના પર દૂરંદેશીથી ગંભીરપણે વિચાર કર્યો છે. તેમણે કહ્યું છે :

'यद् भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं मम।'

'જે જીવમાત્ર માટે કલ્યાણકારી હોય, તે જ સત્યનો હું સ્વીકાર કરું છું.'

સત્યની વ્યુત્પત્તિ કરતાં 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'ના પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આચાર્ય શાંતિસૂરિ કહે છે :

'सद्भ्यो हितं सत्यम्'

જે પ્રાણીઓ માટે હિતકર હોય, તે સત્ય છે. અહીં એક વાતનો વિચાર કરવો પડે તેમ છે. માની લો કે એક ચોર છે, તે એમ કહે છે કે ચોરી કરવી તે મારા માટે હિતકર છે. એક શરાબી કહે છે કે શરાબ પીવો તે મારા માટે હિતકર છે. આવા સમયે સર્વકાલીન અને સાર્વત્રિક દૃષ્ટિની કસોટી પર આ હિતને ચકાસવું પડશે. 'ચોરી કરવી હિતકર છે' એમ કહેનારો માણસ જ્યાં સુધી પકડાતો નથી કે તેને માર પડતો નથી, ત્યાં સુધી જ આ પ્રમાણે કહેશે. પરંતુ જ્યારે તે પકડાઈ જાય છે કે તેને માર પડે છે, ત્યારે તે આ વાક્યમાં ફેરફાર કરે છે. તેણે બીજાના ઘરમાં ચોરી કરી તેવી રીતે કોઈ બીજો માણસ તેના ઘરમાં ચોરી કરે, ત્યારે તે એમ નહીં જ કહે કે, 'ચોરી કરવી હિતકર છે.' આ પરથી એક સત્ય પુરવાર થાય છે કે ચોરી કરવી તે સાર્વત્રિક અને સર્વકાલીન દૃષ્ટિએ સત્ય (હિતકર) નથી. આ રીતે શરાબ પીવાનું પણ હિતકર હોત, તો સમગ્ર વિશ્વમાં હરકોઈ સમયે અને હરકોઈ સ્થળે તેને હિતકર જ માનવામાં આવત. પરંતુ પ્રત્યક્ષ અનુભવ તેનાથી ઊલટો જ છે. આ કારણને લીધે શરાબ પીવો તે હિતકર નથી.

સર્વાનુભવી મંગલકારી વચન, આચરણ, વિચાર કે તત્ત્વનું નામ જ સત્ય છે.

દુનિયામાં જેટલા ધર્મો છે, શાસ્ત્રો છે, વાદ છે, પંથ છે કે સંપ્રદાયો છે, તે બધા જ સત્યના આધારે ચાલે છે; તેમાંથી કોઈ પણ સત્યનો ત્યાગ કરીને આગળ ન વધી શકે. જૈન ધર્મે તો 'તં સચ્ચં ખુ ભયવં' કહીને સત્યનો જ ઈશ્વર તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે. વેદોમાં પણ 'सत्यमेव जयते नानृतम्।' सा मा सत्योक्तिः परिपातु विश्वतः।' તારું સંપૂર્ણ રક્ષણ સત્ય વડે (જ) થાઓ—એમ કહ્યું છે. બૌદ્ધ ધર્મો 'યમ્હિ સચ્ચં ચ ધમ્મો ચ સો સુચી' (જેમાં ધર્મ અને સત્ય છે, તે પવિત્ર છે.) એમ કહ્યું છે. રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીએ તો સત્યનો પોતાના આરાધ્ય દેવ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો. તેમણે તો એટલે સુધી કહ્યું હતું કે, 'જો એકાદ માણસ પણ પૂરેપૂરો સત્યવાદી થાય, તો ભારત આજે જ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરે, એવી મને પાકી શ્રદ્ધા છે.'

ભીષ્મ પિતામહે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહીને પોતાનું વચન સત્યપણે પાળ્યું હતું, સત્યનું આ એક જ્વલંત ઉદાહરણ છે :

એક નાવિક પોતાની ઝૂંપડીમાં બેઠો હતો. બહારથી અવાજ સંભળાયો : 'એક અતિથિ તમારા બારણે આવીને ઊભો છે.' તેમણે ઝૂંપડીના બાકોરામાંથી નજર કરી. કુરુવંશનો રાજકુમાર ઊભો હતો તે એકદમ ઊભા થઈ ગયા. તેમણે વિચાર કર્યો: 'મારાં કેવાં અહોભાગ્ય કે રાજકુમાર મારા આંગણે આવ્યા છે!' તેમણે કહ્યું: 'ગરીબ-

પરવર, આજે મારા જેવા ગરીબની ઝૂંપડી પાવન કરવાનું કંઈકારણ?' રાજકુમારે કહ્યું: 'સુદાસ, આજે હું એક આશા સાથે અહીં આવ્યો છું. હું એક ભિક્ષુક બનીને તમારી પાસે યાચના કરવા આવ્યો છું.' સુદાસે કહ્યું: 'સુવર્ણસિંહાસનના સ્વામી, ભરતકુળના રાજકુમાર! તમારી શક્તિ અને પ્રભાવ એટલાં બધાં પ્રબળ છે કે તેમની આગળ મોટા મોટા રાજાઓની શક્તિ પણ વિસાતમાં નથી. આટલા મોટા વૈભવના માલિક હોવા છતાંય તમે મારી પાસે શું માગવા આવ્યા છો, રાજન્?'

'શું કહું, સુદાસ? પિતાજી(શાન્તનુ રાજા)એ સત્યવતીને જોઈ છે, ત્યારથી જ તે તેની સાથે લગ્ન કરવા માટે તૈયાર થયા છે. પરંતુ પિતાજીને શંકા છે કે તેમનું સંતાન રાજકુમાર નહીં કહેવાય. સંભવ છે કે તેમના મનમાં આ શંકા તમે જ ઘાલી હોય. હું આજે એવી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે હું રાજ્યનો અધિકારી નહીં જ બનું. મારા શબ્દો પર વિશ્વાસ રાખો, સુદાસ!'

જરા વિચાર તો કરી જુઓ. આજનો માણસ પોતાના શબ્દોને કેટલા ઓછા સમયમાં ફેરવી તોળે છે. તે શબ્દોને ફેરવી નાખે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ તેના મૂળ ઉદ્દેશને પણ કચડી નાખે છે. આજના કૃતઘ્ની પુત્રો પોતાના સ્વાર્થ ખાતર પિતાનો ત્યાગ કરતાં પણ અચકાતા નથી. પછી પિતાના સુખને ખાતર સ્વાર્થત્યાગ કરવાની તો વાત જ ક્યાં કરવાની રહે છે? પિતાને ખાતર

રાજ્યનો ત્યાગ કરનાર ગાંગેયકુમાર જેવા નરવીરો ક્યાં છે આજે ?

'હે રાજકુમાર ! સહેજ ધ્યાન દઈને સાંભળો. મારે મારાં સંતાનનું ભાવી સુખ ન જોવું જોઈએ ? એમાં હું ખોટું શું કરું છું ? તમે કહો છો કે તમે રાજશાસન નહીં ચલાવો, પરંતુ તમારાં ભાવી સંતાનો તો તેના પુત્રોનું લોહી ચૂસશે ને ? તમારાં ભાવી સંતાનો તેમનો અધિકાર જતો કરશે ? મારું કહેવું વાજબી છે ને, રાજકુમાર ?'

ગાંગેયકુમારે કહ્યું : 'સુદાસ ! તમારી વાત સોળ આની સાચી છે. લો, હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે આજથી હું આજીવન બ્રહ્મચારી રહીશ. તેમ થતાં મારા પિતાજીને અને માતા સત્યવતીના પુત્રોને કોઈ રીતે મુસીબત નહીં નડે.'

આ હતી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા ! સત્યની અફર પ્રતિજ્ઞા ! આ પ્રતિજ્ઞાએ ગાંગેયકુમારનું નામ બદલીને 'ભીષ્મ પિતામહ' કરી નાખ્યું. લોકોમાં તે ભીષ્મ પિતામહ તરીકે જ પ્રસિદ્ધ થયા.

જ્યાં સત્ય હોય છે, ત્યાં નિર્ભયતાનો સંચાર થાય છે. અર્થાત્ સત્ય અને નિર્ભયતા બે ભાઈ-બહેન જેવાં છે. બન્ને સાથેસાથે જ રહે છે.

મહાભારતનું યુદ્ધ પૂરું થઈ ગયું હતું. ભીમની સાથે દુર્યોધનનું ગદાયુદ્ધ જ બાકી હતું. દુર્યોધન આજે

તળાવનાં કમળોમાં સંતાઈ ગયો હતો. તળાવના કિનારે ભીમ, નકુળ ઇત્યાદિ આંટાફેરા કરતા હતા. તેમનાં મોં ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં. તેમણે કહ્યું: 'અરે ઓ કુળસંહારક નરાધમ! બાયલા, કાયર, ડરપોક! આવી જા મેદાનમાં! તળાવમાં કેમ સંતાઈ ગયો છે? આ રીતે સંતાઈ જતાં તને શરમ નથી આવતી?' દુર્યોધન વગર બોલ્યે આ બધું સાંભળી રહ્યો. આજે તેનું મોં વીલું થઈ ગયેલું હતું. સહસ્રરશ્મિ સૂર્ય અસ્તાચળ સુધી પહોંચી ગયો હતો. દુર્યોધન હવે બહાર નીકળ્યો. એકાએક તેના અંતઃકરણમાં પ્રેરણા થઈ: 'જો તારે તારો જીવ બચાવવાની ઇચ્છા હોય, તો તું યુધિષ્ઠિર પાસે જા. ત્યાં તને સાચી સલાહ મળશે.' દુર્યોધનનાં પગલાં ધર્મરાજની શિબિર તરફ આગળ વધ્યાં. ધર્મરાજે તેનો સત્કાર કરીને પૂછ્યું: 'બોલો, ભાઈ દુર્યોધન! કેમ આવવું થયું! આજે તો ઘણા દિવસે મળ્યા જો તમે આજે પણ સમાધાન કરવા ઇચ્છતા હો, તો શ્રીકૃષ્ણે તમારી સાથે જે શરત કરી હતી તે શરતે હું તૈયાર છું.' દુર્યોધને કહ્યું: 'ભાઈસાહેબ! આજે હું તમારી સાથે સમાધાન કરવા નથી આવ્યો, પરંતુ સલાહ લેવા આવ્યો છું. આવતી કાલે મારે ભીમ સાથે લડવાનું છે, તે તો તમે જાણો છો ને? હું આ વિષયમાં જ તમારી સલાહ લેવા માટે આવ્યો છું. મારે શું કરવું જોઈએ કે જેથી ભીમ મારો વાળ પણ વાંકો ન કરી શકે?'

ભાઈઓ, લોકોનો સંહાર કરનાર કાયમી અન્યાયી શત્રુને યુધિષ્ઠિર સાચી સલાહ આપે ખરા? આજના

જમાનાનો કોઈ રાજનીતિજ્ઞ હોય, તો એવા રવાડે ચડાવે કે છઠ્ઠીનું ધાવણ પણ યાદ આવી જાય. પરંતુ આ તો યુધિષ્ઠિર હતા, સત્યવાદી હતા, રાજનીતિમાં પણ સત્ય અને ન્યાયને સુરક્ષિત રાખીને ચાલનારા હતા. તેમણે વિચાર કર્યો : 'सत्ये नास्ति भयं क्वचित्' સત્યને ક્યાંય ભય હોતો નથી. દુર્યોધન મારી પાસે વિશ્વાસ રાખીને આવ્યો છે. તેને સાચી સલાહ જ આપવી જોઈએ.'

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું: 'ભાઈ દુર્યોધન! ઉપાય તો તારા ઘરમાં જ છે. તું મા ગાંધારી પાસે જા. તે પતિવ્રતા છે. જો તે તારા સામે પ્રેમભરી નજરે જુએ, તો તું વજ્ર કરતાંય વધારે મજબૂત બને. પછી ઇન્દ્રનું વજ્ર કે ભીમની ગદા પણ તારા શરીરનો વાળ વાંકો નહીં કરી શકે. પરંતુ એક વાત ધ્યાનમાં રાખજે કે જે અંગ પર મા ગાંધારીની નજર ફરશે, તે અંગ જ વજ્રનું થશે.'

એક તરફ ભાઈનું જીવન હતું અને ભારતનું સામ્રાજ્ય હતું. આ બધું હોડમાં મૂકીને યુધિષ્ઠિરે સાચી સલાહ આપી. દુર્યોધન રાજીના રેડ થઈ ગયો. તે વિચારવા લાગ્યો : 'વાહ! હવે તો ભારતનો રાજમુગટ મારા શિર પર જ છે. પાંડવોનું સત્યાનાશ કાઢી નાખું.' પરંતુ જેને રામ રાખે, તેને કોણ ચાખે? સંયોગવશ રસ્તામાં શ્રીકૃષ્ણ મળી ગયા. તેમણે પૂછ્યું: 'દુર્યોધન! આજે તો તું ખૂબ આનંદમાં હોય એમ લાગે છે. કંઈ રસ્તો, જડી ગયો છે કે શું?' દુર્યોધને મૂછો આમળતાં કહ્યું : 'કૃષ્ણ,

આજ સુધી તમે મને તમારી જાળમાં ફસાવ્યો છે. હવે તમે મને તમારી જાળમાં નહીં ફસાવી શકો. આજે મારે એવા સ્થળે જવાનું છે કે જ્યાં તમારા દાવપેચ ચાલી શકે તેમ નથી. ધર્મરાજે મને સલાહ આપી છે.' શ્રીકૃષ્ણ હોશિયાર હતા. તેમણે વિચાર કર્યો : 'એક તો સિંહ અને તેને વળી પાંખો આપવામાં આવે તે દુનિયાનો પ્રલય જ કરી નાખે ને ?' શ્રીકૃષ્ણ બોલી ઊઠ્યા : 'અરે મૂર્ખ, માતાની સામે તદ્દન નાગો થઈને જઈશ નહીં. ક્યાંક તે આંખો બંધ કરી દેશે, તો તારું કામ બગડી જશે.' દુર્યોધનની બુદ્ધિ બહેર મારી ગઈ. કહેવત છે : 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.' આપત્તિ આવવાની હોય છે, ત્યારે સૌથી પહેલાં બુદ્ધિ બગડે છે. પછી બીજી વાત. એટલે દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું : 'તમારું કહેવું સાચું છે.' શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : 'લે, આ કમળનાં ફૂલની માળા લઈ જા. આ માળા પહેરીને ગાંધારી સામે જજે.' દુર્યોધન ગાંધારી માતા પાસે ગયો અને વિનયપૂર્વક બધી હકીકત સમજાવીને તેની સામે નજર કરવા જણાવ્યું. માતા ગાંધારીએ કહ્યું : 'મારી દૃષ્ટિમાં કંઈ ચમત્કાર છે કે કેમ, તે હું જાણતી નથી. તું કહે છે એટલે હું નજર ફેરવું છું.' આમ કહીને ગાંધારીએ દુર્યોધનના આખા શરીર પર નજર ફેરવી. આખું શરીર વજ્ર જેવું થઈ ગયું, સિવાય કે તેનું ગુહ્યાંગ માળાથી ઢાંકેલું હતું, એટલે તે વજ્ર જેવું ન થયું. ગાંધારી બોલી ઊઠી :

'દેખ વહ નટવર તુઝે ફૂલોંકી માલા દે ગયા।
જિંદગી કે ફૂલ તેરે આજ ચુન કર લે ગયા॥
મેરા ક્યા હૈ દોષ ઇસમેં મૈં તો સચ્ચી રહ ગઈ।
પર જિસ જગહ પર્દા કિયા વહ જગહ કચ્ચી રહ ગઈ॥'

આ છે સત્યનું જીવનમાં જ્વલંત આચરણ ! જીવનમાં જ્યારે સત્ય પ્રવેશે છે, ત્યારે માણસ બાહ્ય સ્વાર્થો, તુચ્છ આસક્તિ અને પ્રલોભન કે ભયને ગણકારતો નથી. તે સત્યની પાછળ સર્વસ્વ ન્યોચ્છાવર કરવા તૈયાર થાય છે. તે દુનિયાના ગમે તેવા વૈભવને પણ લાત મારે છે. ભારતના ઇતિહાસમાં આપણને આવાં કેટલાંય દૃષ્ટાંતો મળી આવશે. સેંકડો યજ્ઞો કરવાથી જે યશ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો સત્યનો દીવાનો એક ક્ષણમાં ત્યાગ કરે છે. એટલા માટે મહર્ષિ વ્યાસે સત્યનો મહિમા પોતાની શાંત વાણીમાં પ્રગટ કર્યો છે :

'अश्वमेधसहस्राणि सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्ध सत्यमेव विशिष्यते ॥'

ત્રાજવાના એક પલ્લામાં હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞોનું ફળ મૂકવામાં આવે અને બીજા પલ્લામાં કેવળ સત્યને જ મૂકવામાં આવે તો હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞો કરતાં સત્યનું વજન વધી જાય છે.

એટલા માટે સત્યના દ્રષ્ટાઓએ ઋષિમુનિઓએ અને તીર્થંકરોએ સત્યની શોધમાં જંગલોનાં જંગલો

ફેંદી નાખ્યાં, સત્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે નાગા રહ્યા, ભૂખ્યા રહ્યા, અનેક પ્રકારની મુસીબતો સહન કરી અને છેવટે જે સત્ય સાંપડયું, તેને વળગી રહ્યા.

એક માણસને જે સત્ય કે સંપૂર્ણ સત્ય દેખાય, તે અન્યની નજરે સત્ય ન પણ દેખાતું હોય. પરંતુ જો તેનો આધાર વાસ્તવિકતા સાથે હોય અને તે તથ્ય અને પથ્ય હોય, તે દેશ, કાળ અને વ્યક્તિની ભિન્નતાને લીધે સત્યમાં ભેદ હોવાને લીધે તે સત્યને અસત્ય ન જ કહી શકાય. પૂર્ણ સત્યની પ્રાપ્તિ તો મહામુશ્કેલ છે જ. અનેકાંતવાદ દ્વારા જુદાં જુદાં પાસાંને, સત્યના અંશોને જ્યાંથી જેટલા ગ્રહણ કરી શકાય, તેટલા સત્યગ્રાહી પુરુષ ગ્રહણ કરે છે. તે અમુક ધર્મગ્રંથો, અમુક પુસ્તકો કે અમુક સંપ્રદાયોમાં જ સત્યને બાંધી રાખતા નથી. જુદા જુદા દેશ, કાળ અને સંયોગોમાંથી તે જુદાં જુદાં સત્યો તારવી કાઢે છે અને સત્ય ગ્રહણ કરીને પોતાના આત્માને સમૃદ્ધ બનાવે છે. જેમ જેમ જે પુરુષને સત્યની વધારે ને વધારે પ્રાપ્તિ થતી જાય છે, તેમ તેમ તે રાગદ્વેષથી વધારે ને વધારે દૂર થતો જાય છે. તે આ સત્યને જીવનમાં આચરવાનો, જનસમાજમાં તેનો પ્રચાર કરવાનો અને જનસમાજને સત્યની વધારે નજીક આણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સત્યની ઉપાસનાનો સાચો માર્ગ આ જ છે. સત્ય દ્વારા જ જીવન અમરતા તરફ આગળ વધે છે.

તમે પણ સત્યની પગદંડી પર ચાલો, તો તમારું જીવન અમૃતમય બની જાય, શાંતિમય બની જાય અને આનંદમય બની જાય. ભારતીય સંસ્કૃતિએ તો આ જ સત્યની ઉપાસના દ્વારા વિશ્વને હંમેશાં શાંતિનો સંદેશો આપ્યો છે.

આશા છે કે તમે સત્યામૃતનું પાન કરીને જીવનને સચ્ચિદાનંદમય બનાવશો.

